CONVORBIRI LITERARE

No. 6—8. Bucureşti, Iunie, Iulie, August 1906. Anul XL.
Număr jubilar pentru anul al XL-lea, partea a doua.

ALEGEREA
REGELUI CAROL I
AL ROMÂNIEI (1)

Acum 40 de ani, în memorabila zi de 8 Aprilie 1866, România a înscris în istoria sa un fapt din acele ce sânt hotarîtoare în istoria Statelor și popoarelor, un fapt ce înseamna o nouă epocă istorică, o nouă eră în viața unui popor.

In 8 Aprilie 1866, zi din cele mai memorabile în analele istoriei române, România și-a întemeiat Augusta dinastie, chiemând pe tronul Principatelor-Unite Române, prin glasul a 685.969 de cetățeni alegatori, pe Principele Carol de Hohenzollern, ca Domn al României cu drept de moștenire. Era ziua de naștere a dinastiei române, cu care noul Stat România începea o nouă viață.

Trecuse 265 de ani de când vechile dinastii ale Principatelor române apusese cu strălucirea lui Mihai Viteazul, domnul Țerei-Românești, al Moldovei și al Ardealului, ultimul reprezentant al domniilor dinastice în Principate. Intemeiate ca State odată cu dinastiile lor, Țara-Românească cu dinastia Basarabilor, Moldova cu dinastia Bogdan-Mușatinilor, cele două Principate au păstrat vechile lor dinastii naționale până în

(1) Conferință ținută la 9 Aprilie în Ateneul Român.

epoca lui Mihai Viteazul, care trecător le-a unit sub domnia sa. Până atunci, ideea de Stat în ambele Principate era nedespărțită de dinastiile moștenite; dupe concepția de Stat, formată prin legătura sacrosanctă dintre popor și casa domnitoare, Statul era una cu dinastia.

Perioada vechilor dinastii naționale, începând cu Basarabă Voievod, întemeietorul principatului Terei-Românești și al dinastiei Basarabilor, și cu Bogdan Voievod, întemeietorul principatului Moldovei și al dinastiei Bogdan-Mușatinilor, este perioada de strălucire a Principatelor române. Ea strălucește, din secol în secol, prin domniile glorioase ale unui Mircea cel Bătrân, unui Stefan cel Mare, unui Mihai Viteazul, domnii ce sânt fala neamului român în istorie; ea strălucește prin faptele virtuților cetățenești ce au dat ființă și putere de viață Statului român, ca întrupare politică a Românimei, ca zid de apărare creștinătații și civilizațiunei europene împotriva Islamului.

Dupe desființarea vechilor dinastii naționale, sfârșite cu Mihai Viteazul, din neamul Basarabilor, și cu contemporanii săi din neamul Mușatinilor pe tronul Moldovei, a urmat în ambele Principate, sub domni din diferite familii (între care și unii descendenți de ai Basarabilor și Mușatinilor fără continuitate dinastică), un timp de decadență politică și de umilire națională, decadență ce a atins ultimul grad sub urgisita domnie a Fanarioților. Desființarea dinastiilor avu drept urmare decăderea Statului și umilirea Națiunei, până când mișcarea națională din 1821 făcu să reînvie ideea dinastică, ca un nou soare de lumină și de viață.

Curând după revoluția din 1821, care a desființat domnia Fanarioților și a restabilit domniile pământene, se manifesta, ca una din aspirațiunile naționale cele

mai vii, ideea unirei Principatelor într'un singur Stat național, sub un principe dintr'o casă domnitoare în Europa occidentală, cu drept de moștenire. Cea dintâiu manifestare a acestei idei se află pe timpul alcătuirei Regulamentului organic, și în Țara-Românească și în Moldova.

In Țara-Românească, ea se găsește exprimată mai întâiu într'un memoriu asupra dorințelor naționale, redactat pe la 1829. Intre cele 25 de puncte ale acestui memoriu era și cererile următoare:

„Valahia și Moldavia să se împreune și să facă amândouă un prințipat.

„Prințipatul acestor întrupate provinții să fie de sine și neatârnat de Turchia.

„Forma cârmuirei acestor două provinții să fie monarhie după moștenire.

„Cârmuirea acestei nouă monarhii să se încredințeze la vre-un prinț din familiile domnitoare în Germania-de-sus, fără însă a se supune sau a se întrupa monarhia aceasta cu alta“ (1).

Unirea, neatârnarea, dinastia, cu un principe dintr'o casă domnitoare în Apus, arătate acì ca cele mai de frunte dorințe naționale, era punctele de capetenie ale programului național, de atunci și până la îndeplinirea lor. Ele au făcut România contemporană.

In același timp, și în Moldova se manifesta asemene aspirațiuni. In Comisiunea pentru alcătuirea Regulamentului organic al Moldovei, vistierul Iordache Catargiu propunea unirea Principatelor sub o singură domnie, cu rezerva ca principele acestui nou Stat să nu aparțină nici uneia din cele trei Puteri vecine (Austria, Rusia și Turcia). Ideea dinastiei cu un principe dintr'o casă domnitoare în Apus era exprimată acì prin admiterea tacită a unui principe din-

---

(1) *Documente privitoare la istoria Românilor*. X, 647 sq. Dupe o copie a lui V. A. Urechia, care credea că originalul în posesiunea sa ar fi din biblioteca poeților Văcărești.

tr'o altă dinastie decât cea austriacă sau cea rusească, excluse dela tronul ţerilor unite, precum se excludea şi vre-un candidat din Imperiul otoman. Propunerea, primită de Comisiune, întâmpină însă opoziţie din partea Rusiei „protectoare" şi fu părăsită.

Totuşi ideea unirei Principatelor sub un principe dintr'o dinastie occidentală, precum îi dedea expresie memoriul din Ţara-Românească, ca şi Comisiunea pentru alcătuirea Regulamentului organic al Moldovei, n'a încetat să însufleţească pe patrioţii Renaşterei naţionale, începută cu mişcarea din 1821. Ea a urmat să fie cea mai de frunte între aspiraţiunile naţionale şi sub regimul Regulamentului organic. Iată ce zice în această privinţă, în 1834, o corespondenţă franceză din Bucureşti:

„Cele două Principate, unite prin comunitatea originei lor, a limbei lor, a istoriei lor şi a poziţiunei lor politice actuale, aspiră a se contopì într'un singur Stat... Eu m'am pus în raport, la Iaşi, cu tot ce se putea afla acolo ca oameni care iau oarecare parte la afacerile publice; şi, fără nici o provocare din partea mea, toţi, dupe cele dintâi vorbe schimbate, îmi exprima mereu această dorinţă... La Bucureşti am aflat aceeaşi dorinţă în fundul inimilor, dar aci oamenii se exprima cu mai multă rezervă... La ideea unirei celor două ţeri se adaogă aceea de a încredinţa domnia unui principe străin. Aceasta este deasemenea o dorinţă generală, care nu e năbuşită decât în acei care ar simţì interesele lor particulare compromise prin realizarea ei; şi încă se găsesc mulţi, chiar între aceştia, care se ridică mai presus de această consideraţie. — Tatăl meu a fost domn, îmi zicea Beizade Ghica, unchiul meu este acum, şi totuşi nu este sacrificiu ce n'aşi face spre a procura ţerei mele cele două singure baze de existenţă care pot să-i permită a spera oarecare stabilitate: unirea celor două Principate şi aşezarea unui principe străin. — Noi am primì cu lacrimi de recunoştinţă orice principe străin, ori şi care ar fi, îmi zicea marele-vornic Filipescu" (1).

(1) *Acte şi Documente relative la renaşterea României*, III, 826 sqq.

Ideea unirei sub un principe strâin, care stăpânea astfel cugetarea și simțirea româneasca în ambele Principate, era ideea conducătoare în timpul restaurațiunei sub domniile pamântene. Principele strain, adecă dintr'o dinastie europeană, care să înlăture pretențiunile numeroșilor competitori la domnie, era — aceasta o înțelegea și o simțea toți — o condiție neapărată pentru unirea durabilă a țerilor surori, ca și pentru întemeierea unei dinastii.

Insă realizarea acestei dorințe naționale, atât de generală și atât de vie, întâmpina cea mai mare piedecă în suzeranitatea turcească și în protectoratul rusesc. Unirea sub un principe din dinastiile occidentale, cum o cerea programul național, trebuia să înlature, mai curând sau mai târziu, și jugul suzeranității turcești, și cătușele protectoratului rusesc, deopotrivă apăsătoare asupra vieței naționale. Aceasta o vedea prea bine și Turcii și Rușii: de aci opoziția lor contra unirei și contra principelui străin. Lor se alătura și vecina Austrie, doritoare de a ține Principatele române în atârnare de influența sa predomnitoare de altă dată. Unirea sub un principe străin, care nu avea să fie din nici una din cele trei imperii vecine, era deopotrivă contrară intențiunilor lor de predomnire în Principate, și împotrivirea lor era explicabilă din punctul de vedere al intereselor lor proprii.

Așa s'a întârziat unirea Pincipatelor și întemeierea dinastiei, care era ideea conducătoare a Renașterei naționale ce a creat România contemporană.

Dar nici puternica împotrivire a marilor Puteri încunjurătoare, nici orice putere omenească din lume nu mai putea să împiedece avântul măreț ce România redeșteptată îl luase spre o nouă viață, spre un alt viitor; nu mai putea să stinga focul sacru al ideei naționale, aprins în inimile românești de pretutinde;

nu mai putea să oprească pulsul de viață renăscătoare al României unite, al României dinastice, zămislită în generația Renașterei naționale.

Aspirațiunile naționale, năbușite sub protectoratul rusesc, primiră o nouă impulsiune prin mișcarea revoluționară din 1848. Capii partidului revoluționar, mânați în pribegie dupe năbușirea revoluțiunei, găsiră adăpost în Apusul cilivizat. Emigrații români împlea lumea apuseană de plângerile lor și deștepta simpatiile fraților latini din Occident, cu Francia în frunte, pentru cauza română. Astfel ei au pregătit liberarea de protectoratul rusesc prin tractatul de Paris din 1856, care a pus Principatele române sub garantia colectivă a celor șeapte puteri din Congresul dela Paris.

Cu acest prilej, dorințele naționale, exprimate din partea ambelor Principate, au fost aduse la cunoștința Congresului de către plenipotențiarul Franciei, comitele Walewski. Inșiși ultimii domni ai Principatelor înainte de unire, Barbu Știrbei și Grigore Ghica, s'au făcut interpreții desinteresați ai dorințelor naționale. In memoriile adresate de ei Cabinetului francez și Congresului, ei cerea unirea sub un principe dintr'o dinastie europeană, cu drept de moștenire, ca singurul mijloc de a rezolva chestiunea Principatelor, atât în interesul lor cât și în interesul Europei. Era cea mai convigătoare dovadă ce ambii domni, prin acest act de luminat patriotism, o dedea Europei despre nestrămutata voință a Națiunei.

Față cu opoziția ce o asemene dorință întâmpina la Puterile adversare năzuințelor naționale, Congresul decise ca Poarta să convoace, în fiecare din cele două țeri, un Divan ad hoc spre a se pronunța asupra viitoarei organizațiuni a Principatelor. Divanurile ad hoc, întrunite în anul următor, au votat la fel — ca „cele întâi, cele mai mari, mai generale și mai naționale

dorinţi ale Ţerei", cum zice Procesul-verbal al memorabilei şedinţe a Adunărei Moldovei — celebrele patru puncte, între care: „Unirea Principatelor într'un singur Stat", sub un „Prinţ strain cu moştenirea tronului, ales dintr'o dinastie domnitoare de-ale Europei, ai cărui moştenitori să fie crescuţi în religia Ţerei".

Propunerea citită de Mihail Kogălniceanu în Adunarea Moldovei motiva cererea unui principe dintr'o dinastie europeană astfel:

„Pentru ca unirea Principatelor să producă tot binele ce se aşteaptă şi în lăuntru şi în afară, este trebuinţă de a se institua un guvern tare, stabil, respectat în lăuntru de toţi şi sprijinit în afară de marea familie a caselor domnitoare; un asemene guvern nu ni-l poate da regimul viţios al domnilor electivi şi schimbători, care, istoria este martură, n'au produs decât anarhie prin rivalităţile şi ambiţiunile deşilor şi mulţilor aspiranţi, slăbiciune şi corupţie prin abuzurile şi nepotismul lor, şi mai ales năvăliri şi răsboaie prin despărţirea ţerilor şi prin supunerea domnilor la toate înrâuririle străine. Principatele sunt însetate de legalitate, de stabilitate şi de dignitate naţională, voind a trăi cu însăşi viaţa lor, şi aceste nu se pot dobândi decât reîntorcându-se la vechiul principiu al eredităţii tronului, care, în întâiele timpuri ale formărei Principatelor şi chiar în urma capitulaţiunilor, a existat..., şi puindu-se in capul Principatelor-Unite un prinţ străin, ales dintre dinastiile domnitoare ale Europei, afară de acele ale Statelor vecine, spre a nu motiva străine înrâuriri" (1).

Iar actul desvoltător votului Adunărei ad hoc a Ţerei-Româneşti zicea:

„Chestiunea unirei Principatelor într'un singur Stat prezintă, ca un corolariu neapărat, în mintea fiecăruia, chestiunea Şefului noului Stat; şi luând mai cu seamă în privire sistemul guvernamental astăzi domnitor în Europa, principiul eredităţii tronului în România apare singurul capabil a asigura noului stabiliment politic toate garantiile de stabilitate, de prosperitate şi de tărie ce-şi făgăduesc ai săi fundatori. Ca prin-

(1) *Acte şi Documente* VI 1, 66 sq.

ţul domnitor să poată preveni geloziile şi rivalităţile ce ar face neapărat să nască înuntrul României un simplu cetăţean român chiemat la tronul noului Stat; ca el să nu fie presupus că are legături luate mai dinainte, că are preferinţe pentru cutare sau cutare partidă, familie ori persoană; ca să inspire o deplină încredere supuşilor săi, dându-le toate garantiile de nepărtinire şi de neatârnare, garantii ce nu ar putea da un domn pământean; ca prin legăturile sale de sânge să înlesnească introducerea României în marea familie a Staturilor europene şi să-i asigure mai bine al lor sprijin; ca să se poată bucura, înăuntru şi afară, de autoritatea, de prestigiul ce se cuvine unui suveran, unui fundator de dinastie mai cu seamă: pentru toate aceste cuvinte, face trebuinţă ca prinţul domnitor al României să fie luat din una din familiile suverane ale Europei, şi trebuinţa aceasta este imperioasă, absolută; căci, caută s'o mărturisim, regimul domnitorilor pământeni e atât de compromis în Moldo-România, încât astăzi un domn luat dintre pământeni, chiar de ar fi un om de geniu şi de ar avea virtuţile unui sfânt, ar fi necunoscut şi în scurt timp s'ar sfărâma în contra generalei şi nestrămutatei voinţe a Românilor de a avea un domnitor dintr'o dinastie europeană" (1).

Dreapta cerere a Divanurilor ad hoc află sprijinul împaratului Napoleon III, amicul vrednic de neuitată recunoștință al Românilor. In conferinţele Puterilor garante, ţinute în 1858 la Paris pentru organizarea Principatelor, plenipotenţiarul Franciei, secundat de cel al regatului Sardiniei, recomanda aprobarea cererilor Divanurilor ad hoc, în special „unirea Moldovei și Valahiei într'un singur Principat sub domnia unui principe străin". Propunerea, combătută cu stăruință de Turcia, care era secundată de Austria, nu isbutì însă. In cele din urmă, Puterile garante încheiară convenţia din 19 August 1858, privitoare la organizarea Principatelor.

Prin această convenţie se acorda celor două ţeri, constituite sub numele de „Principatele-Unite Mol-

(1) *Acte și Documente* VI 2, 58.

dova și Valahia", fiecare cu guvernul său propriu și cu Adunarea sa proprie, numai o unire parțială, admițându-se ca instituțiuni comune o Comisiune centrală și o Curte de casație, cu sediul la Focșani, pe lângă uniunea vamală, postală, telegrafică și monetară. Iar cu privire la domnitor se dispunea ca el să fie ales pe viață de Adunarea fiecărui Principat, însă numai dintre pământeni, fiind „fiu de un tată născut Moldovean sau Muntean".

Așa răspundea Puterile garante la dorințele naționale, formulate de Divanurile ad hoc ale ambelor Principate, cu tot sprijinul ce acestea au aflat la puternica împărăție a Franciei, ca și la sora italiană, în conferințele dela Paris. Organizarea impusă astfel Principatelor nu răspundea la dorințele Națiunei, nici cu privire la unirea lor într'un singur Stat, nici cu privire la întemeierea dinastiei prin un principe dintr'o casă domnitoare.

Nemulțumirea pentru această nesocotire a dorințelor naționale s'a manifestat în mod demn în Adunarea electivă a Moldovei, care în ședința din 5 Ianuarie 1859, înainte de a proceda la alegerea domnului, a votat în unanimitate următoarea rezoluție:

„Adunarea electivă a Moldovei rostește a sa adâncă recunoștință Puterilor ce au subscris tractatul de Paris pentru recunoașterea și garantarea drepturilor Principatelor române, înscrise în capitulațiile lor cu Imperiul otoman.

„Adunarea electivă, înaintea lui Dumnezeu și a oamenilor, declară că: Unirea Principatelor într'un singur Stat și sub un principe străin din familiile domnitoare ale Europei, cerute în unanimitate de Adunările ad hoc în memorabilele zile de 7 și 9 Octombrie 1857, a fost, este și va fi dorința cea mai vie, cea mai aprinsă, cea mai generală a Nației române.

„Adunarea electivă, în numele ţerei, rostește adânca ei părere de rău că această mare dorință, singura care, împlinită, poate asigura fericirea a cinci milioane de Români, nu s'a împlinit; totuși ea prețuește și îmbrățișează o Con-

stituţie care cuprinde elemente ce ţintesc la realizarea dorinţelor unanime şi constante ale Naţiei.

„Adunarea sperează că Europa, in dreptatea sa, va ţinea seamă de dorinţele rostite în atâtea rânduri şi cu atâta stăruinţă de o întreagă Naţie." (1).

Iar Adunarea electiva a Ţerei-Româneşti a raspuns Puterilor garante, în memorabila şedinţa din 24 Ianuarie 1859, alegând domn pe nou-alesul domn al Moldovei, Alexandru Ioan Cuza, domnul Unirei.

Unirea facută prin alegerea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn al Principatelor-Unite era primul pas spre indeplinirea dorinţelor manifestate dela mişcarea naţională din 1821 incoace şi formulate de Divanurile ad hoc. Alesul însuşi se considera numai ca depozitar al suveranităţii ce, la timpul oportun, urma sa fie transmisa principelui care va fi chiemat sa intemeieze dinastia. In Mesagiul său pentru deschiderea sesiunei parlamentare pe 1865 6, două luni înainte de abdicare, el zicea:

„Eu voiesc să fie bine ştiut că nici odată persoana mea nu va fi o împiedecare la orice eveniment care ar permite de a consolida edificiul politic la a cărui aşezare am fost fericit a contribuì. In Alexandru Ioan I, Domn al Românilor, Românii vor găsì totdeauna pe colonelul Cuza, pe acel colonel Cuza care a proclamat, în Adunarea ad hoc şi în Camera electivă din Moldova, marile principii ale regeneraţiunei României, şi care, fiind Domn al Moldovei, declara oficialmente înaltelor Puteri garante, când primea şi coroana Valahiei, că el primeşte această îndoită alegere ca expresiune neîndoielnică şi statornică a voinţei naţionale pentru unire, — însă numai ca un depozit sacru" (2)

Iar a doua zi dupe abdicarea silită din 11 Februarie 1866, el scriea locotenentului domnesc, general Nicolae Golescu:

„D-ta ştii că principiul proclamat de Corpurile Statului

(1) *Acte şi Documente* VIII. 341.
(2) *Monitorul* din 5 (17) Decembre 1865.

a fost şi este ţelul meu; căci numai un principe străin, dupe a mea părere, poate închezăşuì viitorul României. Socot de prisos a mai adăogì că, precum ca Prinţ domnitor al României am lucrat pururea pentru a realiza această dorinţă, asemenea şi ca Prinţ român nu voiu conteni un minut de a face tot ce va atârna dela mine pentru aceasta" (1).

Cu acest ultim cuvânt, Principele Cuza părăsì în aceeași zi țara. Guvernul provizoriu al Locotenenței domnești, compusă de generalul Nicolae Golescu, colonelul Nicolae Haralambie și Lascăr Catargiu, cu un minister prezidat de Ion Ghica, făcuse alegerea unui nou domn de către Senat și Adunare chiar în ziua abdicărei, spre a lua cât mai repede măsurile pentru rezolvarea crizei.

Cu domnia lui Cuza Vodă se încheie timpul restaurațiunei sub domniile pământene, începută cu mișcarea naționala din 1821, timpul restaurațiunei care a pregătit unirea difinitiva a Principatelor într'un singur Stat România și întemeierea dinastiei. Sub domnia lui încă, cele două Principate, deșì unite, au continuat să fie două țeri deosebite, fiecare cu guvern și cu parlament propriu până la 1862, apoi cu guvern și cu parlament unite numai administrativ; domnitorul se numea Domn al Principatelor-Unite, conform organizațiunei date prin convenția din 1858. Abia cu întemeierea dinastiei s'a îndeplinit unirea definitiva a Principatelor în noul Stat indivizibil România, înființat prin Constituția din 1866, și M. S. Regele Carol este cel dintâiu Domn al României.

*
* *

La abdicarea silită a lui Cuza Vodă, alegerea unui principe dintr'o dinastie occidentală era o hotarîre nestrămutată a patrioților conducători, și dincoace

(1) *Patruzeci de ani de domnie a Regelui Carol I.* vol. I, 1 sq.

și dincolo de Milcov. Incă in Iunie 1865, Grigore Brâncoveanu, Ion Bratianu, Constantin Brăiloiu, Dimitrie Ghica, Anastasie Panu, Constantin Rosetti și George Stirbei luase un legământ formal în aceasta privința, semnând urmatorul act:

„Noi subsemnații, considerând situațiunea țerei, politică și geografică, interesele ei din lăuntru și din afară, și având încă în vedere și voturile date în 1857 de-a dreptul de către Națiune prin subscrierea celor patru puncte, precum și voturile date de către Divanurile ad hoc din 1858 și de Adunarea din Iași din 5 Ianuarie 1859, — am luat între noi legământ ca, la caz de vacanță a tronului, să susținem prin toate mijloacele alegerea unui principe străin dintr'una din familiile domnitoare în Occident. Astfel dar, ne legăm pe onoare să votăm un principe străin și să stăruim în acest vot până îl vom dobândì" (1).

Când tronul devenì vacant dupe Cuza Vodă, guvernul provizoriu se grabì a convoca Senatul și Adunarea, chiar în ziua abdicărei, spre a proceda la alegerea noului domn. Corpurile întrunite „au ales și au aclamat în unanimitate — cum zice actul alegerei — de Domn stăpânitor al Principatelor-Unite Române, conform dorințelor exprimate de Adunările ad hoc din anul 1857", pe Filip comite de Flandra și duce de Saxonia, fratele regelui Belgiei.

Dar ziua de 11 Februarie 1866, care încheia o perioadă de domnii nedinastice, cu detronarea ultimului domn ales dintre pământeni, nu era scrisă să fie ziua de naștere a dinastiei României.

Comitele de Flandra renunță la tronul ce-i oferea o Nație care voia să-și creeze un viitor. Trei zile dupe alegere, ministrul afacerilor străine al Belgiei scriea consulului Belgiei la București: „A. S. R. crede că nu poate primì chiemarea așa de măgulitoare a poporului român, chiemare pentru care A. S. R. este,

(1) *Treizeci de ani de domnie a Regelui Carol I*, vol. I, pag. XIV.

cu toate acestea foarte recunascatoare, și de care și Regele este foarte mult mișcat“ (1).

Altui principe era rezervată chiemarea providențială de a fi întemeietorul Dinastiei române și al Regatului român. Alt principe era destinat să învingă marile greutăți ce se ridica în calea noului Stat ce se constituia, și să îndeplinească marea operă a așezărei lui definitive.

Alegerea principelui străin întâmpina cele mai mari obstacole la Puterile garante. Convenția din 1858 pentru organizarea Principatelor-Unite prevedea că numai „fiul unui tată născut Moldovean sau Muntean“ poate fi ales domn. In puterea acestei dispozițiuni, Poarta protestă imediat contra alegerei din 11 Februarie și cerea întrunirea unei conferințe a Puterilor. Ea cerea ca alegerea să se facă, conform Convențiunei, de către o Adunare la București și alta la Iași, precum în 1859. Și la St. Petersburg, alegerea comitelui de Flandra a produs o vie nemulțumire; ea nu era primită cu favoare nici de împăratul Napoleon III. In asemene împrejurări, renunțarea alesului din 11 Februarie la tronul român era explicabilă.

Dar nesuccesul față cu opoziția Puterilor garante nu descuraja pe patrioții ce făcuse legământ să nu aleagă alt domn decât din familiile domnitoare în Occident, conform dorinței generale și nestrămutate a Națiunei. Spre a obține consimțemântul Puterilor ai căror plenipotențiari urma să se întrunească la Paris pentru conferința cerută de Poartă în chestiunea română, guvernul provizoriu numì o deputație, însărcinată a apăra drepturile Principatelor-Unite pe lângă ele.

Conferința Puterilor garante se întrunì la Paris și începu ședințele sale în 10 Martie st. n. Guvernul ro-

(1) *Patruzeci de ani de domnie*. I, 2.

mân trimise la Paris pe delegații săi Scarlat Fălcoianu și Ion Brătianu, spre a face demersurile necesare pe lângă plenipotențiarii întruniți în Conferință. Agentul diplomatic al Principatelor-Unite la Paris era Ion Bălăceanu.

In deliberările Conferinței, plenipotențiarii Turciei și Rusiei nu admitea alegerea unui principe străin și cerea măsuri prin care această dorință națională să fie zădărnicită. Plenipotențiarii Franciei, Angliei și Italiei susținea dorințele Românilor; cei ai Austriei și Prusiei observa o atitudine mai rezervată.

Curând dupe ce Conferința începu lucrările sale, se ivì candidatura Principelui Carol de Hohenzollern, susținut de Francia și Anglia.

Candidatura se ivì în urma atențiunei ce sora de lapte și amica din tinerețe a lui Napoleon III, M-me Cornu, o doamnă spirituală și mult apreţiată în cercurile diplomatice, atrase asupra Principelui Carol, pe care îl cunoscuse ca copil la bunica sa, Marea-Ducesă Stefania de Baden, fiica adoptivă a lui Napoleon I, și-i păstra de atunci o deosebită afecțiune.

In 14 (26) Martie, Brătianu telegrafia dela Paris: „Aici dispozițiuni bune. Anglia are deasemenea convingerea că un principe străin este posibil. Candidatul Angliei este Hohenzollern“. — In aceeași zi, Bălăceanu trimetea următoarea telegramă: „Drouyn de Lhuys (ministrul afacerilor străine al Franciei) ar dorì un candidat și ar voì să cunoască candidatul guvernului român, pe care l-ar propune imediat. Mă autorizați a numì pe Carol de Hohenzollern? Aceasta ne-ar înfățișa sub un aspect foarte favorabil în ochii lui Napoleon III“ (1).

Când Ion Ghica citì aceste telegrame în consiliul de miniștri, un strigăt de bucurie isbucnì din toate piepturile. Indată fu trimis răspunsul afirmativ la Paris.

(1) *Ibid.* 36.

Candidatul propus, atunci locotenent în regimentul al II-lea de dragoni al gardei prusiene, era fiul al doilea al Principelui Carol-Anton de Hohenzollern-Sigmaringen, care în 1849 cedase principatul său regelui Frederic Wilhelm IV al Prusiei, și, prin muma sa Principesa Iosefina (fiica Marei-Ducese Ștefania de Baden), înrudit cu împăratul Napoleon. El era strănepotul lui Frederic VI de Zollern, burgravul de Nuremberg, care în 1396 a luptat la Nicopole, alăturea cu Mircea cel Bătrân, în oastea creștină, condusă de regele Sigismund al Ungariei contra Turcilor, când pentru prima dată arcașii români au legat frăție de arme cu cavalerii înzelați ai Apusului.

In 18 (30) Martie, în Vinerea Patimilor, Ion Bratianu sosì la Düsseldorf, unde Principele Carol venise spre a serba Paștele în familie. In ziua următoare, primit în audiență de Principele Carol-Anton, el îl înștiință că, urmând părerea împăratului Napoleon, Locotenența domnească are intenția de a propune poporului alegerea la tron a celui de al doilea fiu al său, Principele Carol. Invitat apoi la prânz, Brătianu avu o întrevedere cu Principele Carol.

Nu știu dacă era atunci între Români un om mai nemerit pentru această misiune decât Ion Brătianu. Cine l-a cunoscut, știe de simpatia fascinatoare ce deștepta personalitatea lui. Și asupra Principelui Carol și a familiei sale, delegatul român făcu cea mai bună impresie, prin înfățișarea sa simpatică și prin calitățile sale de om de Stat ce a dovedit în conferințele dela Düsseldorf, cum spun înseși memoriile Regelui Carol.

In 20 Martie (1 Aprilie), în ziua de Paște a bisericei apusene, Brătianu trimetea dela Berlin următoarea telegramă la București: „Carol de Hohenzollern primește Coroana fără condițiuni. S'a pus imediat în relație cu Napoleon III“ (1).

(1) *Ibid.* 50.

Era demnă de fruntea unui Principe de Hohenzollern coroana învingătorilor dela Rovine, dela Baia, Racova și Codrul-Cozminului, dela Călugăreni și Șelimberg. Era demnă vița romană dela gurile Dunărei de vlăstarul casei princiare dela obârșia fluviului ce unea Apusul cu Răsăritul.

Ziua învierei ce se serba atunci, era și ziua de reînviare a României.

Noi Românii am mai avut un domn care la serbătorile Paștelor a primit coroana: era Stefan cel Mare, care, dupe învingerea repurtată în Joia Mare din 1457 asupra lui Petru Aron, fu ridicat domn la Direptate, spre a începe cea mai glorioasă și cea mai lungă domnie înainte de cea a Regelui Carol. Era de bun augur această minunată coincidență.

In 30 Martie, Locotenența domnească publică o proclamație către popor, recomandând alegerea prin plebiscit a Principelui Carol de Hohenzollern ca „Domnitor al Românilor“ cu drept de moștenire, care va domnì sub numele Carol I. In 2 Aprilie, și Consiliul de miniștri publică o proclamație către popor, în care se zicea:

„Români! Inalta Locotenentă, prin proclamaţiunea sa, v'a dat în cunoştinţă că dela voi numai depinde acum fericirea României şi, putem zice, fiinţa ei.

„Sânt zece ani de când, în trei rânduri şi în cele mai mari şi mai solemne ocaziuni, ați declarat, ați votat în unanimitate, că cunoașteți că împrejurările politice şi poziţiunea noastră geografică cer imperios: sau să fim o națiune unită și tare, sau să pierim, și că nu vom putea fi o naţiune, de nu vom avea pe tronul României un Domnitor care să fie membru al uneia din familiile domnitoare în Occident. Astăzi dorința voastră e împlinită mai mult încă decât cea mai mare ambiţiune naţională ar fi putut pretinde.....

„Carol I, al Românilor, este el însuşi unul dintre cei mai stimaţi şi iubiți principi ai Europei, pătruns de cele mai nobile şi liberale principii, modest, cum este totdeauna virtutea, şi tare ca credinţa când are o datorie de împlinit.

„Români! Cu mâna pe conștiință, în acest moment sacru în care în adevăr cerul se deschide pentru România spre a înregistra nemurirea ei ca națiune, jurăm înaintea voastră, înaintea lui Dumnezeu și a Europei, că avem asigurarea că Carol I al Românilor va conduce România pe calea dreptății, a virtuții, a libertății, și că numai cu El și prin El ea va putea fi și își va putea îndeplinì misiunea ce i-a însemnat Provedința. In picioare, dară, Români! Ora mântuirei a sunat. Cartea vieței României s'a deschis înainte-vă; cu o mână pe ranele voastre cele sângerânde și care erau în ajun de a cangrena, și în cealaltă cu pana vieței, mergeți și scrieți în plebiscit, *Carol I Domn al Românilor*. Provedința, voind a ne lumina prin semne chiar, a făcut că în ziua de 8 (20) Aprilie, în care se închide plebiscitul, Carol I împlinește 27 ani. Provedința, voind a ne deștepta, a făcut ca Dunărea, acest fluviu căruia datorim protecțiunea Europei, să ia naștere, să aibă isvorul în țara chiar unde s'a născut Carol I, Domnul României. Votați, dar, Români, cu vechea voastră credință, votați cu tăria voastră românească, votați în unanimitate și fără un minut de șovăire, și intrigile toate se vor nimicì, și cu proclamarea votului vostru se va proclama, se va afirma ființa Patriei române" (1).

Rezultatul plebiscitului, încheiat în 8 Aprilie, fu: 685.969 voturi pentru, 224 voturi contra.

La 224 din 686.193 de glasuri alegătoare se reducea numărul celor protivnici Principelui străin și Unirei, cu toată agitația antidinastică și separatistă, făcută de unii ce punea interesul lor personal mai presus de interesele Țerei, sau de alții ce nu înțelegea noua epocă istorică pentru menirea Statului român.

In urma alegerei. Conferința dela Paris luă, în 2 Mai (20 Aprilie) următoarea hotărîre:

„Guvernul provizoriu din București, provocând printr'un recent plebiscit numirea unui principe străin, s'a abătut dela convenția din 19 August 1858, care prin articolul XIII dă Adunărei numai alegerea de domn.

(1) Ibid. [illegible]

„Conferința, referindu-se la hotărîrea sa dela 4 a lunei trecute, decide că grija de a rezolva chestiunea menținerei unirei trebue să fie lăsată Adunărei ce are a se întruni.

„Dacă majoritatea, fie a deputaților moldoveni, fie a deputaților munteni, ar cere, și unii și alții vor avea facultatea de a vota separat. In caz când majoritatea, fie moldovenească fie muntenească, s'ar pronunța în contra unirei, acest vot ar avea de consecință separațiunea celor două Principate.

„Această chestiune isprăvită, Adunarea va procede la alegerea de domn, care, dupe termenii articolului XIII al convențiunei, nu trebue să se facă decât dintre pământeni.

„Consulii sânt însărcinați a veghia în comun acord la libera exprimare a voturilor și a semnala imediat Conferinței orice atingere s'ar aduce acestei libertăți“ (1).

Adunarea constituantă, întrunindu-se apoi, confirmă votul Națiunei, proclamând în 1 (13) Maiu pe Principele Carol ca Domn al României cu drept de moștenire. Spre a se satisface și articolului XIII al convențiunei, care cerea ca domnul ales să fie fiu de Român, și spre a curma orice opunere a Puterilor la recunoașterea faptului îndeplinit, Adunarea votă pe urmă legea pentru împământenirea familiei princiare de Hohenzollern.

Dificultățile ce alegerea săvârșită a avut să întâmpine încă, până la recunoașterea ei din partea Porții și a Puterilor garante, au fost învinse numai dupe lungi și anevoioase negociațiuni. Cu multă înțelepciune politică, Domnitorul și patrioții care conducea atunci destinele României, ajutați de sprijinul Franciei amice contra Puterilor adversare (Turcia, Rusia și Austria), au adus la bun sfârșit opera de întemeiere a Dinastiei.

In 1 (13) Maiu ajunse la Düsseldorf delegațiunea trimisă spre a prezenta principelui Carol-Anton actul de alegere ca Domn al fiului său, dimpreună cu o adresă către Alesul Națiunei. In adresă se zicea

(1) *Ibid.* 127.

între altele: „Vino, Principe, de te pune în capul acestui popor, care a știut printre secole de chinuri să-și conserve intactă naționalitatea sa. Vino în țara aceasta; acolo vei afla urmele eroilor și principilor, astăzi predecesorii Voștri, care sânt demni de iluștri Voștri străbuni“ (1).

Când delegațiunea sosì la Düsseldorf, nou-alesul Domn era în drum spre țara ce l-a chiemat să-i încredințeze destinele sale. Insoțit de doi consilieri ai părintelui său, cari îl petrecea, și de Ion Brătianu, care îl ajunse la Baziaș, Principele trecu, în ziua de 8 Maiu, incognito în clasa a II-a (cu suita în clasa I-a) a unui vapor austriac, hotarul României la Porțile-de-fier, și puse piciorul pe pământul românesc la Turnul-Severinului.

Era o dumineca și ziua Rusaliilor apusene. Popor mult era adunat pe mal, în haine de serbătoare, fără să știe că avea să primească pe Alesul care venea să-i creeze un nou viitor. Când Brătianu scoase pălăria, salutând cu respect pe Suveran, căpitanul vaporului înțelese că era Principele de Hohenzollern: din fericire, el îl cunoscu o minută prea târziu, și Domnul României putu să-și ajungă țara, neîmpiedecat de Austria ostilă.

Dela Turnul-Severinului, Principele trimise următoarea telegramă către Locotenența domnească:

Punând piciorul pe pământul României, noua Mea patrie, Mă grăbesc a exprima membrilor Locotenenței domnești simțemintele cele mai sincere. Fericit că Mă aflu în mijlocul națiunei care M'a onorat cu încrederea sa, adresez, înainte de toate, rugăciunile mele Cerului, pentru ca să-Mi ajute a împlinì cu demnitate marea și frumoasa misiune ce Provedința Mi-a impus (2).

---

(1) *Treizeci de ani de domnie* I, XXI.

(2) *Patruzeci de ani de domnie* I, 244. De acì sânt și citatele următoare.

Cu 266 de ani mai înainte, tot în ziua de 8 Maiu, Mihai Viteazul trecea munții, venind din Ardeal, în Moldova, ca să facă unirea Românilor. Cu suirea Principelui Carol pe tronul lui Mihai, se pecetluia unirea pentru totdeauna a Țerei-Românești și a Moldovei. Și tot la Turnul-Severinului a descalecat Traian Împăratul, întemeietorul poporului român, când a venit să cucerească Dacia, spre a o face Patrie română.

Amintirea marilor fapte ale istoriei române ce noul Domn al Românilor le evoca prin apropierea prezentului cu trecutul era ca o prevestire că, între cele mai strălucite nume ale sale, istoria română va înscrie pe întemeietorul Dinastiei române și al Regatului român.

Aclamat de popor cu entuziasm pe tot drumul dela Severin până la București, Domnitorul își făcu intrarea în Capitală la 10 Maiu.

In momentul când Principele, salutat de primarul Capitalei, Dimitrie Brătianu, era aclamat de popor, o ploaie înviorătoare, dupe o secete mai îndelungată, venì să adape câmpiile secate și holdele veștejite. Toți vedea în această solie a Cerului o bună prevestire pentru viitor.

Condus la Mitropolie, Domnitorul fu primit, în sunetul clopotelor și în salvele tunurilor, de mitropolitul Nifon și de cler în odăjdii, care aducea rugăciunea de mulțumire Proniei dumnezeești pentru trimisul său, și implora binecuvântarea pentru domnia lui: Ține-l, Doamne, întreg, sănătos, îndelung domnind, drept îndreptând cuvântul dreptății; biruință asupra protivnicilor dăruește-i, și cu crucea ta păzește pe poporul tău!

Dupe serviciul religios, Domnul intră în Adunarea Deputaților și depuse următorul jurământ:

Jur de a fi credincios legilor țerei, de a păzi religiu-

nea României, precum și integritatea teritoriului ei, și de a domnì ca Domn constituțional.

La cuvântarea Președintelui Adunărei, Manolake Kostake, Domnitorul răspunse:

Ales de către națiune, cu spontaneitate, Domn al Românilor, Mi-am părăsit, fără a sta la îndoeală, și țara și familia, spre a răspunde la chiemarea acestui popor care Mi-a încredințat destinatele sale.

Punând piciorul pe acest pământ sacru, am și devenit Român. Primirea plebiscitului Imi impune, o știu, mari datorii; sper că Imi va fi dat a le împlini. Eu vă aduc o inimă leală, cugetări drepte, o voință tare de a face binele, un devotament fără margini către noua Mea patrie, și acel neînvins respect către lege pe care l-am cules în exemplul alor Mei.

Cetățean astăzi, mâne, de va fi nevoie, soldat, Eu voiu împărtășì cu voi soarta cea bună ca și pe cea rea. Din acest moment, totul este comun între noi; credeți în Mine, precum Eu cred în voi.

Singur numai Dumnezeu poate ști ceea ce viitorul păstrează patriei noastre! Din parte-ne să ne mulțumim întru a ne face datoria. Să ne întărim prin concordie! Să ne unim puterile noastre, spre a fi la înălțimea evenimentelor!

Provedința, care a condus pe Alesul vostru până acì și care a înlăturat toate piedecile din calea Mea, nu va lăsa neîndeplinită opera sa.

Trăească România!

Cel dintâiu decret domnesc era amnistia pentru toți câți se afla arestați pentru crime și delicte politice. Acest decret, dat în prima zi de domnie, era totde-odată cel dintâiu în care se întrebuința titlul de „Domn al României“. A doua zi, în 11 Maiu, apăru următoarea proclamație către poporul român:

Români!

In destinurile omenești nu este o datorie mai nobilă decât aceea de a fi chiemat a menținea drepturile unei națiuni și a consolida libertățile ei.

O misiune așa de însemnată M'a decis să părăsesc fără preget o pozițiune independentă, familia și țara, de cari am fost legat prin legămintele și suvenirile cele mai sacre, pentru a urma apelului vostru.

Primirea plebiscitului care a pus pe capul Meu coroana lui Stefan cel Mare și a lui Mihai Viteazul, Imi impune o mare răspundere. Sper însă că-Mi va fi dat, cu ajutorul lui Dumnezeu și cu un întreg devotament, a asigura nouei mele patrii o existență fericită și demnă de trecutul ei.

Români! Sânt al vostru din toată inima și din tot sufletul. Puteți să vă întemeiați pe Mine în orice timp, precum Eu Mă întemeiez pe voi.

Patruzeci de ani de domnie au dovedit că temeiul și credința ce Domn și popor au pus unul pe altul și unul într'altul au fost spre fericirea României.

Alegerea Principelui Carol, astăzi Regele glorios al României, a realizat idealul scump al Națiunei, visat de jumătate de secol, idealul aspirațiunilor din epoca Renașterei naționale: Unirea, Dinastia, Neatârnarea, ideal încoronat cu regala Coroană de oțel. Intemeierea dinastiei prin Alesul Națiunei din 8 Aprilie 1866 a desăvârșit unirea celor două țeri surori într'un singur Stat indivizibil, a făcut să reînvie mărirea strămoșească, apusă de secole cu vechile dinastii naționale, a inaugurat fericit o nouă eră de înflorire și înălțare națională, o nouă epocă istorica în viața neamului român.

Fie ca această binecuvântată domnie să țină până la cele mai depărtate hotare ale vieței de om, spre fericirea și mărirea României.

D. ONCIUL.

KANT ŞI EMINESCU. TRADUCEREA „CRITICEI RAŢIUNII PURE"

Cu prilejul împlinirii a o sută de ani de la moartea lui Kant, d-l G. Bogdan-Duică ne-a amintit, într'un interesant articol din „Sămănătorul" de la 8 Fevruarie 1904, despre kantianii români din prima jumătate a secolului al 19-lea, „kantiani" în înţelesul mai larg [Budai-Deleanu, Gheorghe Lazăr, Bărnuţiu, A. Treb. Laurian, Cipariu], mai toţi neştiuţi ca atare în cercurile mai întinse ale publicului cult de la noi.

Influenţa cugetării lui Kant în cultura română a fost de bună seamă şi mai intensă în a doua jumătate a secolului al 19-lea, deşi poate ar fi mai greu de constatat, la multi din cei atinşi de ea, sub forma precisă a unor idei kantiane: fără îndoială însă că filosofia lui Kant a ajuns acum la cunoştinţa mai multor Români şi, dacă n'a produs „kantiani" în înţelesul strict al cuvântului, a fost însă un puternic ferment de judecată critică, de meditare proprie şi de cugetare mai adâncă în multe capete din ţara românească. Din mai multe părţi s'a răspândit în ţară această cunoaştere mai de aproape a filosofiei lui Kant: mai întâi prin conferenţele publice ale vechei „Junimi" din Iaşi (1), şi apoi prin

(1) Se ştie ce element de viaţă şi de cultură sănătoasă au adus în mişcarea noastră literară şi ştiinţifică din vremea aceea prelegerile publice ale membrilor „Junimii". Ele au început acum 43 de ani, în Fevruarie 1863, printr'o serie de 10 conferenţe populare asupra educaţiei, ţinute de d-l Titu Maiorescu, şi au fost apoi continuate pe fiecare an, până în 1881, de membri „Junimei", care se înfiinţase în 1864.

cursurile de istorie a filosofiei moderne la cele două Universități ale noastre, în deosebi prin prelegerile de peste 30 de ani ale d-lui Maiorescu [din Oct. 1863 Dec. 1871 la Universitatea din Iași, apoi de la 1884 până azi la Universitatea din București].

Afară de aceste căi, a mai fost încă una, aceea a primilor kantiani români: cunoașterea filosofiei lui Kant la izvor, la o Universitate germană și în limba originală. Sânt acum mult mai mulți decât în prima jumătate a veacului al 19-lea Românii care au făcut studii filosofice în țările germanice sau și-au completat acolo pe cele făcute în țară; iar printre aceștia, puțini vor fi fiind care să nu fi audiat un curs despre Kant sau să nu fi luat parte la comentarea „Criticei rațiunii pure" în lucrări de seminar; căci mai ales de pe la 1866 încoace, de când Friedrich Albert Lange, autorul celebrei „Istorii a materialismului", face acea puternică reversiune în lumea filosofică germană prin strigătul său „Indărăt la Kant!", și de când ascendentul ce-l câștigă în lumea cultă germană filosofia lui Schopenhauer slujește și el indirect la o întoarcere spre Kant (fiindcă Schopenhauer însuși recomandă cunoașterea adâncă a filosofiei lui Kant ca o condiție prealabilă pentru priceperea filosofiei sale)—mai

---

Toate conferențele dintr'un an aveau o legătură organică între ele, tinzând a desfășura „una și aceeași idee fundamentală, desvoltată în diferitele ei faze istorice." Conferențe despre filosofia lui Kant întâlnim în două rânduri, la depărtare de 10 ani: în anul 1867, când aceste prelegeri au avut de obiect *„cărțile omenirii"*, cea din urmă conferență din această serie, ținută de d-l Maiorescu, a tratat despre *Critica rațiunii pure* (v. *Convorbiri literare*, anul I, p. 12—14 și 69—70). În anul 1877 tema conferențelor a fost *„sisteme metafizice"*, cu următorul program: 1) „Privire teoretică" de V. Pogor; 2) „Fetișismul" de V. Conta; 3) „Politeismul" de P. Verrusi; 4) „Panteismul" de A. D. Xenopol; 5) Monoteismul" de V. Pogor; 6) *„Criticismul"* de A. D. Xenopol (publicat în „Convorbiri" a. IX, p. 260—9, 1 Oct. 1877); 7) „Materialismul" de V. Conta.

(Dări de seamă despre ele a făcut Eminescu, în „Curierul de Iași" din acel an).

nu e Universitate germană, în care să nu se facă cel puţin un curs pe fiecare semestru asupra filosofiei lui Kant. Dintre aceşti Români care au ascultat prelegeri universitare despre Kant sau l-au citit în original, puţini au fost, fireşte, şi scriitori. Sânt însă doi din aceştia care au un loc mare în literatura şi în deobşte în cultura noastră din a doua jumătate a secolului al 19-lea încoace şi la care tocmai se vede sau se străvede influenţa înnălţătoarei filosofii a lui Kant; şi aceşti doi scriitori — să fie oare o simplă întâmplare?—sânt cei mai *clasici* scriitori ai noştri de până acum, cu toată diversitatea temperamentului lor: Eminescu şi d-l Maiorescu.

Despre locul ce l-a avut Kant în preocupările şi în cugetarea lui Eminescu ne propunem a vorbì în paginele ce urmează. Legătura dintre filosoful german şi poetul român e mult mai adâncă şi mai întinsă de cât puteam presupune până acum din citirea operelor sale şi era aproape să dea influenţei lui Kant asupra cugetării româneşti acea bază concretă şi oarecum permanentă ce i-a lipsit şi-i lipseşte încă; căci e evident, că filosofia lui Kant ar fi străbătut mai departe şi mai în adânc în cultura românească, dacă ar fi fost cumva întrupată în literatura noastră prin traducerea a cel puţin uneia din scrierile fundamentale ale filosofului german. O asemenea întreprindere a început-o, dar din nefericire n'a dus-o până la capăt, cel mai citit şi cel mai filosof dintre poeţii noştri, Eminescu. Vom vorbì îndată despre această lucrare a sa.

I.

Şi din cele ştiute până acum, din opera lui Eminescu publicată în curgerea vieţii sale, vedea oricine deosebita dispoziţie spre idei filosofice a poetului nostru. Acea tainică perspectivă spre infinit a celor mai ideale poezii ce le are până azi poporul nostru, acel abis de cugetare ce ni-l deschid mai ales „Împărat şi proletar", „Egipetul", „Rugăciu-

nea unui Dac“, „Satira I“, „Luceafărul“ şi „Sărmanul Dionis“, ştiam bine că n'ar fi avut fiinţă fără o adâncă cultură literară şi filosofică a acestui suflet de o rară alcătuire. Iar întru ce priveşte cultura sa filosofică, se putea simţì şi din această operă a lui, că doi cugetători l-au atras în deosebi şi au dat avânt propriei sale gândiri: Schopenhauer şi Kant. Influenţa lui Schopenhauer e mai vizibilă şi a fost adesea relevată; ceailaltă mai puţin.

Cât de mult se adâncise Eminescu în filosofia lui Kant, ne-o arată câteva pasaje din acele „Observaţii critice“ despre recensiunea d-rului Zotu asupra logicei d-lui Maiorescu, publicate în „Curierul de Iaşi“ în 1877, şi o putem bănuì din acea minunată fantazie romantică a „Sărmanului Dionis“, care nu s'ar fi putut zămislì în sufletul poetului fără o cunoştinţă prealabilă a teoriilor „Criticei raţiunii pure“. În această juvenilă plăsmuire poetică Eminescu îşi ia sborul în lumea închipuirii pe aripele teoriilor lui Kant despre spaţiu şi timp, interpretate de un suflet de poet:

„În faptă lumea-i visul sufletului nostru. — Nu există nici timp, nici spaţiu — ele sânt numai în sufletul nostru. Trecut şi viitor e în sufletul meu, ca pădurea într'un simbure de ghindă, şi infinitul asemene, ca reflectarea cerului înstelat într'un strop de rouă. Dacă am afla misterul prin care să ne punem în legătură cu aceste două ordini de lucruri, cari sânt ascunse în noi, ... atuncea în adâncurile sufletului coborându-ne am pute trăì aievea în trecut şi am putea locuì lumea stelelor şi a soarelui... Dacă lumea este un vis, de ce n'am putea să concordăm şirul fenomenelor sale cum voim noi? Nu e adevărat că esistă un trecut — consecutivitatea e în cugetarea noastră, cauzele fenomenelor, consecutive pentru noi, aceleaşi în totdeuna, esistă şi lucrează simultan ... „Da, ... sub fruntea noastră e lumea — acel pustiu „întins — de ce numai spaţiul, de ce nu timpul, trecutul? ... „în sufletul nostru este timpul şi spaţiul cel nemărginit şi „nu ne lipseşte de cât varga magică, de a ne transpune în „oricare punct al lor am voi ... azi sânt încredinţat, că vremea „nemărginită este făptură a nemuritorului nostru suflet...“

Avem dar transpunerea într'o operă literară a unor teorii

subtile de înaltă filosofie. Și ori cât de ciudată pare această transfigurare poetică a unor idei abstracte, lucrul nu trebue să ne mire: cea mai adâncă filosofie e în acelaşi timp şi cea mai adâncă poezie. În fiece cap superior omenirea încearcă din nou pe căi deosebite acel „asalt spre ceruri", de care vorbeşte Eminescu, urmărirea eternei probleme, care-i amăgeşte pe toţi. Şi poezia şi filosofia culminează într'o fundamentală funcţiune sufletească de sinteză şi isvorăsc ambele din aceleaşi adâncuri transcendente ale fiinţei omeneşti. Deaceea, de când lumea, orice filosof are închis în sine un poet şi orice poet mare ascunde un filosof în sufletul său. Nu e de mirare dar, că Eminescu soarbe ideile lui Kant cu lăcomia unui spirit tineresc şi, purtat de ele, pluteşte în voie în lumea viselor sale poetice.

Când scriea această ademenitoare închipuire mistică a „Sărmanului Dionis", Eminescu era de 22 de ani şi se găsea probabil la Berlin (1).

În manuscrisele lui aflăm însă elemente nouă pentru această legătură sufletească a poetului cu marele cugetător german. Intr'un caiet din vremea studiilor sale la Berlin găsim următoarea cugetare, care par'că ar fi fost scrisă în fugă, în urma unei lecturi din Kant, şi prinde poate în sine dispoziţia sufletească în care Eminescu a conceput pe „Sărmanul Dionis":

„Da! orce cugetare generoasă, orice descoperire mare purcede de la inimă şi apelează la inimă. Este ciudat, când cineva a pătruns odată pe Kant, când e pus pe acelaşi punct de vedere atât de înstreinat acestei lumi şi voinţelor ei efemere — mintea nu mai e de cât o fereastră prin care pătrunde soarele unei lumi nouă, şi pătrunde în inimă. Şi când ridici ochii te afli într'adevăr în una. Timpul a dispărut şi eternitatea cu faţa ei cea serioasă te priveşte din fiece lucru. Se pare că te-ai trezit într'o lume încremenită cu toate frumuseţele ei şi cum că trecere şi naştere, cum că ivirea şi peirea ta însile sânt numai o părere. Şi inima numai e în

(1) „Sărmanul Dionis" a apărut în „Convorbiri literare" din 1 Dec. 1872 şi 1 Ian. 1873.

stare a te transpune în această stare. Ea se cutremură încet din sus în jos asemenea unei arfe eoliane, ea este singura ce se mişcă în această lume eternă... ea este orologiul ei.

Şi astfel fantasia nu mai este reflecţia lumei astfel cum ea se arată ochilor într'o reală trezvie, ci ea în fantasia poetului şi a artistului se ridică în jur în petrificaţiunea ideilor eterne ce reprezintă. De jur împrejur sânt pânze atârnate, la care perspectiva este aparentă, asupra cărora timpul trece fără urmă, toate având un ce necunoscut de aranjor şi toate închipuiri ale unui suflet mare. Ceea ce numesc capete ordinare fantasie, nu este fantasie, ci slăbiciunea creerilor, fantasterie. Pe când celor chiemaţi lumea(?) li vorbeşte în jargonul lor propriu — celui ales ea-i vorbeşte în limba ei, şi limba ei e armonia lui Plato" (1).

În acelaşi caiet, ceva mai departe [ms. 2287, f. 70—75], se găseşte o cugetare mai lungă tot din acelaşi timp, pe care apoi Eminescu a reluat-o în cadrul unei novele, rămasă însă în stare de fragment [ms. 2269, f. 19—39] (2). Iată că-

---

(1) Ms. 2287 al Academiei române, f. 11. Publicată de d. I. Scurtu în „M. Eminescu, Scrieri politice şi literare", I, Minerva 1905, p. 24.

Se vede şi după stil că e o cugetare însemnată în grabă: „Şi când ridici ochii te afli într'adevăr *in una*", adică: într'o astfel de lume nouă. „Şi *astfel fantasia* nu mai este reflecţia lumei *astfel* cum ea se arată într'o reală trezvie, ci *ea* [lumea, nu fantasia] în *fantasia* poetului..."; tot astfel şi *fantasterie* de mai jos, care e un germanism: Fantasterei.

(2) Acest fragment de novelă fără titlu a fost publicat în volumul citat mai sus, „Scrieri politice şi literare", sub titlul „Archaeus". E scris de sigur în 1875: în acelaşi caiet, cu câteva file înainte, se află însemnată data de 26 14 Maiu 1875 deasupra unor titluri şi numere de paragrafe a unor bucăţi de lectură din cărţile elevilor din „întâia superioară", „a doua superioară" şi „a treia inferioară", de la „Institutele-unite", desigur, unde da lecţii Eminescu. Sâmburele primitiv al ei, sub forma acelei cugetări izolate din ms. 2287 ,trebue să fi fost scris în 1874, la Berlin: înainte şi după această cugetare în acel caiet sânt note de curs în nemţeşte, de psihologie, estetică, istoria Egiptului, iar cu două foi mai nainte e un început de scrisoare, tot în nemţeşte, pe care o putem data cu siguranţă, fiindcă e un concept al scrisorii către d. Maiorescu, din 26 Fevruarie (st. n.) 1874, pe care o vom publica împreună cu altele, într'un număr viitor al „Convorbirilor". Cu-

teva frânturi din acea schiţă de novelă, în care se vede iarăşi ce parte largă avea personalitatea şi filosofia lui Kant în concepţiile poetului nostru:

„... Într'adevăr lumea cum o vedem nu există de cât în crierul nostru. Nimeni nu va tăgădui că este deosebire între gânsac şi câne. Privirea cânelui este inteligentă, el pricepe din lumea aceasta o porţie mult mai bună de cât gânsacul; cu toate acestea amândouă aceste fiinţe au ochi şi crieri. Lumea nu-i cumu-i, ci cum o vedem; pentru gânsac, cum o vede el, pentru câne item, pentru membru de la primărie [item], pentru Kant item. Totuşi câtă deosebire între ochii de porc a sus înţelesului membru şi privirea adâncă a înţeleptului de la Königsberg.

„Care-i adevărul? Cel văzut clar de un gânsac — sau cel abia-întrevăzut ca printr'o negură de Kant? Într'adevăr iată un lucru ciudat. Cel dintâiu deosebeşte lămurit grăunţele de porumb de prundul galbăn, el înnoată cu siguranţă

---

getările acestea, scrise în 1874, au fost intercalate, cum am spus, în acel fragment de novelă din 1875, unde au fost reproduse aproape întocmai. Numai câteva rânduri din ele au fost lăsate afară, fiindcă sânt o amintire personală a poetului şi nu aveau rost în novelă, unde filosofarea aceasta e pusă în gura unui bătrân, cu care şade de vorbă poetul. Acele rânduri omise sânt însă interesante, ca o mică notiţă din viaţa aventuroasă a tânărului Eminescu: vedem din ele că în peregrinaţiile sale de actor pribeag el a fost şi prin Craiova. Iată întregul pasaj, în care e acea amintire personală lăsată afară la incorporarea în novelă (rândurile cu italice):

„Dar timpul, acest blestemat de timp, care e când lung, când scurt, fiind cu toate acestea acelaşi, cel puţin remontoriul o spune.... Când aşteaptă cineva iarna în ninsoare la portiţa vr'unui zăplaz pe drăguţa lui... şi ea nu vine ... şi aşteaptă... şi ea nu vine.... ce-i timpul? O eternitate. Şi când citeşte cineva o carte frumoasă .... mii de tablouri se desfăşură pe dinaintea ochilor, ce-i timpul? Un minut. Cine n'a avut v'odată un roman întreg în minte pentru a cărui realitate normală i-ar trebui o viaţă întreagă, ori o tinereţe întreagă? În vis el poate avea într'o singură noapte viaţa întreagă a unui om. Şi de ce a *unui* om, de ce nu a tuturor celor ce se 'nvârtesc împrejurul lui? Şi în câtă vreme? În şapte ori 8 ore. Dar ce-i o tragedie ori o comedie altceva? Şi într'adevăr dacă un asemenea op interesă, nici bagi de samă cât timp a trecut. *În Craiova Monte Cristo dramatist a ţinut pe oameni pân a doua zi dimineaţa în teatru şi nimeni nu gândea la aceea cât timp a trecut.* De luam criteriul normalităţii predomnitoare, am luat toată necesitatea posibilităţii ş'am pus o alta tot atât de îndreptăţită“...

pe apă, măsură cu ochiul distanțele ce le poate ajunge, şi nu-i fără oarecare înduioșare în fața unei gâşte în epoca virginității. Cel de-al doilea uită să mănânce, voind să sară peste o groapă cade 'n mijlocul ei, iar frumusețile virgi- sau nevirginale trec pe lângă dânsul, fără ca el să-și [fi] ridicat ochii.

„Cu toate acestea noi presupunem, că filosoful e mai cuminte de cât un gânsac, ba că în *problemele* aceluia e mai mult adevăr de cât în *siguranțele* acestuia.

„Un semn că pentr'o minte mare totu-i *problem*, iar pentru 75 de dramuri de crier totu-i *sigur*.

„E știut că regula pitagorică din geometrie se numea puntea măgarilor. Puntea măgarilor, pe care trebue să treci în orice cugetare mai adâncă este: că nu putem pricepe lumea în sine, și că toată esplicarea ei este esplicarea unor reacțiuni a crierilor noştri şi nimic mai departe. Lumea 'n sine rămâne un problem, înlăuntrul căruia se rătăcește câte-o rază slabă, câte-o fulgerătură (1), pe care cugetătorul adânc o încremenește pe hârtie, pe care citind-o, se naşte în păreții capului tău acea resonanţă lungă, care face că vezi într'adevăr că lume și viață sânt un vis......

„....... Condițiile a orice posibilitate sânt în capul nostru. Aicia sânt legile ciudate, cărora natura trebue să li se supue. Aicia-i timpul cu regulele lui matematice, aicia spațiul cu legile geometrice, aicia causalitatea cu necesitatea ei absolută, și dacă le ștergi acestea .... și un somn adânc le șterge pentru câteva oare.... ce simțemânt ni rămâne pentru acest interval al ștergerei? Nimic. Și cu toate acestea sosesc momente în viață, în cari aceste trei elemente ale minţii noastre, aceste sertare în cari băgăm o lume, dispar pentr'o clipă... e drept ca o fulgerare numai, dispar sau in parte sau în tot şi stai ca înaintea unei minuni și te 'ntrebi.... aşa ca omul, care crezuse că tot ce vede e chiar așa cum este... că oare ce 'nsemnează asta......

„..... Numai dacă vremea ar sta locului, am putea vedea lămurit ce-i etern... Numai într'un punct în care s'ar naște un moratoriu între moarte şi viață, căci lumea nu-i de cât o vecînică plătire către viaţă, o veşnică incasare din partea morții. Și această împrejurare este mama timpului. Fără de aceasta suma celor ce există într'adevăr s'ar putea privi peste tot, am şti ce este netimporal....

„...Când gândește cineva, că neînsemnata mărime a corpu-

(1) Scrisese întâi: fulgurațiune.

lui omenesc nu stă de fel în raport cu puterea, cu imensitatea voinţei (gândeşte la Napoleon), cumcă omul e numai prilejul adesea slab, abia suflat pentru nişte patimi cumplite, când gândeşti cumcă purtătorul acestor patimi, poate în orice moment să devină o coajă, ca un vas pe care l-a spart vinul, apoi când vezi că unul şi acelaş princip de viaţă încolţeşte în mii de mii de flori, din cari cele mai multe se scutură la drumul jumătate, puţine rămân şi şi aceste puţine au în sfârşit aceeaşi soarte, atuncea vezi, cumcă fiinţa în om e nemuritoare. E unul şi acelaş punctum saliens, care apare în mii de oameni, desbrăcat de timp şi spaţiu, întreg şi nedespărţit, mişcă cojile, le mână una 'n spre alta, le părăseşte, formează altele nouă, pe când carnea zugrăviturelor sale apare ca o materie, ca un Ahasver al formelor, care face o călătorie, ce pare veşnică (1).

(1) Spre marea mea surprindere am dat într'un alt caiet peste o cugetare scrisă în nemţeşte, care cuprinde, aproape vorbă cu vorbă, întocmai acest alineat întreg de aici. Avea Eminescu de gând să-şi publice aceste cugetări în nemţeşte, sau sânt însemnări din vre-o lectură oarecare? Ar fi posibil însă să avem a face aici cu idei pe care ar fi avut intenţia să le pună în vreuna din scrisorile sale către d-l Maiorescu, scrise în nemţeste [cf. bunăoară scrisoarea din 5 Febr. 1874, unde întâlnim un cuvânt caracteristic de aici: *Das Zeitlose, netimporalul,* luat ca principiu al teoriilor sale de filosofie a istoriei]. Iată acea formă germană a pasajului de mai sus; e scrisă repede şi de aceea greu de descifrat, fără sprijinul textului românesc:

«Wenn jemand bedenkt, dass die zur Grosse des Körpers keineswegs im Verhältniss stehende Heftigkeit od[er] Maasslosigkeit des Willens, dass der Mensch die Schale, oft hingehauchter Anlass der schrecklichsten Leidenschaften ist, und dass der Träger dieser Leidenschaften in jedem Augenblicke zu einer Schaale (1) werden kann, wie der Gefäss, der vom Wein gesprengt worden ist, — wenn man sieht, wie ein und dasselbe Lebensprincip tausende und abertausende von solchen Blüthen treibt, von denen die meisten bis zum halben Wege abfallen, wenige bestehen, und dass auch diese am Ende dasselbe Schicksal haben, so sieht man ein, dass das Wesen des Menschen unsterblich ist. Es ist ein und dasseble punctum saliens, welches in tausenden zeit-und raumlos, ganz und ungetheilt zum Vorschein kommt, Schalen bewegt und sie gegeneinander zittern macht, sie verlässt, neue bildet, während das Fleisch seiner Zeichnungen, die Materie, als ein Ahasverus der Formen seine ewigscheinende Wanderung macht.» [ms. 2255, f. 7. De-asupra acesteia sânt scrise alte trei cugetări mai scurte, în româneşte, care par a fi inspirate, ca şi aceasta, de o lectură din Schopenhauer. In acelaşi caiet, peste două foi (f. 9), sânt

(1) Cuvântul nu e sigur; poate fi citit şi *Scherb.*

— Şi este într'adevăr veşnică?

— În fiece om se 'ncearcă spiritul Universului, se opinteşte din nou, răsare ca o nouă rază din aceeaşi apă, oarecum un nou asalt spre ceruri. Dar rămâne 'n drum, drept că în mod foarte deosebit, ici ca rege, colo ca cerşitor. Dar ce-i şi ajută coaja cariului, care a 'ncremenit în lemnul vieţii? Asaltul e tinereţea, rămânerea 'n drum decepţiunea, recăderea animalului păţit, bătrâneţa şi moartea. Oamenii sânt probleme, ce şi le pune spiritul universului, vieţile lor încercări de deslegare. Chinul îndelungat, veşnica goană după ceva necunoscut nu samănă cu aviditatea de a afla răspunsul unei întrebări curioase?

— Dar mie-mi pare, că unde-i un problem, e tot odată şi deslegarea lui.

— Da. Kant. Cei mai mulţi oameni însă rămân întrebări, une ori comice, alte ori neroade, alte ori pline de înţeles, alte ori deşerte....“

În acest excurs de filosofie visătoare ar fi de luat a minte mai întâi rara frumuseţe plastică a cugetării: „... aceste trei elemente ale minţii noastre, aceste *sertare* în care băgăm o lume, dispar pentru o clipă... ca o *fulgerare*...“ „Numai dacă vremea ar sta locului, am putea vedea ce-i etern, numai într'un punct în care s'ar naşte un *moratoriu* între moarte şi viaţă, căci lumea nu-i decât o veşnică incasare din partea morţii... În fiece om se 'ncearcă spiritul Universului, se opinteşte din nou, răsare ca o nouă rază din aceeaşi apă, oarecum un nou *asalt spre ceruri*...“

Ar mai fi apoi de relevat ecoul sufletesc al acestor cugetări în poeziile filosofice ale lui Eminescu: „..... Când vezi că unul şi acelaş princip de viaţă încolţeşte în mii de mii de flori, din care cele mai multe se scutură la drumul jumătate.....„ — ne aduce aminte începutul poeziei „Criticilor mei“:

---

scrise titluri de capitole din „Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde“ a lui Schopenhauer *(Principium rationis sufficientis cognoscendi,... logische formale Wahrheit,... empirische Wahrheit,... transcendentale Wahrheit,... metalogische Wahrheit)* şi însemnări în nemţeşte despre ele].

Multe flori sânt, dar puţine
Rod în lume o să poarte:
Toate bat la poarta vieţii,
Dar se scutur multe moarte.

„E unul şi acelaş punctum saliens, care apare în mii de oameni desbrăcat de timp şi spaţiu..." revine în cugetarea din versul „Satirei I":

·Unul e în toţi, tot astfel precum una e în toate...

„În fiece om se 'ncearcă spiritul Universului, se opinteşte din nou,... dar rămâne 'n drum, drept că în mod foarte deosebit, ici ca rege, colo ca cerşitor... Oamenii sânt probleme ce şi le pune spiritul Universului, vieţile lor încercări de deslegare..." ne chiamă în minte strofele din „Împărat şi proletar", care concentrează toate aceste idei în forma neperitoare a versului:

În orce om o lume îşi face încercarea,
Bătrânul Demiurgos se opinteşte'n van,
În orce minte lumea îşi pune întrebarea
Din nou: de unde vine şi unde merge? Floarea
Dorinţelor obscure sădite în noian,

Al lumei 'ntregul simbur, dorinţa şi mărirea,
În inima orcărui i-ascuns şi trăitor,
Svârlire hazardată, cum pomu'n înflorire
În orce floare 'ncearcă întreagă a sa fire,
Ci'n calea de-a da roade cele mai multe mor.

Astfel umana roadă în calea ei îngheaţă,
Se petrifică unul în sclav, altu 'mpărat,
Acoperind cu noime sărmana lui viaţă
Şi arătând la soare-a miseriei lui faţă —
Faţă, căci înţelesul e-acelaşi la toţi dat.

În veci aceleaşi doruri mascate cu-altă haină,
Şi'n toată omenirea în veci acelaşi om;
În multe forme-apare a vieţii crudă taină,
Pe toţi ea îi înşală, la mine se destaină,
Dorinţi nemărginite plantând într'un atom.

Ca şi în „Sărmanul Dionis" simţim o adiere de inspiraţie kantiană şi în fragmentele de proză citate mai sus; însă în această liberă visare a unui tânăr romantic, în această filosofie de poet, nu ne putem aştepta să găsim — şi nici nu ar avea sens să o cerem — severitatea unui sistem de gândire disciplinată, care păstrează caracterul unei consecvenţe ştiinţifice chiar şi în cele mai avântate sboruri ale minţii. Poetul construeşte liber şi mai larg, în voea gândului şi a sentimentului ce-l stăpâneşte; deaceea şi în sufletul poetului nostru ideile kantiane despre aprioritatea timpului, a spaţiului şi a cauzalităţii se îmbină cu alte elemente, disparate, căpătând astfel în această topire din nou o vagă mireasmă de filosofie budistă şi o uşoară coloratură de doctrină materialistă — cea d'intâi prin Schopenhauer, cea de-a doua prin răsunetul ce-l avuseseră în lume teoriile materialiste (cf. bunăoară şi la noi scrierile lui Conta), de când cu operele de filosofie populară ale lui Moleschott, Vogt şi Büchner; răsunetul acesta fusese întărit chiar în vremea de studii a poetului de cea din urmă scriere a lui David Friedrich Strauss [Der alte und der neue Glaube, Leipzig, 1872].

E de ajuns însă pentru noi să constatăm şi aici, în acest joc liber al închipuirii poetului, un reflex fundamental din filosofia lui Kant.

Aceste frânturi de cugetare din manuscrisele lui Eminescu şi acele lucrări anterioare ale poetului, în care se străvăd licăriri kantiane, ar fi fost de ajuns spre a ne întemeia credinţa că Eminescu a studiat pe Kant de aproape, în anii lui de tinereţe. Avem însă un temeiu mai sigur pentru această convingere: faptul că în manuscrisele sale se găseşte traducerea unei bune părţi din „*Critica raţiunii pure*".

Să vedem mai de aproape cuprinsul acestei lucrări încă necunoscute a poetului nostru.

II

Traducerea „Criticei raţiunii pure", aflată în manuscrisele lui Eminescu de la Academia română, e cuprinsă în trei caiete

mari, format 4⁰, ţinând toate la un loc 142 de foi, scrise toate, afară de prima foae a fiecărui caiet (1).

Eminescu a făcut traducerea după textul *primei ediţii* a „Criticei raţiunii pure (2). În forma aceasta, în care ni s'a păstrat, ea e alcătuită din două părţi deosebite: primele 28 de pagine cuprind trei fragmente răzleţe din partea a doua a „Criticei raţiunii pure“ (adică din „Metodologia transcendentală“), traduse, cum reese dintr'o proprie însemnare a lui Eminescu, după „prima lectură“ a operei lui Kant; restul de 114 pagine, traduse după „a doua lectură“ cuprinde un text continuu, incepând chiar cu „Introducerea“ lui Kant şi mergând până în mijlocul cărţii a doua a „Analiticei transcendentale“; va să zică, în totul, cam a patra parte din întreaga operă.

Iată, ceva mai amănunţit, ce cuprinde această traducere a celebrei opere a lui Kant:

Fragmentul cu care începe manuscrisul (fragment pe care il

(1) Ms. 2258, f. 21—162. Caietele sânt alcătuite din jumătăţi de coală, de hârtie groasă. Traducerea e scrisă numai pe o faţă a foilor, afară de o singură filă dinspre sfârşit [f. 159], scrisă pe ambele feţe; la toate e lăsată o margine nescrisă, pentru însemnări. Foaia d'intâi a primului caiet are în faţă numărul „I“; a celui de-al doilea caiet are însemnarea „II. Kant. 1874“; a celui de-al treilea: „IV“. Kant. 1874“. Numărul de ordine al ultimului caiet ori e o greşală de numerotaţie ori, dacă va mai fi fost într'adevăr un alt caiet din această traducere, însemnat cu III, acela trebue să fi cuprins atunci sau urmarea la caietul IV, sau vre o altă parte din „Critica raţiunii pure“, de oare ce textul din caietul însemnat cu IV e o continuare imediată a caietului II, doar cu lipsa unui pasaj ce corespunde întocmai cu o pagină din manuscrisul lui Eminescu; această pagină se vede bine că era tot în acest caiet II, căci fraza cea din urmă din el e neisprăvită acolo: foaea ultimă s'a rupt şi s'a pierdut.

(2) Se ştie că e o mare discuţie, care din cele două ediţii în care a înfăţişat Kant „Critica raţiunii pure“ (întâia ediţie a apărut la 1781, a doua la 1787) exprimă mai bine cugetarea sa. După text şi din însemnerea lui Eminescu la traducerea „Introducerei“ se vede că avea înainte prima ediţie, va să zică sau ediţia originală, sau o ediţie a lui Rosenkranz, ori a lui Kehrbach.

reproducem mai jos) e un pasaj din mijlocul paragrafului despre „Disciplina raţiunii pure în întrebuinţare dogmatică" [Transcendentale Methodenlehre, I. Hauptstück, 1. Abschnitt]. Deasupra acestui fragment de o jumătate de pagină e pusă însemnarea „*prima lectură*", iar alături, ca notă marginală, „pag. 567" (de bună seamă a ediţiei germane întrebuinţate de Eminescu) (1). Urmează apoi, după o linie de despărţire în tot lungul paginei, un întreg paragraf, tot din aceeaşi parte, anume paragraful „Despre neputinţa unei mulţămiri sceptice a raţiunei pure desbinate cu sine însăşi" [Transc. Methodenlehre, I. Hauptstück, 2. Abschnitt]. Pe urmă vine întreg capitolul penultim al „Criticei raţiunii pure": „Architectonica raţiunii pure" [Transc. Methodenlehre, III. Hauptstück]. Toate aceste frânturi din „Metodologia transcedentală" cuprind, cum am spus, primele 28 de foi ale caietului I. Urmează apoi, după însemnarea «*lectura a doua*", traducerea de-a capul a „Criticei raţiunii pure", până la teoria categoriilor (cuprinzând restul caietului I şi celelalte două caiete, va să zică ultimele 114 foi din aceste caiete). Eminescu lasă la o parte prefaţa lui Kant şi începe cu introducerea: „Introd. edit. 1-ie. Ideea filosofiei transcendentale"; urmează fără întrerupere „Prima parte a învăţăturii elementare transcendentale. Estetica transcendentală", şi apoi din a doua parte a „învăţăturii elementare" (cum traduce Eminescu pe „transcendentale Elementarlehre"), adică din „Logica transcendentală", întreaga „Introducere" şi o parte a „Analiticei transcendentale" (anume, toată prima „carte", Analitica noţiunilor, şi o parte din cartea a doua, Analitica principiilor). Manuscrisul se termină cu următoarele cuvinte, din capitolul „Axiome ale intuiţiunii": „de ex. între două puncte nu-i cu putinţă" [de cât o singură linie dreaptă]. Fraza aceasta neterminată e o dovadă că nu ni s'a păstrat în aceste manuscrise întreaga traducere a „Criticei raţiunii pure", câtă a fost

(1) Dintre ediţiile pe care le-am putut avea la îndemână la nici una nu se potriveşte paginaţia însemnată de Eminescu, aici şi în alte nouă locuri ale manuscrisului.

făcut-o Eminescu, căci trebue să fi continuat cel puţin încă pe o foaie. Pe de altă parte însă, e probabil (pentru motivele ce vom arăta într'un viitor articol), că traducerea n'a mers mult mai departe şi cu atât mai puţin că ar fi cuprins întreaga operă.

Afară de traducerea textului, manuscrisul are în multe locuri note marginale, câteva în nemţeşte, cele mai multe în româneşte: însemnarea paginelor respective din ediţia germană de care s'a servit Eminescu, variante de traducere a unor termeni tehnici din text, scurte aprecieri personale sau semne de mirare ori de întrebare în dreptul unor pasaje caracteristice şi, spre sfârşit, de două ori data când reia traducerea întreruptă [1875 şi 1877]. Aceste însemnări ne arată ceva din cugetarea lui Eminescu, din felul lui de a pricepe opera lui Kant; deaceea am crezut că e bine a reproduce aici câteva din ele.

La expunerea teoriei lui Hume de către Kant e însemnarea următoare: „foarte bună representare a causalităţii lui Hume în antitesă cu idealismul lui“ [ms. cit., f. 26].

La un pasaj din Introducerea la Logica transcendentală, îndată după fraza vestită a lui Kant, „*Cugetări fără cuprins sânt deşerte, intuiţiuni fără noţiuni sânt oarbe*“ (subliniată de Eminescu) e scris pe margine: „φανθασμα (?)“ [ms. cit., f. 79].

La capitolul despre împărţirea logicei transcendentale în analitică şi dialectică transcendentală, în dreptul frazei cu care începe, subliniată cu roşu („Într'o logică transcendentală isolăm inteligenţa, precum în estetica transcendentală sensibilitatea“) e nota următoare: „Iată analogia espusă de Sch.“ [openhauer]. [ms. cit., f. 86].

La capitolul „Despre categorii“, în dreptul definiţiei sintezei şi analizei, o notă în nemţeşte mai lungă şi una în româneşte: „originală şi adâncă cugetare“. [ms. cit., f. 97]

Mai departe, după expunerea tablei categoriilor, la alineatul „De definiţiile acestor categorii mă dispensez...“ e nota: „Wind!“ [ms. cit., f. 100].

La paragraful despre „Deducţiunea transcendentală a ca-

tegoriilor", în dreptul alineatului „Există însă trei isvoare (facultăți sau capacități ale sufletului) cari conțin condițiile putinței a toată experiența....“ e observarea: „Sistemul lui Kant *in nuce*". [ms. cit., f. 110].

La paragraful „Despre sintesa apprehensiunii în intuiție", în dreptul alineatului al doilea „Orice intuițiune conține o varietate, care nu s'ar putea representa ca atare, dacă sufletul n'ar distinge timpul și consecuțiunea după olaltă a impresiilor..." e următoarea însemnare, care tălmăcește într'o așa de frumoasă poezie cugetarea lui Kant: „Representația e un ghem absolut unul și dat simultan. Resfirarea acestui ghem simultan e timpul și — esperiența. Sau şi un fuior, din care toarcem firul timpului, vĕzĕnd numai astfel ce conține. Din nefericire atât torsul cât și fuiorul țin într'una. Cine poate privì fuiorul, abstrăgĕnd de la tors, are predisposiție filosofică". [ms. cit., f. 114].

La paragraful „Despre sintesa recunoaşterii în noțiune" în dreptul pasajului „Acuma deci vom putea fixa mai corect noțiunile noastre despre un obiect...." e observarea: „toată polilogia de mai sus e clar espusă aici" [ms. cit., f. 120].

La paragraful următor „Esplicare precursorie a possibilităţii categoriilor ca cunoștință apriorică", în dreptul alineatului al doilea, e nota: „turbure și amar" [ms. cit., f. 122].

Spre a se vedea felul de limbă din această traducere și lupta lui Eminescu de a reda în graiul românesc toată abstracțiunea filosofică a unei asemenea opere, reproducem aici câteva pasaje din deosebite părți ale manuscrisului. Le dăm întocmai cu ortografia originalului, spre a se vedea și din acest punct de vedere un moment din evoluția literară a lui Eminescu.

Iată fragmentul cu care începe manuscrisul acestei traduceri, fragment deasupra căruia e scris *„prima lectură"*:

„A cumpenì tot ce este (obiect în spaţiu sau în timp) dacă

şi întru cât e un quant sau nu, dacă 'n el trebue să ne 'nchipuim fiinţă sau lipsă de fiinţă, întrucât acest ce (care împle timp sau spaţiu) este un substrat primordial sau numai determinarea unui asemenea, dacă are vreun raport al esistenţei sale şi la alt ceva ca causă sau efect şi 'n fiine dacă stă izolat sau într'o atĕrnare de reciprocitate (1) cu altele în privirea existenţei sale, a cumpĕnì possibilitatea existenţei, realitatea sau necesitatea acesteia ori contrariile acestora, toate acestea aparţin cunoştinţei raţionale din noţiuni şi se numesc *filosofice*. Dar a determinà apriori o intuiţiune în spaţiu (figură), a împărţì timpul (durata), sau a cunoaşte generalul sintesei unui ş'aceluiaşi lucru, şi prin urmare mărimea în genere a unei asemenea intuiţiuni, este o ocupaţie a raţiunei prin *construcţie* de noţiuni şi se numeşte *matematică*". [ms. cit., f. 21].

Iată sfârşitul capitolului „Despre neputinţa unei mulţămiri skeptice a raţiunii pure":

„Aceste atacuri skeptice, îndreptate contra dogmaticului necritic care n'a mĕsurat sfera minţii sale, prin urmare nu a determinat după principiă hotarăle cunoştinţei sale, care aşa dar nu ştie dinainte cât şi ce poate, ci cugetă a o ştirici (2) prin încercările lui, contra unui asemenea, atacurile skeptice sunt nu numai periculoase, ci chiar destructorii. Căci dacă e prins asupra unei sigure aserţiuni, pe care n'o poate justificà, a cărei părere însă nici n'o poate desvoltà din principiă, prepusul cade asupra tuturor, oricât de persuasive ar fi.

„Astfel skepticul, acest dresator al resonorului (3) dogmatic, ne conduce la o critică sănĕtoasă a minţii şi a ĕnsăşi raţiunei. Ajuns acolo, el nu mai are să se teamă de nici un atac, căci distingĕnd proprietatea sa de ceea ce [e] cu totul afară de hotarăle ei şi asupra cărora nu face pretenţii, nici poate fi încurcat în certe pentru aceasta. Însfĕrşit procedura skeptică adevărat că nu este mulţămitoare pentru întrebările raţiunei, dar e totuşi o preexercitare (4) pentru

---

(1) De-asupra a scris mai târziu varianta: „influinţă reciprocă".
(2) A fost scris întâi „aflà", pe care l-a şters şi a scris mai departe „ştirici", un ardelenism, care i s'a părut, se vede, mai precis sau mai plastic.
(3) De-asupra scris „*raisonneur*".
(4) De-asupra a scris mai târziu, cu aceeaşi cerneală ca de la f. 153 a ms. până la sfârşit (va să zică în 1877) varianta: „un exerciţiu pregătitor".

a deşteptà preemţiunea ei şi a arĕtà mijloace temeinice, care o pot asigurà în proprietăţie ei legitime". [ib., f. 27 şi urm].

Iată şi începutul „Criticei raţiunei pure", deasupra căruia e însemnarea *„lectura a doua"*:

„Introd. edit. I-ie. Idea filosofiei transcendentale.

„Experienţa e fără 'ndoială primul product, pe care-l naşte inteligenţa noastră, prelucrând materia brută a impresiilor noastre sensuale. Prin asta ea este prima noastră magistră şi în cursul ei atât de inepuisabilă în nouĕ învĕţături, încât viaţa înlănţuită a tuturor generaţiilor viitoare nu se va puté plănge că n'ar fi putut culege întotdeuna cunoştinţe nouĕ pe acest câmp. Totuşi experienţa e departe de a fi singurul câmp, în care s'ar lăsà îngrădită inteligenţa noastră. Ea ne spune, ce-i drept, ceea ce este, dară nu: *cum că neaperat trebue sà fie aşa şi nu altfel.* De aceea nici dă o generalitate adevĕrată, şi raţiunea care-i atât de doritoare după asemenea cunoştiinţe, se vede mai mult excitată prin ea, de cât satisfăcută.

Asemenea cunoştinţi generale, cari poartă totodată caracterul unei necessităţi interne, trebuesc să fie neatĕrnate de experienţă, sigure şi clare prin sine ĕnşi-le; *de aceea se numesc cunoştinţe a priori;* pe când din contra, ceea ce ne împrumută experienţa, nu se poate cunoaşte după expressia consacrată de cât numai *a posteriori*, adică în mod empiric. Ceea ce-i de mirat însĕ este, că între experienţele noastre se amestecă cunoştinţe, cari trebuesc să aibă originea lor a priori, şi cari nu servă poate de cât pentru a dà legătură representaţiunilor noastre. Căci chiar dac' am omite din aceste experienţe tot ce aparţine simţurilor, totuşi ne remân în mâni oarecari noţiuni primordiale şi judeţuri născute din ele, cari trebue să se fi iscat cu totul a priori şi neatĕrnat de esperienţă, pentru că fac, ca despre obiectele cari apar simţurilor noastre să putem spune mai mult, sau cel puţin să credem a puté spune mai mult de cum e ceea ce ne-ar învăţà esperienţa, şi că afirmările noastre conţin o adevĕrată generalitate şi o necesitate strictă, pe cari cunoştinţa empirică numai nu ni-o poate dà". [ms. cit., f. 47—48].

Iată o parte de pe la mijlocul traducerii:

„Esplicare precursorie a possibilităţii categoriilor ca cunoştinţă apriorică.

„Este numai o esperienţă, în care toate percepţiunile se 'nchipuesc a fi în nex general şi după legi; tot aşa precum este numai *un* spaţiu şi *un* timp, în care au loc toate formele fenomenale şi tot raportul fiinţei sau nefiinţei. Când se vorbeşte despre esperienţe diverse, atunci sunt numai pe atâtea percepţiuni, întrucât ele aparţin unei ş' aceleiaşi esperienţe generale. Unitatea pertransspectivă şi sintetică a percepţiunilor constitue tocmai forma esperienţei şi ea nu-i nimic alta de cât unitatea sintetică a fenomenelor după noţiuni.

Unitatea sintesei după noţiuni empirice ar fi cu totul întêmplătoare şi dacă acestea nu s'ar bazà pe un rezon de unitate transcendental, atuncea ar fi cu putinţă, ca sufletul nostru să se împle c'o grămadă ş'un amestec de fenomene (1) fără ca din acestea să se poată organisà vreodată o esperienţă. Atunci însĕ s'ar omite şi orice referare a cunoştinţei la obiecte, căci i-ar lipsì coniectura după legi generale şi necesarii, ar fi deci o intuiţiune fără gândire, dar nici odată cunoştinţă, şi pentru noi ar fi tot atâta cât şi nimica". [ms. cit., f. 121 şi u.].

Iată partea de unde reia traducerea peste un an („contin. 29 Mart 875 st. v.").

„Aşa d. es. daca s'ar abstrage de la determinaţia sensibilă a persistenţei (Beharrlichkeit) şi s'ar zice substanţă, atunci acest nume n'ar însemnà de cât cevà, care s'ar pute cugetà ca subiect (fără înse de a fi predicat la altcevà). Din această representaţie nu pot face nimic, fiindcă ea nu-mi arată de fel ce note (determinaţii) are lucrul, pe care-l admitem să fie un asemenea primu subiect. Aşa dar categoriile fără schemate nu sunt de cât funcţiuni ale inteligenţei în crearea de noţiuni, nu înfăţoşază însĕ nici un obiect. Insemnĕtate îi dă abia sensibilitatea, care realisază inteligenţa, restringĕnd-o tot odată". [ms. cit., f. 152].

O altă parte, tradusă peste doi ani:

---

(1) Aici e nota marginală: „turbure şi amar..."

„Întăia tăiere a principiilor înțelegerei pure.
Despre principiul suprem al tuturor județelor analitice (1).

Fie cuprinsul cunoștinței noastre ori care ar fi și raporte-se la obiect ori cum s'ar raportà, totuși condiția generală deși numai negativă a tuturor judecăților noastre este, ca ele să nu se contrazică cu sine ènși-le; căci în caz contrar aceste judecăți sunt *nimica*, chiar fără privire la obiect. Dar chiar daca în judecata noastră n'ar fi contrazicere, totuși este cu putință, ca ea să împreuneze astfel noțiunile, cum *n'o* cere obiectul, sau să le împreuneze, fără ca să avem noțiuni apriori sau a posteriori, care să ne 'ndreptățească a face o asemenea judecată; și de aceea o judecată poate fi falsă sau nefundată, chiar daca îndealtfel ar fi liberă de orice contrazicere înlăuntrul ei.

Principiul: că nici unui lucru nu i se poate atribui un predicat, care i contrazice, se numește principiul contradicțiunii și este un criteriu general deși numai negativ a ori cărui adever; de aceea înse se și ține numai de logică, pentru că tratează cunoștințele ca cunoștințe în genere, abstracție făcĕnd dela cuprinsul lor: el zice numai, că contrazicerea le nimicește și le ridică (aufheben)". [ms. cit., f. 153].

Inceputul capitolului următor:

„A doua tăiere a sistemului principiilor inteligenței pure.
Despre principiul suprem al tuturor judecăților sintetice.

„Esplicarea, cum de sunt posibile judecăți sintetice, este o temă, care n'are a face nimica cu logica generală, care nici numele logicei nu trebue să-l cunoască. Dar într'o logică transcedentală aceă esplicare este lucrul de căpetenie, ba chiar unica temă, când e vorba despre posibilitatea judecăților sintetice apriori și despre condițiile și sfera valabilității lor. Căci după deslegarea acelei teme logica transcendentală poate satisface pe deplin scopul ei, de-a hotărnici adică sfera și marginele inteligentei pure". [ms. cit. f. 155].

Inceputul capitolului ce vine după acesta:

---

(1) Titlul e scris încă din 1875, iar textul ce urmează, scris cu altă cerneală, este din 1877: între titlu și text e însemnat „*1877*, August".

„A treia divisie a principiilor inteligenţei pure.
Representare sistematică a tuturor principiilor sintetice ale ei.

„Numai inteligenţei pure trebue să i se atribue, dacă se găsesc undeva principie (Grundsätze), căci ea este nu numai facultatea regulelor în privirea celora ce se 'ntĕmplă, ci este isvorul ĕnsuşi al principiilor, după care stau neapĕrat sub regule toate cele (căte putem întălnì ca obiecte), căci fără asemenea regule nu le-am pute atribuì nici odată fenomenelor cunoştinţa unor obiecte, ce le corespund. Chiar legile naturii, considerate ca principii a întrebuinţării empirice a inteligenţei, poartă în sine espressia necessităţii, deci cel puţin presupunerea unei determinări prin rezoane, cari să fie valabile a priori şi înainte de ori ce esperienţă". [ms. cit., f. 159].

Iată în sfârşit o parte din ultima pagină a manuscrisului acestei traduceri:

„Axiome ale intuiţiunii.

„Principiu al inteligenţei pure: Toate fenomenele sunt în privirea intuiţiunii lor mărimi *estensive.*

„Mărime estensivă o numesc eu pe aceea unde representarea părţilor face cu putinţă representarea întregului (deci o şi precedează în mod necessar). Nu-mi pot închipuì nici o linie, căt de mică, fără ca s'o trag în gănd, adică fără ca să produc dintr'un punct parte cu parte din ea şi a însemna abia prin acest act intuiţiunea. Tot astfel e şi cu fiece timp, fie căt de mic. Imi închipuesc prin el propăşirea succesivă de la un moment la altul, prin care toate părţile timpului şi prin adăogire succesivă se produce abia o mărime hotărîtă de timp. Fiindcă intuiţiunea goală a tuturor fenomenelor e sau spaţiul sau timpul, de aceea fiecare fenomen ca intuiţiune este o mărime estensivă, putĕnd a fi cunoscut în aprehensiune numai prin o sintesă succesivă (parte cu parte). Toate fenomenele se intuiesc ca agregate (mulţime de părţi date mai dinainte) ceea ce nu se întĕmplă la orice soiu de mărimi, de căt numai la acelea, cari ni se represintă şi ni se aprehendează în mod extensiv". [ms. cit., f. 162].

Evident, limba lui Eminescu din această traducere are o altă înfăţişare de cât cea din scrierile sale originale, e mai puţin sigură, mai puţin desăvârşită de cât cea din poeziile ce publica în acelaşi timp, şi de cât cea din „Sărmanul Dionis", publicat cu doi ani înainte. După ce ai citit întreaga traducere, ai impresia că par'că Eminescu s'a întors cu câţiva ani îndărăt în viaţa, la o fază anterioară a culturii sale: simţi că în această lucrare e ceva din stadiul de pregătire şi dibuire a unui suflet încă neformat deplin, a unei cugetări care se deprinsese a se rosti în graiul Românilor de peste munţi, din vremea copilăriei şi adolescenţei trăită la Cernăuţi subt influenţa puternicei personalităţi a lui Pumnul, [cel venerat de el ca un apostol al neamului—„sufletul nemuritor care a dat consistenţa şi conştiinţa naţională maselor şi a făcut din ele o naţiune"], apoi la Blaj şi la Viena; e aici ceva din acea vreme spre care sufletul lui Eminescu s'a întors pururea ca spre un ideal de credinţă sinceră şi de simţire curată. E cam aceeaşi limbă ca bunăoară în polemica sa cu Petrino, din 1870, pe alocurea chiar cu forme mai curioase, poate fiindcă aici urma o cugetare aşa de concentrată dintr'o limbă streină şi era nevoit să creeze el însuşi în româneşte o întreagă terminologie filosofică.

Trei lucruri ne izbesc mai ales în ţesătura limbii din această traducere a „Criticei raţiunii pure", având câte trele o origină sufletească comună în acea cultură dintâi a lui Eminescu, căpătată în şcoalele Bucovinei şi Ardealului: Mai întâi ne surprinde o uşoară înfăţişare arhaică şi pe alocurea populară, căutată dinadins, apoi o puternică nuanţă ardeleană — aceasta fără voie — şi, în cele din urmă, par'că un fel de joc de poet suveran în alcătuirea de cuvinte nouă în limbă.

Culoarea arhaică şi populară o dau câteva cuvinte, ca *judeţ* (cu înţelesul vechiu de *judecată)*, care revine foarte des [însă numai până în 1877], *a mână, mădulariu, preţăluire, prubă, adurmecare*... Cu această arhaisare se leagă

ortografiarea latinistă (nu consecventă însă, ci numai pe alocurea) a neologismelor, precum şi câteva forme greoaie de adverbe în-*minte* şi-*mente*, poate un răsunet al admiraţiei tânărului Eminescu pentru Eliade: su*pp*osiţie, su*pp*us, permi*tt*e, admi*tt*ă, a*ff*irmări, inte*ll*ectuală, co*ll*ectivă, co*rr*ecturi, su*ff*icient, a*ff*aceri...; raţionalminte, alternativminte, interiorminte, generalminte, necessarminte, principalminte, propriamente, absolumente (1).

(1) În legătură cu aceasta, credem că va fi interesant pentru cei ce urmăresc diferitele faze şi înfăţişări ale sufletului lui Eminescu să amintim de o curioasă lucrare ce se află printre hârtiile sale: un caiet ce pare a fi, după scris, cam din aceeaşi vreme cu începutul acestei traduceri a „Criticei raţiunii pure" şi cuprinde un fragment dintr'un curs de logică [21 de feţe şi jumătate] într'o limbă de un arhaism şi mai neaşteptat. Iată chiar începutul acelei lucrări (după care se vede că trebue să mai fi fost alte foi înainte, care s'au pierdut):

„Iară aceea ce se cugetă se numeşte obiectul cugetărei.
„Precum obiectul cugetărei sau este cu putinţă, adică aşa fel care în aeve nu este de faţă, ci totuşi poate fi, sau aievnic, adică aşa fel, care în faptă este de faţă; aşa şi cugetarea sau este despre materie cu putinţă (problematică) sau aievnică (assertorie). Adică când cugetăm despre un lucru care este numai cu putinţă, atuncea cugetarea noastră este problematică, iară cugetând despre un obiect ce este de faţă avem cugetarea aievnică sau assertorie; aşa pentru exemplu: cugetând eu un veşmânt preţios, pe care nu-l am, însĕ pot să-l am, cugetarea mea este problematică, iar cugetând eu un ceasornic pe care-l am în faptă cugetarea mea este aievnică..." [ms. 2258, f. 191 v.]

Iată un alt fragment, în care e vorba tocmai de „Critica raţiunii pure", pe care dintr'o dată mai n'ai bănui-o că se ascunde sub numele de „critica socotinţei curate", de n'ar fi alături numele lui Kant:

„.... Kant în Critica socotinţei curate cu următoarele cuvinte închipueşte principiul contrazicerei: Nu se cuvine subiectului acel predicat, care i se împotriveşte. Însĕ această formulă a lui Kant nu lămureşte îndeplin natura principiului contrazicerei; pentrucă poate fi ca predicatul cel ce acum se împotriveşte subiectului altă dată să i se cuvină şi fiindcă după spusa lui Kant nu se cuvine subiectului acel predicat ce nu se nărăveşte cu dânsul, din contra ar urmă, cumcă predicatul cel ce nu i se împotriveşte, i s'ar cuveni; însĕ câte predicaturi sunt, care nu i se împotrivesc şi pentru aceea totuşi nu li se cuvin". [ib., f. 196 şi urm.]

Ce să fie acest ciudat curs de logică? O copie de pe vr'un curs al lui Pumnul, ori al vr'unui profesor de la Blaj, ori de pe vre o carte vechie? Fraza cu care sfârşeşte acest manuscris arată, prin judecata

Ardelenismele, deci și multe germanisme, latinisme şi franţuzisme de acelea particulare mai ales Românilor de peste munţi, luate cele mai multe tot din nemţeşte sau făurite după cuvinte germane, sânt destul de numeroase: el însuși (scepticismul) este *dubitat*..., ar putea efectua o abdicare *necessitata*,... ar putea să dee *ansă*, ...ea rămase tot *mancă* (= mangelhaft),... facultate căreia-i *obstă*,... două *speţii*.., determinaţii *speţiale*, *se asoţiază*,... cu totul *amăsurată* obiectului (= angemessen)..., *ne cugetăm*,... lucruri cari *restează* dacă *subtrag*..., trebue să *accepem* o sinteză transcendentală..., schema n'ar fi plănuită după o idee, ci empirice (= în mod empiric); *virtualiter*, *recte*,... inclusive critica,.... *volumen*, *gradatim*,... a *suleva* această întrebare,... cele ce se *recer* la *schematele*..., știința aceasta pe care o *esposăm*,... stare *summisă* condiţiunii... de la care *exigendu-se*,... funcţiunea cugetării se poate *reparţi* sub patru *titule*..., cu vremea voiu *dissecta* aceste noţiuni...

Tot așa: *tăiere*, după germanul „Abschnitt“, *tesă* cu înţeles de propoziţie (după germ. „Satz“), precum şi câteva compuneri neobişnuite, ca „o formă *legiuit-regulară*“ [ms. cit., f. 134], „o determinaţie *obiectiv-atribuibilă* lucrurilor“ [ib., f. 70], chiar „principii *sade-formale* ale inteligenţei pure“ [f. 87] (1).

---

ce e dată ca exemplu, că de o traducere de pe vre un manual strein nu poate fi vorba:

„Din aceste urmează cumcă judeţele după cantitate și calitate au 4 forme, adică: 1) Sunt judeţele universal-afirmative, 2) universal-negative, d. ex. nici un viţiu nu este stimabil, 3) particular-afirmative, d. e. *unii romani sunt buni patrioţi*, 4) particular-negative, d. ex. *unii români nu sunt buni patrioţi*. [ib., f. 212.]

(1) Caracterul acesta al traducerii se poate constata și din fragmentele ce am reprodus mai sus în text. Iată alte câteva fraze întregi, din diferite părţi ale manuscrisului, din care se poate vedea mai ușor această coloratură ardelenească a limbii de aici a lui Eminescu, atât în vocabular, cât și în sintaxă:

„Cunoștinţe raţionale, care *o* sunt în mod obiectiv (adică cari'n început nu pot isvori din propria raţiune a omului) numai atunci pot purtă acest nume și *o* sunt și'n mod subiectiv, când au fost *recepute* din isvoarĕle generale ale raţiunii din care poate resări și critica, ba chiar *rejectarea* celor învĕţate, i. e. din principiă“. [ms. cit., f. 32 și u.].

Mai interesant însă de cât aceste două aspecte ale limbii din traducerea de faţă e cel de-al treilea: Eminescu, cuprins par'că de una din acele plăceri capriţioase ale spiritelor creatoare, se joacă cu limba, plăsmueşte termeni noi, care ne surprind, sau prin alcătuirea lor, sau prin înţelesul ce poartă. Ca să ne dăm bine seama de valoarea acestor cuvinte nouă trebue să le punem faţă 'n faţă cu termenii corespunzători din nemţeşte, — şi atunci descoperim, că aceste cuvinte originale, stranii, sânt de cele mai multe ori o transpunere a cuvintelor germane din text în elemente latine echivalente, însă în astfel de elemente, care dau cuvântului un înţeles plastic şi intuitiv. Eminescu desface cuvântul german în părţile lui primitive şi dă membrelor sale acel sens concret, care deabia mai e conştient în mintea unui German cult de azi. La această analiză îl duce nu numai firea lui de poet, ci şi faptul că gândeşte din nou

---

„Sistemul cunoştiinţei filosofice *toate* este dar filosofia. Trebue s'o iei obiectiv, dacă pricepi sub ea prototipul *dejudecărei* tuturor încercărilor de a filosofa, care trebue să serve la *dejudecarea* a ori ce filosofie subiectivă, a *căror* construcţie e atât de *varie* şi schimbăcioasă. În acest mod filosofia este ideea numai despre o ştiinţă possibilă, care nicăiri nu-i dată in concreto, *căreia* însĕ *ne'ncercăm a ne apropia* pe diferite căi, pană atunci până ce-om află potica unică foarte plină şi *concrescută* de către sensualitate şi până *ni va succede să reasĕmenăm* copia până acum greşită cu prototipul ei, întrucât aceasta îi este omului cu putinţă". [ib., f. 34].

„Căci metafisica se deosebeşte cu totul de matematică şi nici poate să ni dee atâtea lămuriri şi priviri *lărgitoare* ca aceasta, este însă totuşi însemnată în privirea criticei cunoştinţelor intelectuale *aplicande* asupra naturei".[ib., f. 43 v.].

„Filosofia transcendentală este idea unei ştiinţe, în socoteala căreia critica raţiunei pure are *dătoria* de-a *trasă* planul în mod architectonic adică din principiă cu deplină garantare a *complectitudine i* şi siguranţei tuturor pieselor cari constituesc această clădire. *Rezonu* pentru care critica aceasta nu poate fi numită ea ensăşi filosofie transcendentală. . ." [ib., f. 58.].

„Pentru a evită întinderea unei teorii depline şi totuşi pentru a nu *neglige* nimic într'o cercetare atât de necesara, am *aflat-o de consult* de a-l preparà mai mult pe lector [ib., f. 113].

Din aceste *considerante* lectorul nu va puté evită obscuritatea relativă, care pe un drum neămblat încă e inevitabilă la început, dar care sper că în *capul* menţionat se va *chiarifică* în deplină transparenţă. [ib., f. 113].

în sine o limbă streină: e un fenomen psihologic foarte explicabil, că pentru un strein cuvintele au totdeauna un înțeles mai concret, mai viu, sânt mai puțin șterse de cât pentru cei ce vorbesc acea limbă ca limbă părintească.

S'a putut vedea și în textele citate la început acest spirit creator în limba lui Eminescu (în cuvinte ca *preemțiune, precursoriu, pertransspectiv*...). Iată alte câteva exemple mai caracteristice:

„Putința, ba chiar necesitatea acestor categorii consistă în referarea pe care toată sensibilitatea, și prin ea toate fenomenele possibile, o au cu apercepția primordială, din care apercepție toate celea trebuesc să se supue neapărat condițiilor unității *pertraversante* a conștiinței de sine, adică funcțiunilor generale ale sintesei și anume: ale sintesei după noțiuni, înăuntrul căreia numai apercepțiunea poate să probeze a priori identitatea ei *inesceptantă* (1) și necesară. Deci noțiunea unei cause nu e nimic alta de cât o sintesă (a celora ce-și succed în timp cu alte fenomene) și după noțiuni; — iar fără o asemenea unitate care-și are a priori regulele sale și-și supune fenomenele, o unitate a conștiinței de sine *inesceptantă* și generală, prin urmare necesară, nu s'ar pute găsì în diversitatea apercepțiunilor". [ms. cit., f. 123 și urm.]

Cu *pertraversant* traduce pe *durchgängig*, pe care îl tradusese ceva mai înainte cu *pertransspectiv* (v. textul citat la pag. 537), iar imediat mai jos îl traduce cu *inesceptant*: încearcă dar mereu un termen mai izbitor, dând cuvântului „durchgängig" un înțeles plastic ce nu-l mai are azi.

Cu o pagină mai departe ne apare din nou traducerea d'intâi a aceluiași cuvânt:

„Noțiuni apriorice pure sunt deci numai de aceea cu putință, ba'n *respectul experienței* chiar necesare..."
[= in Beziehung auf Erfahrung] [ib. f. 136.].

„In judecata analitică eu remân *pe lângă* noțiunna ce mi se dă pentru a predicà ceva despre ea". [=*bei*] [ib. f. 155].

(1) Scrisese întâi „*fără excepție*", pe care le-a șters și a scris deasupra cuvântul de mai sus, care i s'a părut, se vede, mai suggestiv sau mai precis.

„Aşa dar toate fenomenele stau într'o legătură *pertraversantă* după legi necesarii..." [ib., f. 124,] [= In einer *durchgängigen* Verknüpfung...]

Un alt pasaj ne arată iarăşi un astfel de termen nou, între două germanisme:

„De aceea ştiinţa *dejudecărei* numai a raţiunei pure, a isvoarălor şi hotarălor ei, am pute-o privi ca *proscholiul* sau propedeutica la sistemul raţiunei pure. *O asemenea* n'ar trebui să se numească o doctrină, ci numai o critică a raţiunei pure". [Ms. f. 55] = ... so konnen wir eine Wissenschaft der blossen *Beurteilung* der reinen Vernunft... als die *Propädeutik*... ansehen. *Eine solche* würde nicht...

Iată şi alte cuvinte de aceeaşi natură:

„...Critica care precede în mod *preexercitatoriu* [ib., f. 46] = Die Kritik..., welche *vorübend* (propädeutisch) vorhergeht...."

„...Prin calea ştiinţelor, singura care fiind bătută odată, nici *se 'mburuenează* (1), nici permite rătăcire..." = durch den Weg der Wissenschaft,... der... niemals *verwächst*.

„Fiindcă această procedură dă într'adevăr cunoştinţe a priori aievea, care au o propăşire sigură şi regulată, raţiunea *prin subrepţiune* şi fără ca singură s'o bage de seamă obţine sub aceste false aparenţe nişte afirmări de alt soiu..." [ib., f. 51]: so *erschleicht* die Vernunft...

„Ba chiar o asemenea probă ar fi chiar de trebuinţă, pentru ca tesa să nu atragă asuprăşi prepusul că e o aserţie *subreptă*" [f. 152]: eine bloss *erschlichene* Behauptung.

„Un organon al raţiunei pure ar fi *resumţiunea* tuturor principiălor..." [ib., f. 55]:... ein *Inbegriff*...

„... Atunci trebue să admită două lucruri ca *nelucruri* eterne şi infinite esistente pentru sine (timp şi spaţiu)..." [ib., f. 71]:... so müssen sie zwei ewige und unendliche, vor sich bestehende *Undinge* annehmen...

(1) Scrisese întâi *concreşte*.

„Cea din urmă *se premitte* în genere în şcoli ca propedeutică a ştiinţelor“ [ib., f. 79]: wird... *vorangeschickt.*

„... Întrebuinţarea şi combinarea lor într'un întreg *connect...*“ [ib., f. 85]: in einem *zusammenhängenden Ganzen.*

„Un asemenea *connex* ne dă a mână o regulă, după care se poate fixa a priori atât locul ce trebue să-l ocupe fiecare noţiune intelectuală pură cât şi *complectudinea* lor laolaltă...“ [ib., f. 90]: *Vollständigkeit.*

La judecarea acestei traduceri trebue însă să nu pierdem din vedere un lucru: Eminescu avea de luptat cu greutăţi care azi au dispărut. Limba noastră acum 30 de ani nu era încă atât de adaptată cugetării filosofice, terminologia filosofică modernă nu era încă fixată în româneşte. Abia în acel timp, prin traducerea „Aforismelor“ lui Schopenhauer de către d-l Maiorescu, prin lucrările lui Conta (publicate în „Convorbiri“ ca şi „Aforismele“) şi mai ales prin „Logica“ d-lui Maiorescu, apărută în 1876, se fixează în româneşte terminologia modernă de psihologie şi logică; deaceea nu trebue să ne surprindă că Eminescu traducea bunăoară *Sinnlichkeit* cu *sensualitate* şi mai rar cu *sensibilitate, Empfindung* cu *simţire* sau cu *impresie a simţurilor* (nu cu *sensaţie*), *Wahrnehmung* cu *remarcare* (şi în notă marginală pune încă: apercepţie, percepţie, observaţie), sau cu *afecţie a simţurilor, Vorstellung* cu *representaţie, Verstand* cu *înţelegere, minte,* chiar cu *percepţie* (însă şi cu *inteligenţă*), *Umfang* cu *ţinut* (nu cu *sferă*). Abia în paginele de la sfârşit, traduse în 1877, va să zică după apariţia „Logicei“ d-lui Maiorescu, vedem că înlocueşte *judeţ* prin *judecată, representaţie* prin *representare* şi *înţelegere* prin *inteligenţă.* Cf. fragmentele reproduse la pag. 538 şi 539.

Am face apoi o nedreptate geniului lui Eminescu, dacă ne-am închipui cumva că traducerea aceasta era în gândul său o lucrare definitivă. Se vede bine, că era numai o primă aruncare pe hârtie, o tălmăcire provizorie scrisă în fuga, cu gândul de a

o revedea mai târziu. Această convingere ne-o impune starea textului: întâlnim foarte des variante de traducere deasupra cuvintelor sau la margine (1), pe alocurea e adăogat și cuvântul german, sau chiar un corespunzător francez, spre a sprijinì astfel termenul românesc, care nu i se părea că redă destul de precis sensul cuvântului original. Din când în când însă traducerea e iluminată de câte un cuvânt rar, care te duce cu mintea la cutare vers lapidar din poeziile sale: „Voiu urmărì deci noțiunile pure până la colțul și resadul lor din inteligența omenească, în care ele stau gata pentru ca la prima ocasie dată de esperiență să se desvolte, când inteligența e totodată pusă în stare de a le libera și curățì de condițiile empirice ce atârnă de ele și a le reprezenta în *lamura* lor." [ms. cit., f. 89] (2). Sau, în altă parte: „Deci ordinea şi regularitatea la fenomene, pe cari le numim natură, noi o *incifrăm* în ea și nici n'am putea s'o descoperim, dacă n'am fi implicat-o noi înși-ne sau natura sufletului nostru." [ib., f. 132] (3).

---

(1) Iată, de pildă, o frază scurtă, unde se vede preocuparea de a îndrepta traducerea: „Astfel skepticismul e numai un popas pentru rațiunea omenească, unde ea se reculege din îmbletul ei dogmatic și-și poate face planul încungiurului în care se pomenește." [ms. cit., f. 23]. În loc de *îmblet* pusese întâiu *drum*, iar în loc de *se pomenește*, *se află*.

(2) „*Colțul*", adică „germenul„ (cf. a încolţi, a da colțul); „*resadul*" — „dispozițiile sădite în om": Wir werden also die reinen Begriffe bis zu ihren ersten *Keimen* und *Anlagen* im menschlichen Verstande verfolgen . . . bis sie in ihrer *Lauterkeit* dargestellt werden.

(3) E de remarcat că termenul *a incifra* nu e de loc suggerat de corespunzătorul german, ci răsărit din spontaneitatea geniului lui Eminescu: Die Ordnung und Regelmässigkeit also an den Erscheinungen, die wir Natur nennen, bringen wir selbst hinein...

Pasajul acesta e însemnat pe margine cu creion roșu: Eminescu l-a remarcat în deosebi la o citire a traducerii mai târziu, și după obiceiul său de a lua iarăși în versuri cugetări ori cuvinte caracteristice scrise de el mai întâi în proză, așază acest cuvânt fericit în „Epigonii":

Ce e cugetarea sacră? Combinarea măiestrită
Unor lucruri n'existente, carte tristă și'ncâlcită,
Ce mai mult o *incifrează* cel ce vrea a descifra.

Ce importanţă are această traducere în viaţa lui Eminescu, în desfăşurarea bogatei sale personalităţi? A fost un simplu capriciu de poet, o plăcere momentană pentru o idee trecătoare, sau se leagă mai adânc cu dispoziţiile sale sufleteşti, cu pregătirea de cultură şi cu gândurile de viitor ale tânărului student de la Viena şi Berlin?

. La un temperament de o aşa de adâncă seriozitate şi de o aşa de îndărătnică pasiune pentru cunoaşterea operelor de seamă ale literaturilor lumii, munca aceasta trebue să fi avut un rost hotărît. Pentru cultura lui ar fi fost de ajuns simpla lectură în original a operei lui Kant. De ce să o şi traducă? Şi când a început această lucrare?

O corespondenţă între d. Maiorescu şi Eminescu, din anul 1874, credem că ne poate da răspuns la aceste întrebări şi poate ajuta astfel la reconstituirea unui important capitol din viaţa poetului nostru. Deocamdată să tragem încheierea celor de mai sus.

Chiar fără a mai şti nimic din gândurile şi preocupările sale de acea vreme, e lesne să ne dăm seama de urmările ce le-a avut pentru cugetarea lui Eminescu munca aceasta de traducător al „Criticei raţiunii pure".

De la primele poezii ale lui Eminescu publicate în „Convorbiri" de la 1870 încoace, de când sufletul său ajunge la maturitate, s'a arătat că subt acel avânt grandios de inspirare de poet e un substrat de profundă filosofie, şi oricine citeşte pe Eminescu, simte că acele cugetări rari nu sânt ceva accidental în viaţa şi în gândirea sa, ci fac parte din cea mai tainică urzeală a fiinţei sale. Acum, avem un temeiu mai mult pentru impresiile noastre: vedem că la baza acestei cugetări filosofice de o înălţime neobişnuită e o pregătire solidă, un studiu adânc al filosofiei lui Kant, mai mult încă: o traducere în româneşte a operei capitale a filosofiei germane. Căci o traducere conştiincioasă înseamnă mult mai mult de cât o simplă lectură: ea sileşte un cap cugetător să se oprească mai îndelung asupra ideilor altuia, ea pune un su-

flet în atingere mai vie cu alt suflet, îi cere absorbire într'o cugetare streină, cumpănire a cuvintelor, pătrundere mai adâncă a lucrurilor.

Şi când această muncă sufletească se face asupra unei opere de preţul „Criticei raţiunei pure“, ne putem lesne închipui însemnătatea ei pentru desvoltarea mai departe a unui cap ca Eminescu. Această străbatere a filosofiei lui Kant, energia cheltuită în asimilarea şi pătrunderea „Criticei raţiunii pure“ a dat spiritului sau acea elasticitate şi adâncime filosofică, unică până acum în literatura noastră. Chiar şi numai din punct de vedere al mânuirii limbii i-a folosit: l-a deprins şi mai mult cu preciziunea termenilor, l-a silit a forma el însuşi cuvinte nouă sau a căuta cuvinte rare în vechea comoară a limbii.

Traducerea, cum am văzut, nu e o lucrare desăvârşită; limba e pe alocurea greoaie, curioasă, necorectă chiar; însă această elaborare în graiul părintesc a unei cugetări aşa de viguroase a fost ca un exerciţiu preliminar al unui mare maestru pentru o simfonie viitoare; sforţările de gândire şi dibuirile de limbă din traducerea „Criticii raţiunii pure“ l-au săltat pe nesimţite la acea ideală frumuseţe a propriei sale cugetări.

Am crezut că e un interes general de cultură şi o datorie de pietate din partea „Convorbirilor“ să facă cunoscută, cu prilejul sărbătoririi a celui de-al 40-lea an al existenţei lor, şi această lucrare din tinereţea poetului care a stat alături cu întemeietorii revistei şi a fost aşa de bogat în activitatea lui, în cât poate aduce prinosul său de muncă şi de dincolo de mormânt. Traducerea de faţă desvălueşte o parte nouă din viaţa sufletească a acestui mare scriitor, care s'a aflat la o cotitură de drum în cultura noastră şi a îndreptat cu mâna sa puternică frânele sufleteşti ale neamului în drumul lui spre viitorul necunoscut.

ION A. RĂDULESCU-POGONEANU.

IDEI ȘI NOȚIUNI IN ISTORIE

Caracteristică pentru faptele istorice este schimbarea cea mare ce o prezintă fenomenul următor față de antecedentul său, însă schimbări mari încearcă şi faptele ce formează obiectul de studiu al celorlalte științe. În astronomie, care a dat ştiinței noțiunea de lege perfectă, schimbările se produc așa de încet, încât abia se disting după intervale mari de timp. Fluxul şi refluxul sânt ca o piedică în mişcarea pământului, încât rotația terestră devine din ce în ce mai înceată (1) și durata zilei *pare* că se mărește cu o secundă în 100.000 de ani (2). De câteva mii de ani, de când se fac însemnări astronomice, vedem aceleaşi stele, cam în aceleaşi poziţiuni, deși „globul nostru n'a trecut de două ori prin acelaş loc, de când există, şi nu va mai reveni vreodată în punctul în care ne aflăm acum" (3). Va trece, dar, multă vreme până când neamul omenesc, dacă va mai fi un neam omenesc, să se depărteze de locurile în care se recunoaşte din timpurile istorice şi apoi să vadă stele si ceruri nouă.

În științele biologice se diversifică speciile, dar aşa de încet, încât pot exista controverse între învățați asupra acestei teme.

Istoria își ia ca temă „succesiunea, momentul timpului in acele fenomene, în care ni se arată un progres" (4).

(1) H. Poincaré, La valeur de la science, p. 39.

(2) Camille Flammarion, Astronomie Populaire 1890, p. 140.

(3) Flammarion, o. c. p. 15.

(4) Joh. Gust. Droysen, Grundriss der Historik p. 7, ed. 3. Leipzig 1882.

În istorie notăm schimbările, generaţiune cu generaţiune, şi chiar zi cu zi.

Cât timp popoarele au trăit izolate, fiecare cu ideile şi cu obiceiurile sale, istoria nu putea însemna decât schimbări şi numai rare ori răsăria câte o ideie mai generală, care se încerca să explice unele asemănări printre atâtea schimbări. Numai cu unitatea politică a imperiului roman şi numai cu unitatea în credinţă a popoarelor creştine, putea să apară o ideie generală, care să încerce explicarea asemănărilor istoriei şi mersul ei. Creşterea şi triumful creştinismului era pentru Augustin scopul şi sensul întregei dezvoltări omeneşti. După el, toţi scriitorii creştini au rămas în acelaş cerc de idei, până în secolul XVII, interpretând şi orânduind cele 4 împărăţii, despre care se vorbeşte în profeţia lui Daniel că se vor succeda până la sfârşitul lumii.

Iată una din aceste profeţii (1), care a avut asupra înţelegerii istoriei o influenţă mai îndelungată decât a oricărui sistem de filosofie.

Nebucadnezar visase un vis groaznic, pe care-l uitase până dimineaţa. A chemat pe interpreţi şi pe astrologi şi le-a cerut să-i spună visul şi să-i dea explicarea lui; dar ei nu puteau şi regele îi ameninţa cu moartea. Atunci vine Daniel, spune regelui visul: „tu rege, ai văzut, şi iată, o statuă mare şi înaltă stând înaintea ta grozavă de văzut. Capul ei era de aur fin, pieptul şi braţele erau de argint, stomacul şi coapsele de aramă, şoldurile erau de fier, picioarele parte de fier parte de argilă. Priviai spre ea, când o piatră se rupse singură, lovì statua peste picioarele care erau de fier şi de argilă şi o sfărâmă. Se făcură pulbere împreună fierul, argila, arama, argintul şi aurul şi deveniră ca pleava din arie, şi le suflă vântul încât nu se mai putură găsì. Piatra însă, care lovì statua, devenì un munte mare de acoperì tot pământul".

Acum explicarea: „tu rege, eşti un rege al regilor, căruia

(1) Daniel II.

D-zeu din cer ţi-a dat regat, putere, tărie şi onoare.... tu eşti capul de aur. După tine va veni o altă împărăţie mai mică decât a ta. Apoi a treia împărăţie de aramă va stăpâni peste toate ţerile. A patra va fi tare ca fierul. Cum fierul sfărâmă toate şi striveşte, cum sdrumică toate, aşa va sfărâma şi va strivi ea toate... Însă în vremea acestor împărăţii D-zeu din cer va ridica altă împărăţie, care nu se va mai surpa în veci".

Hieronymus (1) văzuse în cele 4 împărăţii statele întemeiate de Babiloneni, de Mezi şi de Perşi, de Alexandru şi urmaşii săi, iar în a patra împărăţia romană, care trebue să ţină până la sfârşitul lumii, până la judecata din urmă. În mintea creştinilor, imperiul roman nu încetase cu căderea Romei sub barbari germani; împărăţia romană se continua la Constantinopole şi deaceea împăraţii din Constantinopole se bucurau de un prestigiu deosebit la toate popoarele. Chiar în secolul IX, după înfiinţarea imperiului lui Carol cel mare, ambasadorii Moravilor spuneau împăratului bizantin: „dela tine pleacă legea cea bună şi se răspândeşte în lumea întreagă". Imperiul înfiinţat în 800 nu era decât restabilirea imperiului roman prin naţiunea germană. În secolul XVI, Sleidan, istoricul lui Carol V, numeşte cronica sa „De quattuor monarchiis" şi păstrează credinţa că imperiul roman se continuă „fiindcă a cincea împărăţie universală pe pământ este imposibilă, după profeţia lui Daniel" (2).

Concepţiunea teologică este reprezentată în parte chiar de Vico, în acea epocă a începuturilor pe care el o numeşte vârsta divină sau teocratică.

Herder, pe lângă influenţa naturii externe asupra societăţii omeneşti, arătată atât de bine de Montesquieu, mai vede în istorie creşterea calităţilor ce disting pe om: raţiunea, bunătatea, caritatea (bunavoinţă). Aceste calităţi formează

(1) D-r Ernst Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode, p. 58, ed. II.

(2) Bernheim, p. 61.

umanitatea (humanitas), prin ele se aseamănă oamenii de toate rasele şi depre toate latitudinile, cu toate celelalte deosebiri ce există între ei. Umanitatea creşte în cursul istoriei, popoarele se dezvoltă în sensul acestei idei.

Într'o lucrare mică, dar nu mai puţin însemnată decât scrierea lui Herder, a pus Kant cestiunea: „cum este cu putinţă că mersul istoriei universale prezintă, în general, un curs regulat, cu toată libertatea aparentă a impulsiunilor voluntare, cu toată libertatea de acţiune a omului individual?“ Răspunsul lui era că istoria prezintă un curs regulat numai dela instituirea statului, care, punând bariere luptei de interese, dă putinţă să se dezvolte şi regularitatea întregului şi cea mai mare libertate posibilă a individului. În armonizarea egoizmului individual cu interesele societăţii se vede influenţa statului. Tema istoriei este să arate naşterea şi evoluţiunea statului, lupta pentru o constituţiune perfectă.

Cu toţi norii dialecticei sale, teoria lui Hegel asupra istoriei este foarte apropiată de teoria lui Kant.

La el istoria este evoluţia spiritului omenesc spre a ajunge la libertate şi conştiinţă deplină. Spirit însemnează la el conştiinţă şi libertate, acestea însă nu există nici la începutul individului nici în leagănul speciei, ele sânt fructul evoluţiei. Un individ, la început inconştient şi neliber, devine spirit, adecă conştient şi liber, când simte mărginită persoana şi activitatea sa prin libertatea şi conştiinţa celorlalte persoane, al căror total constitue spiritul general. Nici spiritul general nu este dela început spirit, adecă conştiinţă şi libertate. Ca să ajungă acì a trebuit să se desvolte şi în desvoltarea lui prezintă trei epoci. Prima epocă, de nelibertate, a fost în vechiul Orient, când statul, personificat prin suveran, domina pe individ până a-l nimicì. Epoca a doua de semilibertate, în republicele vechi, asigura individului o libertate restrânsă într'un stat foarte puternic. Epoca monarhiei parlamentare are privilegiul de a împăca libertatea individului cu autoritatea statului.

Termenul evoluţiei istorice este libertatea, agentul şi realitatea istoriei este statul. Popoarele fără stat sânt lipsite de istorie. Statul întrupează o idee, lupta între state este lupta între idei. Când un stat a fost biruit, ideea lui s'a dovedit neadevărată, înfrângerea este dovadă de nesusţinerea ei.

Teoria ideilor dela Hegel a iradiat într'o mulţime de capete, dar cel care i-a dat o formă nouă, care a realizat-o în lucrări neperitoare şi a făcut o empirică din aprioristică, precum era la Hegel, a fost Leopold von Ranke.

El observă în procesul istoric că unele timpuri se conduc de anumite idei, alte timpuri au alte idei conducătoare. În aceasta el se deosebia de Hegel, care *atribuia ideea sa* istoriei. Apoi ideile, în concepţiunea lui Ranke, sânt trecătoare, precum nasc tot asemenea pier. Ele se pregătesc cu veacurile, se impun lumii şi o domină (1). Ele sânt scoase la iveală din profunzimile necercetate ale spiritului omenesc de către indivizi anumiţi, de naturi puternice.

În anii din urmă teoria ideilor, în sensul lui Ranke, a fost expusă de Theodor Lindner, profesor la universitatea din Halle (1).

Nevoile, trebuinţele unei societăţi, zice Lindner, nu pot deveni motive de acţiune decât spiritualizându-se, devenind adecă conştiente şi zărind un scop. Atunci ele devin idei. Aduse de trebuinţe, ideile încetează odată cu satisfacerea trebuinţelor.

Ideea naşte în mintea unui anumit individ, nu este produs social, deşi influenţa ei se simte numai după ce este împărtăşită de cercuri mai mari ale societăţii. Ca să cucerească acele cercuri sociale, ideea intră în luptă cu alte idei sau cu inerţia societăţii, luptă în care poate cădea sau birui.

Iată câteva idei: religiozitatea evului mediu, aspiraţiunile

---

(1) D-r Paul Barth, Die Philosophie der Geschichte als Sociologie, p. 275, ed. 1897.

(1) *Geschichtsphilosophie,* Stuttgart 1901.

către reformă ale secolului XIV, idealurile umanitare ale secolului XVIII, curentele naţionale şi sociale din prezent.

Ideea produce ea însăşi forţele care au să o distrugă. În lupta cu ideile contrare se modifică condiţiile în care s'a format ea şi se produc condiţiuni nouă, neprielnice. Tăria ideii venia dela scopul pe care căuta să-l ajungă, după ce însă l-a atins, mai mult sau mai puţin, ideea se cristalizează pentru aderenţii ei în scop propriu, devine nefolositoare sau chiar vătămătoare. Puterea şi privilegiile feudalilor în evul mediu se justificau prin protecţiunea celor mai slabi, căci acea protecţiune nu o putea asigura puterea cea slăbită a regilor; dar, după ce feudalii n'au mai îndeplinit nici un rol social, privilegiile lor au apărut ca un mare pericol pentru mersul societăţii.

Contra unei idei se ridică de multe ori idei înrudite cu ea, sau care o completează, sau care formează trecerea la alte idei cu totul deosebite de ea.

Acesta este cel din urmă stadiu în care se prezintă teoria ideilor în istorie. Să rezumăm acum rezultatele, la care a ajuns ea, spre a înţelege mai uşor teoria noţiunilor.

Procesul istoric prezintă diferite unde, fiecare cu ideea sa caracteristică. Ideea a fost aruncată de un individ genial, a cărui originalitate o constatăm dar nu ne-o putem explica. Fiindcă iniţiativa pleacă dela individ, de aci importanţa preponderantă a individului în istorie; fiindcă originalitatea individului nu se poate explica satisfăcător, de aci neobservarea principiului cauzalităţii în succesiunea undelor istorice una după alta.

În deceniul trecut s'a ridicat în Germania o şcoală de istorici tineri, în cap cu Karl Lamprecht, care dă mai mare importanţă stărilor sociale şi caută să stabilească între ele o legătură de cauzalitate.

Şi teoria ideilor studiază instituţiuni, dar le leagă totdeauna de o apariţiune concretă: ideea napoleoniană este legată de toate schimbările produse în istorie prin apariţiunea lui Napoleon; ideea monarhiei prusiene este legată de pro-

gresele Prusiei; când zicem însă regim feudal, individualismul secolului XVI, termenii feudalism, individualism, ca și epocă pastorală, pierd orice trăsură particulară, şi dacă sub ele cugetăm ceva particular, acest ceva este un tip.

Noţiunile se stabilesc ca şi ideile prin observaţiune, căutăm adecă prin ce se caracterizează epoca. Însă aceste noţiuni sânt mai generale şi mai puţin generale; unele exprimă raporturi politice, altele exprimă stări economice sau intelectuale; pe care să le alegem? Pe cele mai generale, care în acelaşi timp sânt de ordine intelectuală. Să comparăm noţiunile *feudalitate* și *economie naturală* (Naturalwirtschaft). Ele sânt noţiuni coordonate, căci feudalitatea, noţiune politică, corespunde economiei naturale, noţiune economică. Amândouă însă sânt subordinate noţiunii ce exprimă desvoltarea psihică prin care se dă tonul caracteristic al culturii dintr'o epocă.

Iată două noţiuni ce caracterizează două epoci culturale: *misticism și scolastică* deosibesc secolul XIII, *individualism* caracterizează secolul XV şi XVI. Noţiunea de stare culturală însemnează „o stare sufletească totală dominantă într'un interval de timp, un diapason care străbate toate fenomenele sufletești ale timpului şi dar tot produsul istoric al lui, căci orice produs istoric este de caracter sufletesc“ (1).

Iată cum ne povesteşte Lamprecht că a ajuns la această concepţiune: „în timpul studiului meu istoric citind mai aprofundat de cum se obişnueşte izvoarele unei epoci, mai ales ale unei epoci ceva mai depărtate de timpul nostru, ca secolul X și în parte al XI, mă surprinse faptul că starea sufletească a oamenilor cari intervin în acele izvoare cugetând, simțind și lucrând, că baza psihică a conduitei lor este cu totul alta decât cea din zilele noastre și din epoca noastră. Încercai să determin aceste diferențe şi înțelesei că lucrul nu era posibil decât urmărind până în prezent transformarea acestei baze psihice generale. Făcând

(1) K Lamprecht, Die kulturhistorische Methode ,p. 21, ed. 1900. Berlin.

aceasta, mă trezii cu un număr de epoci, fiecare cu diapasonul său sufletesc (toate însă legate prin tranziţiuni treptate); şi-mi fu cu putinţă să probez că toate simţirile şi acţiunile unei anumite epoci sânt determinate în regulă generală de acest diapason" (1).

Stările culturale pe care le-a găsit în istoria germană, Lamprecht observă că se pot proba şi în istoria generală a societăţilor mai mari, căci „fiecare societate, care a străbătut dela început ciclul evoluţiunii culturale şi n'a intrat deodată în vieaţă ca ramura unei culturi mai înalte, a trecut prin epocile culturale de restrângere în evul mediu, de mai mare libertate în timpul nou, epoci şi subepoci probate în evoluţiunea germană" (1).

Stările culturale nu numai că sânt generale, dar sânt legate cauzal una de alta: „Nicăeri, nici în istoria germană, nici în istoria greacă sau romană, nici în vre-o altă istorie, nu urmează după epoci de libertate epoci de restrângere, ci totdeauna invers.... evoluţia totală sufletească la început pleacă dela o egalitate completă a tutulor indivizilor unei comunităţi omeneşti (restrângere psihică) şi ajunge cu creşterea activităţii psihice la diferenţieri mai mari a acelor indivizi (libertate psihică)".

Ceva mai mult. Se pot formula legile cauzalităţii, după care se succed stările culturale. Aceste legi sânt două din cele mai simple legi psihologice:

1° „nici o reprezentare nu poate pieri fără urmă, trebue să lase efecte în urma ei. Aşa dar lumea de reprezentări a unei generaţiuni nu poate să se stingă; trebue să aibă influenţă, conştient sau inconştient, asupra generaţiunilor următoare" (2).

2° „Toată vieaţa psihică este schimbare, câştig de conţinut nou pentru individ ca şi pentru societate. Aceste conţinuturi nouă nu pot deveni singure predomnitoare din

(1) Op. cit. p. 27.

(2) Op. cit. p. 28.

pricina conservării conținutului vechiu, și trebue să se facă o sinteză din vechiu și nou" (1), iar caracterul ei devine caracterul nouei epoci culturale.

Încetează astfel istoria de a mai fi descrierea singularului, a indivizilor și a evenimentelor? Nu. Istorio*grafia* va rămânea cum a rămas *descrierea* naturii (Natur*beschreibung)* și mai ales *contemplarea* naturii. Însă și ea va profita de constituirea noțiunilor istorice, precum profită descrierile naturale de progresele științifice ale zoologiei sau botanicei. Descrierea unui arbore este mult mai științifică azi ca altă dată, căci azi dispunem de un număr mai mare de noțiuni științifice: „descripțiunea devine cu atât mai fină și mai profundă cu cât i se poate aplica mai mult materialul de noțiuni al științei (1)". Individul însă nu poate fi obiect de știință ci numai de descriere artistică, pentrucă atributele lui sânt infinite și nu pot fi dominate de știință: „Întrebuințez la acest arbore, la acest om de stat experiența mea, adică suma judecăților mele și caut să stabilesc care din aceste judecăți i se potrivesc. Adică, pe cât pot, caut să-l raționalizez. Izbutește această procedare în mod complet? De loc. *Individuum est ineffabile.* Rămâne un rest și acest rest este caracteristic pentru *acest* individ (2)".

Se zice că rolul istoricului este să se coboare în detalii: „desigur, aceasta trebue să o facă el în prima linie, căci în detaliu se săvârșește viața istorică, ce ne este mai cu putință de prins. *Dar*.... detaliul trebue cunoscut numai pentru ca din el să se derive la sfârșit generalitatea, căci, după teoria cunoștinței, numai generalitatea este științifică (3)".

În zilele noastre coborîrea în detalii a mers prea departe, mai ales pentrucă s'a căutat mereu materialuri nouă și iar materialuri, „încât o carte era privită de mai înainte cu un ochiu rău dacă nu aducea material nou (4)". Și în această

(1) Op. cit. p. 7.

(2) *Die historische Methode* des Herrn von Below, de K. Lamprecht, p. 15.

(3) *Die hist. Meth.* p. 25. Berlin 1899.

(4) *Zwei Streitschriften* de K. Lamprecht, p. 36. Berlin 1897.

urmărire de material nou istoria politică s'a coborît la cancanurile de curte, apoi la miniştri, la ambasadori. „Unde se va sfârşì această procedare? La secretari? La subalternii ordinari?". Această analiză neobosită, care caută să rezolve faptele singulare în altele, mai singulare împlineşte numai o cerinţă a cercetării ştiinţifice. După analiză trebue să urmeze sinteza, generalizarea: „munca ştiinţifică nu consistă în a stabilì fapte singulare, ci generalităţi, nu consistă în a găsì ceea ce separă lucrurile ci ceea ce le uneşte, consistă în a aduce sub noţiuni generale lumea infinită a singularului — căci ceea ce există *în natură ca şi în istorie* este singular — şi prin noţiuni a o domina cu ordine (1)".

Istoriografia va rămâne tot o simplă descriere a faptelor singulare, dar va profita de noţiunile istoriei ştiinţifice. Istoria ştiinţifică nu va trece toată în istoriografie, ci va forma o disciplină specială, pur ştiinţifică, „*teoria epocilor culturale*", care se va raporta la istoriografie ca etnologia la etnografie. I s'ar şi putea da numele de etnologie istorică (2).

Constituirea acestei discipline ar fi precedată mai întâi de studiul comparativ al popoarelor istorice, prin care s'ar găsì trăsurile caracteristice ale fiecăruia şi după ele s'ar da definiţiunile adecuate ale fiecărei epoci culturale.

Numai în urma acestei activităţi ştiinţifice s'ar face o clasificare a popoarelor şi s'ar putea arăta partea individuală cu care a contribuit fiecare înăuntrul tipului în care a fost clasificat (3).

Lamprecht recunoaşte singur că ideile sale au mai fost spuse de alţii sub o altă formă, mai ales în Franţa, de Condorcet şi de Comte. Recunoaşte că pleacă dela ipoteza „că tot ce se înfăptueşte în cursul istoriei stă într'o neîntreruptă legătură de cauză şi efect. Metoda istoriei culturale stă sau cade cu acceptarea cauzalităţii absolute şi în domeniul psihic. Cine acordă aceasta, trebue să fie pe

(1) K. Lamprecht, *Zwei Streitschriften*, p. 37.
(2) *Die kulturhistorische Methode*, p. 30.
(3) *Ibid.*

partea ei dacă e consecuent, cine nu, acela va trebui să o combată necontenit. Şi în această legătură văz eu victoria ei finală (1)“.

Ipoteza că faptele istorice sânt legate cauzal dă concepţiei caracterul ei ştiinţific, este dar un merit nu un defect, cum era în teoria ideilor lipsa de cauzalitate între idei; iar asemănarea cu concepţia pozitivistă nu-i poate fi imputată. cum s'a imputat teoriei ideilor dependenţa cea mare de filosofia lui Hegel. Nu-i poate fi imputată, pentrucă metoda istoriei culturale a fost găsită, precum am văzut, „inductiv, din pura citire a izvoarelor“.

Metoda cea nouă este destul de comprehensivă, încât nu aruncă de loc întrebuinţarea ideilor când întrunesc un şir de fapte, numai că ar fi poate mai bine ca în loc de *idei* să li se zică *tendinţe*, ca să n'aibă caracterul de transcendenţă, pe care-l aveau până acum.

Ideile sale le-a aplicat Lamprecht în opera sa capitală „Istoria germană“ şi iată cum zice că s'ar putea aplica la istoria unei instituţiuni, care a străbătut multe epoci culturale, istoria papalităţii: „papalitatea secolului X şi XI apare străbătută de asceza şi de reforma dela Cluny, expresiune caracteristică a evlaviei din acea epocă; papalitatea secolului al XII şi al XIII este pătrunsă de misticismul şi scolastica acelui timp; papalitatea secolului XV şi XVI de aspiraţiunile individualiste ale acelei perioade“ (2).

Ideile lui Lamprecht par dintr'un punct de vedere foarte îndrăsneţe şi din alt punct prea timide

Par îndrăsneţe, pentrucă el voeşte să exludă din istorie individualul, singularul, ca astfel istoria să ia caracterul de ştiinţă. Însă în istorie tocmai singularul îl voim, căci prin el un popor se distinge de altul şi cutare om se distinge de ceilalţi oameni şi fiecare popor voeşte să ştie ce anume este propriu poporului său şi oamenilor săi. Nu ceea ce ne

(1) *Die kulturhistorische Methode*, p. 34.
(2) *Ibid.*, p. 36.

leagă cu ceilalţi oameni voim să ştim, ci precum am arătat altă dată (1) ceea ce ne distinge de ei: istoria este o pioasă amintire despre ceea ce au făcut generaţiunile mai vechi, ca să ne lase un prezent aşa cum îl găsim.

Nu voesc să zic prin aceasta că faptele istorice n'ar putea fi studiate şi din punctul de vedere al asemănării lor, însă în acest caz nu se face istorie, ci o ştiinţă a societăţii, sociologie.

Sociologia se poate dispensa de indivizi, Auguste Comte consideră posibil lucrul acesta, însă sociologia corespunde unei anumite trebuinţe sufleteşti, pe când istoria corespunde alteia, şi amândouă au drepturi egale la existenţă (2).

Ideile lui Lamprecht par şi prea timide, mai ales în polemica sa cu Below, unde caută să arate că concepţiunea sa în istorie sau este atât de apropiată de concepţiunea adversarilor săi, sau că aceasta din urmă este atât de apropiată de concepţiunea sa, încât discuţiunea pare că este discuţiune de vorbe, ceea ce nu este. Dacă ar sta pe terenul pur ştiinţific şi ar susţine că istoria trebue să fie ştiinţă şi nu poate fi alt decât ştiinţă, atunci el ar avea dreptate, dar ar lupta pentru constituirea sociologiei. El însă vrea să facă ştiinţă şi vrea să păstreze indivizi, vrea să facă un amestec de sociologie şi istorie, cum de altfel sânt mai toate operele istoricilor însemnaţi (Mommsen, Taine, Fustel de Coulanges). Însă mai uşor se pot creia opere însemnate în această concepţie, decât să se poată justifica în teorie.

O critică asupra fondului teoriei. Să ne închipuim că s'ar fi studiat toate popoarele pământului, că s'ar fi stabilit definiţiunile epocilor culturale, că s'ar arăta legătura cauzală dintre perioade: ar fi această construcţiune definitivă, s'ar putea compara cu clasificările din ştiinţele naturale?

De loc. Pentrucă s'ar putea găsi în viitor un alt punct de vedere mai larg, prin care să se înţeleagă trecutul mai bine

(1) *Convorbiri Literare* No. 11 din 1904, p. 1035.
(2) *Convorbiri Literare* No. 11 din 1904, p. 1037.

decât în timpul nostru, precum şi noi îl cunoaştem mai bine decât cei dinaintea noastră, mulţumită cunoştinţelor nouă de statistică, economie politică, lupta de clase.

S'ar putea întâmpina că şi clasificările din zoologie se schimbă după câtva timp. Totuşi nimeni nu va refuza să admită că variaţiunile în biologie sânt cu mult mai încete decât în istorie.

Şi apoi toate clasificările ar fi valabile pentru trecut ; prezentul şi viitorul, cel mai apropiat chiar, în ce tip ar intra? Termenul de subiectivism, mi se pare, dat prezentului de către Lamprecht, nu crez să-l găsească potrivit mulţi. Şi ce ştiinţă istorică ar fi aceea, care este ştiinţă numai până azi, dar de mâne încolo încetează de a fi ştiinţă?

Desigur, că în faptele istorice este valabil principiul cauzalităţii, desigur că în tot ce s'a petrecut până acum s'ar putea stabilì legătura cauzală chiar acum, desigur că în tot ce se va întâmpla în viitor va fi o legătură cauzală, numai că nu o putem stabilì de acum, ci numai după săvârşirea faptelor. Rămânând strict în principiul cauzalităţii nu se poate prevedea în istorie o legătură cauzală cu siguranţa cu care se prevede în ştiinţele pozitive.

Complexitatea fenomenelor sociale, variabilitatea cea mare a lor, punctul special din care le considerăm, ca unele ce ne interesează mai personal, fac ca istoria ştiinţifică să fie mai mult o dorinţă decât o realitate.

ION S. FLORU.

DAMASCHIN EPISCOPUL ȘI DASCĂLUL

— TRADUCĂTORUL CĂRŢILOR NOASTRE DE RITUAL. —

În 1703 — Octomvrie 3 — soborul Arhiereilor aflători în București rădică la treapta de Episcop al Buzăului, în locul răposatului cărturar și tipograf Mitrofan, pe Damaschin — „Dascălul“, cum îl mai numește însuşi actul alegerii sale întru această înaltă demnitate arhierească (1). Atributul acesta, pe care l-au dat lui Damaschin contimporanii, de sigur pentru aleasa și bogata lui învăţătură, i l-au păstrat toţi urmaşii săi cărturari bisericești. Iată de ce, credem, e bine să-l păstrăm și noi cei de astăzi, — în înţelesul bătrân și curat al cuvântului de odinioară însă (2) și nici de cum în înțelesul

(1) *Condica sfânta*, ed. Ghenadie Enăceanu, București 1886, pp. 91,92 și nota 147. Numele lui Damaschin era *Gherbestŭ* (Гхєрвєсть), ceeace credem a îndemnat, între altele, pe răposatul Ghenadie Enăceanu să-i atribue o origine transcarpatină (*Evangheliile*, studii istorico-literare, București 1895, pp. 105—6). La 1683 îl găsim în București, unde, ca Ieromonah, tipăria — după ce chiar *poate* conlucrase la traducere — *Apostolul* lui Șerban-Vodă din acest an (Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, București 1903, I, pp. 258—61), fiind, ca și Antim Ivireanul, un tipograf și gravor iscusit. Ca să încheiem aceste câteva date cunoscute privitoare la cariera lui Damaschin înainte de a fi Episcop, trebue să-l mai amintim printre „acei dascăli știuți foarte den limba elinească și pedepsiți întru a noastră limbă“ (Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 286), cari au tălmăcit *Biblia* lui Șerban-Vodă din 1688 (Ghenadie Enăceanu, *Evangheliile*, p. 13).

(2) διδάσκαλος, magister, maître.

lui degenerat de mai apoi și de acum. La Buzău Damaschin păstorește numai până la începutul anului 1708, când—chemat fiind a urma vrednicului Antim în scaunul Râmnicului (1) — se alege în locu-i, la 14 Aprilie, Ioasaf, Egumenul dela Argeș (2). In această a doua a sa eparhie însă, Damaschin păstorește până la sfârșitul vieții sale: 1725 Decemvrie 5, când boala deschise bătrânețelor sale, istovite de ani și de muncă, ușa mormântului (3).

Aceste sânt puținele date privitoare la cariera politică-bisericească a Episcopului Damaschin. Și, de sigur, dacă anii din urmă ai păstoriei sale la Râmnic n'ar fi căzut în vremea ocupației Olteniei de Austrieci (1717—1739), n'am mai fi avut de înregistrat altele (4). Căci activitatea de căpetenie a acestui Episcop în trecutul nostru nu trebue căutată atât pe tărâ-

(1) Actele alegerii lui Damaschin în locul lui Antim și a acestuia, la Mitropolie, în locul lui Teodosie nu se găsesc transcrise în *Condica sfântă* (v. p. 103, nota 162). Pomelnicul, cu însemnări contimporane, al Mitropoliei, ne da însă data de 28 Ianuarie 1708 (=7216) pentru alegerea lui Antim la Mitropolie (v. Iorga, *Studii și Documente cu privire la Istoria Românilor*, București 1903, V, p. 626 nota), — a doua zi deci după moartea lui Teodosie (epitaful său, la Iorga, *Inscripții din Bisericile României*, București 1905, I. p. 240). După 28 Ianuarie și înainte de 14 Aprilie 1708, când Ioasaf a fost ales la Buzău, a trebuit să fie ales așa dar Damaschin la Râmnic.

(2) *Condica sfântă*, p. 103.

(3) *Istoria besearecei Scheailor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov 1899, p. 82; Iorga, *Studii și Documente*, V, pp. 141—2.

(4) V. Iorga, *Istoria literaturii române in sec. al XVIII-lea*, București 1901, I, pp. 315 — 18. Actele din Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, VI, pp. 236, 269, 270, 274, 277 și 341, s'au întrebuințat și de d. O. Lugosianu în lucrarea sa *Oltenia sub ocupațiunea Austriacă* (1717—1739), București 1889, pp. 34—9. Altele mai nouă se găsesc la Iorga, *Studii și Documente*, V, cap: Documente muntene și oltene, *passim*, și au fost întrebuințate de d-sa în *Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha 1905, II, pp. 152-8.— Cunoscuta lucrare specială a Căp. Jacubenz, *Die Cisalutanische Walachei unter kaiserlicher Verwaltung*, 1717—1739 (v. XII, 1900, din Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs in Wien) nu se ocupă cu afacerile bisericei oltene din această vreme.

mul politic-bisericesc cât, mai ales, pe cel cultural-bisericesc. În această privință dar, ne vom încerca și noi, în cele următoare, să întregim cu câteva date nouă icoana activității literare a lui Damaschin Episcopul și Dascălul (1).

*

D-l I. Bianu, în discursul său de recepțiune în Academia Română, a arătat cum că procesul înlocuirii limbii slavone prin limba românească în cărțile de ritual ale bisericii noastre s'a îndeplinit numai în a doua și a treia decenie a secolului al XVIII-lea,—în urma domniei lui Constantin Brâncoveanu (2). „La 1713 — zice d-sa — s'a tipărit în țară, la Târgoviște, *întâia oară*, cele două principale cărți de ritual — *Liturghia* și *Molitvenicul* — întregi în limba românească. De acum cărțile tipărite numai românește sânt tot mai dese, iar cele cu cântări în limba slavă tot mai rari, la 1715, 1717, 1726 și, cea din urmă, la 1736" (3). Dovada deplină despre acest fapt, pentru Țara Românească, ne-o face repertoriul tipăriturilor de acì dintre 1716 și 1750 (4), — din epoca deci imediat următoare celei de cultură teologică și bisericească — cea dintâi grecească, cea de a doua slavo-românească — care începe cu Șerban Cantacuzino, se menține, cu intensitate și strălucire, dealungul întregii domnii a lui Brâncoveanu și se încheie cu

(1) V. N. Iorga, *Ist. lit. rom. in sec. al XVIII-lea,* I, pp. 418 și 516 squ., unde se înfățișcază întreaga activitate a lui Damaschin în legătură organică cu literatura religioasă a timpului.

(2) *Despre introducerea limbii românești în Biserica Românilor* București 1904.—Cât pentru rostul tipăriturilor românești bisericești ale lui Coresi, Matei Basarab și Vasile Lupu și ale Mitropolitului Dosoftei, a se vedea Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor, până la 1688,* București 1904, pp. 67 squ., 153 squ., 178 squ.; asemenea Bianu, *ibidem,* pp. 9—19.

(3) Bianu, *ibidem,* pp. 22—3.

(4) Cuprinse la Bianu și Hodoș, *Bibliografia rom. veche,* vol. II, fasc. 1, București 1905.

Ștefan Cantacuzino (1). Într'adevăr din cele șase zeci și patru de cărți bisericești tipărite între 1716 și 1750 în Țara Românească numai unsprezece nu sânt curat românești, și anume: cinci grecești, două slavonești și patru slavo-românești. Dar și din aceste, cărți de ritual, de slujbă bisericească în adevărata accepțiune, sânt numai *două*, din cele slavo-românești (*Antologhion*, București 1736 și *Catavasier*, Râmnic 1747). Cele-lalte sânt: sau cărți de lectură sufletească casnică (*Ciaslov* — slav-rom. — București 1731, *Psaltire* — slav-rom. — București 1735, *Psaltire* — slav. — București 1745, *Psaltire prescurtată* — grec. — București 1745 și *Ciaslov* — slav. — București 1749); sau cărți pentru slujba specială a praznicilor (*Acolutia sfinților Neofit și Maxim* — grec. — București 1723 și *Acolutia sfinților Haralambie, Matrona din Hio și Spiridon* — grec. — București 1736); sau, în sfârșit, cărți dogmatice și teologice (*Manual despre purcederea sfântului Duh* — grec. — București 1728 și *Manual despre superioritatea Ierusalimului și sfântului Mormânt* — grec. — București 1728) (2).

Rămâne dar bine hotărît că procesul înlocuirii limbii slavone prin limba românească în cărțile de ritual ale bisericii noastre s'a îndeplinit numai în epoca imediat următoare aceleia ce în istoria culturii noastre naționale a fost numită, cu drept cuvânt, a lui Constantin Brâncoveanu — adecă nu-

(1) Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, cap: Influența polonă și grecească și Literatura religioasă în epoca întâiu. — Am zis că literatura religioasă din această epocă era aproape întreagă de limba grecească, iar cea bisericească, liturgică, era slavo-românească. Într' adevăr, din cele douăzeci și opt (zece românești și optsprezece slavonești) de cărți de slujbă bisericească câte s'au tipărit de toate în întreaga această epocă, numai două sânt grecești: *Antologiul* din 1697 și *Psaltirea* din 1700, amândouă dela Snagov (v. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, sub annis). Iar din cele patruzeci și una de cărți teologice și religioase — de dogmă, polemică, tâlcuire, slujbe divine speciale, omiletică, morală etc. — câte asemenea s'au tipărit în această epocă, douăzeci și nouă sânt în grecește și numai douăsprezece în românește, — unele ca ediții românești ale celor dintâiu.

(2) V. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, sub annis.

mai după 1716. Căci atunci când rostul marilor Arhierei şi Dascăli greci — dela care pornise acea bogată şi strălucită literatură teologică, dogmatică şi filosofică de limbă grecească din vremea Brâncoveanului — se mântui în Ţara Românească, urmaşii lor nu mai putură face faţă pornirii pline de zel şi avânt pe care o luase acum — sub îndemnul literaturii noi bisericeşti de limbă românească, care şi ea, la rândul său, pornise dela cea teologică grecească (1) — tălmăcitorii *„pe rumânie“* ai cărţilor de slujbă, dogmă şi tâlcuire, trebuitoare cultului divin al bisericii noastre. Terenul rămâne astfel deschis aproape numai literaturii bisericeşti în graiu românesc. Iar în fruntea tălmăcitorilor acestei noi literaturi bisericeşti stă, ca cel mai învăţat şi priceput, ca cel mai zelos şi activ, Damaschin Episcopul şi Dascălul.

Într'adevăr, ucenicii şi urmaşii săi, Lavrentie Ieromonahul şi tipograful (2), Climent Episcopul Râmnicului (1735—1749) (3), Neofit I. Criteanul Mitropolitul Ungro-Vlahiei (1738—1754) (4), Sofronie Egumenul Coziei (5), Iosif şi Grigorie, Episcopi amândoi ai Argeşului (1793—1820; 1823—1828) (6), ne-au lăsat cu toţii mărturii, însoţite de meritate laude, cu privire la aleasa învăţătură şi la bogata activitate a lui Damaschin Episcopul. Iar dintre cărturarii cei mari ai bisericii noastre, cari au cunoscut întreaga-ne literatură de ritual, Samuil Klein şi Radul Tempea ni-l înfăţişează

(1) Într'adevăr aproape toate cărţile bisericeşti româneşti din această vreme *sunt traduceri din greceşte*. Vezi lista lor mai jos, p. 569 nota 1. Am zis *aproape* toate, pentrucă la câteva din ele nu se menţionează limba izvodului de traducere.

(2) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, pp. 53, 92 şi 101.

(3) Bianu şi Hodoş, *ibidem*, p. 74.

(4) *Biserica ortodoxă română*, a. III, p. 6 squ. (Memoriul lui Neofit, făcut cu prilejul călătoriei sale prin ţară în 1746).

(5) V. Damaschin, *Catechismuş*, ed. dr. Gherasim Timuş, Episcopul Argeşului, Bucureşti 1897, p. VIII.

(6) Cel dintâiu în predoslovia *Octoihului* din Râmnic 1811 (= ed. din Buda, acelaş an); cel de al doilea în precuvântarea *Logicei* din Bucureşti 1826, de dânsul tălmăcită.

deadreptul ca pe *factorul* de căpetenie al operii de tălmăcire pe româneşte a cărţilor noastre bisericeşti. Cel dintâi ne spune că Damaschin a tradus în româneşte *toate* cărţile noastre bisericeşti (1); iar cel de al doilea ne spune: „cea mai mare parte a cărţilor bisericeşti s'au tălmăcit de Damaschin, Episcopul Râmnicului, cu stil şi graiu foarte luminat....." (2). Şi temeinicia acestor judecăţi ne-o confirmă o scrisoare din 1725 Noemvrie 22 adresată Generalului Tige de Damaschin însuşi, care mărturiseşte scriind (3):

„..... Qui libri (ecclesiastici) cum sint slavonici, et videns ego quod nostri Vallachi propter suas medietates stant in Ecclesiis tanquam boves, non intelligentes quid legunt ac cantant et absque ullo fructu ex Ecclesiis exeunt, *curavi ex divino instinctu, magno cum labore id incipiens ante cursum decem annorum transponere ex lingua graeca et sclavonica in nostram simplicem linguam vallachicam, et tales libros cogitabam edere in lucem* propter supra dictas causas ad laudem Dei et immortalem memoriam Sacratissimae Suae Caesareae Catholicae Majestatis....."

Deşi chiar numai dintr'aceste cestiunea rolului lui Damaschin ca factor de căpetenie al operei de tălmăcire pe româneşte a cărţilor noastre de ritual reese destul de limpede, totuşi o cercetare mai de aproape a împrejurărilor despre

(1) Historia Daco-Romanorum sive Valachorum (cap. XXVI: Viri litterati ex natione valachica), pub. în *Instrucţiunea publică,* Bucureşti 1861. P. 71: „Damascenus, Episcopus Rimniciensis, vertit libros ecclesiasticos in valachicum"; iar într'alt loc: „Damascenus, Episcopus Rimniciensis in Valachia, vir linguarum graecae, latinae, slavicae et valachicae optime gnarus, in valachicam linguam *omnes fere ecclesiasticos libros vertit* et, partim ille, partim eius successor Clemens, litteris illyricis seu cyrillianis imprimi curavit." Apud Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea,* II, p. 410.

(2) *Gramatică românească,* Sibiu 1797, Cuvântare înainte, f. 4; cf. Iorga, *ibidem,* II, p. 292.

(3) Orig. în Kriegs-Archiv din Viena. Copia a binevoit a ne-o pune la îndemână d-l N. Dobrescu, care va tipări-o de altfel întreagă în colecţia sa de documente culese din Arhivele Vienei şi privitoare la afacerile bisericeşti ale Olteniei sub Austrieci.

cari face amintire fragmentul citat al scrisorii pomenite mai sus, credem că nu va fi fără folos.

Într'adevăr, în întreaga domnie a lui Brâncoveanu, până la 1715 — „ante cursum decem annorum" deci — când îşi începe activitatea de tălmăcire Damaschin Episcopul, toate cărţile strict necesare serviciului divin în biserica din Ţara Românească—afară de *Evanghelie, Apostol* şi *Liturghie* (1)—erau slavoneşti cu arătările tipicului şi, une ori, cu cetirile numai în româneşte. Ele proveneau, la început, din tipografia lui Mitrofan dela Buzău (*Triod* 1697, *Mineile* 1698, *Molitvenic* 1690, *Octoih* 1700, *Triod* 1700, *Molitvenic* 1701, *Penticostar* 1701, *Liturghie* 1702 şi *Molitvele vecerniei* 1702); apoi din acea a lui Antim dela Râmnic (*Antologhion* 1705, *Slujba adormirei Născătoarei de Dumnezeu* 1706, *Molitvenic* 1706 şi *Octoih* 1706); în sfârşit din acea dela Târgovişte (*Octoih* 1712 şi *Molitvenic* 1713) (2). Mai mult încă. Prelaţii de frunte ai ţerii din această vreme — Teodosie, Mitrofan şi Antim — ni se înfăţişează ca partizani sau, în cel mai bun caz, ca păstrători riguroşi ai serviciului divin îndătinat, slavonesc. Blândul şi cucernicul Mitropolit al ţerii, bătrânul Teo-

(1) *Evanghelie*, ed. din 1682 (Bucureşti), 1693 (în paralel cu textul grecesc, Bucureşti) şi 1697 (Snagov); *Apostolul*, ed. din 1683 (Bucureşti) şi 1704 (Buzău); *Liturghie*, ed. din 1713 (Târgovişte). Pe lângă aceste se mai tipărise în româneşte cărţi de slujbă bisericească cu menire însă de lectură sufletească casnică. Aşa: *Biblia* (Bucureşti 1688), *Psaltiri*, ed. din 1694 (Bucureşti), 1701 (Buzău) şi 1703 (tot Buzău) şi *Ciaslovul* din 1715 (Târgovişte). În sfârşit mai erau cărţi româneşti de dogmă şi învăţătură creştinească. Astfel: *Mărgăritare*, Bucureşti 1691, *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău 1691, *Carte sau lumină*, Snagov 1699, *Învăţături creştineşti*, Snagov 1700, *Floarea darurilor*, Snagov 1700, *Învăţături pentru şapte taine*, Buzău 1702, *Noul Testament*, Bucureşti 1703 (care nu este însă decât o reproducere puţin modificată a Noului Testament din Bălgrad 1648; v. Gaster, *Chrestomatie română*, Bucureşti-Leipzig 1891; p. XXXII), *Cuvânt la patima Domnului* (Râmnic 1707), *Învăţătură bisericească* (Târgovişte) 1710, *Pilde filozofeşti*, Târgovişte 1713 şi *Capete de poruncă* (Târgovişte) 1714.

(2) V. Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, I, sub annis.

dosie, cleric fără multă invățătură, produs al școalei călugărești simple, dar de viață curată, ce domnia în mănăstirile Țerii Romanești din sec. al XVII-lea, ne-a lăsat chiar mărturii directe despre stăruința sa pe lângă serviciul divin în slavonește (1); Mitrofan, judecat după activitatea lui tipografică, putem spune chiar că e un cărturar de slavonește (2); iar Antim, care, ca Egumen la Snagov, Episcop la Râmnic și Mitropolit la Târgoviște, contribue în mod atât de statornic și însemnat la promovarea literaturii bisericești extrarituale de limbă românească (3), nu are la activul întregii sale opere culturale decât o singură carte românească de slujbă bisericească: *Evanghelia* din 1697, care nu este decât o reeditare a celei a lui Iordache Cantacuzino din 1682, care, la rândul său, am văzut însă că intrase cu totul în uzul bisericii noastre (4).

Contrariu acestor Prelați, Damaschin ne apare ca partizan hotărît al serviciului divin în limba românească. Aceasta ne-o dovedește ținuta și activitatea sa, la cari acum trecem.

Damaschin, ajungând la Buzău, ia în stăpânire, odată cu

---

(1) În predoslovia *Liturghiei* din București 1680 (*Bibliografia*, I, p. 234) și în actul din 1698 Ianuarie dat Vlădicăi Atanasie al Ardealului de Dositei Patriarhul Ierusalimului dimpreună cu Teodosie (*Condica sfântă*, p. 82).

(2) V. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, pp. 417—8.

(3) Idem, *ibidem*, p. 418 squ.

(4) E adevărat că *Molitvenicul* său din Târgoviște 1713, ba chiar și cel din Râmnic 1706, însemnează un mare progres pentru redactarea pe românește a multor părți slavonești din edițiile anterioare; totuși, câtă vreme ele nu sânt scutite de ziceri slavonești, nu le putem clasa printre cărțile bisericești românești. Ca notă caracteristică ţinem să relevăm că *Slujba sfinților Constantin și Elena*, pe care Antim o tipărește la Snagov în 1696 (Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 341), e slavonească și numai cetirile românești; asemenea și *Slujba sfântului Antim* (mss. foarte frumos, scris anume pentru Antim, la 1710, care slujea însuși praznicul omonimului său sfânt, fost Episcop al Nicomediei). V. Bianu și Caracaș, *Catalogul manuscriptelor românești*, București 1906, v. II, fasc. 1, p. 84; cf. Iorga, *Ist. lit. rom. in sec. al XVIII-lea*, I, p. 427.

scaunul episcopal, şi o bogată tipografie patronată de Domn, în care înaintaşul său lucrase până în ultimele-i zile cu multă râvnă şi folos. Caracteristic însă că activitatea acestei tipografii încetează aproape cu totul pentru întreg timpul păstoriei noului Episcop la Buzău. Căci afară de *Apostolul* românesc din 1704 (1), care nu este decât o nouă ediţie a celui din Bucureşti dela 1683, tipărit tot de Damaschin, — nici o altă carte nu mai apare de sub teascurile tipografiei întemeiate de Mitrofan. Cauza e uşor de înţeles. Damaschin, fiind partizan al întrebuinţării cărţilor bisericeşti în limba românească, de sigur n'a putut îngădui că'n tipografia eparhiei sale să se continue lucrările bisericeşti cu caracter slavonesc de până acì. De acì a urmat strămutarea la Râmnic, unde păstoria, dela 1705, Antim (2), a lucrării care să îndestuleze, ca şi Buzăul odinioară, bisericile Ţerii Româneşti cu cărţi de ritual slavo-româneşti. Se va putea obiecta însă că dacă Damaschin n'a tipărit la Buzău cărţi slavoneşti, n'a tipărit nici de cele româneşti,—din care cauză s'a pierdut chiar şi rostul tipografiei sale. Adevărat. Numai cât, dacă vom ţine seamă că în scaunul mitropolitan stătea încă tot bătrânul Teodosie, a căruia stăruinţă pentru practicarea ritualului slavon în slujba bisericească am cunoşcut-o şi a căruia „blagoslovenie“ trebuia cerută pentru orice tipăritură nouă bisericească, şi dacă vom mai ţine seamă că marea operă de tălmăcire a lui Damaschin avea să fie o lucrare de ani îndelungaţi, — vom putea înţelege de ce el, la Buzău, n'a mai putut tipărì nici o altă carte românească de ritual afară de *Apostolul* dela 1704.

Cu toate acestea cea dintâiu lucrare cunoscută până acum din seria tălmăcirilor lui Damaschin e din timpul episcopatului său la Buzău: *Apocalipsul sf. Ioan Bogoslovul,* al căruia manuscris iniţial — poate chiar autograf a lui Damaschin — îl posedă din fericire biblioteca Academiei Române

(1) V. Bianu şi Hodoş, *Bibliografia,* I, p. 454 squ.

(2) *Condica sfânta,* p. 98.

(No. 2469) (1). Apocalipsul e însă o operă străină cărților de ritual, a căror traducere o începe Damaschin numai după 1715 — șepte ani deci după moartea lui Teodosie — și o continuă în timpul turburăriior cari hotărîră caterisirea lui Antim din scaunul mitropolitan (2) și, de sigur, cu mai multă intensitate, în timpul ocupației Olteniei de Austrieci, când

(1) Ms. foarte frumos, 4° mare, 166 foi. Titlul: „A sf[â]ntului părintelui nostru Andreĭ Arhiep[i]scopul Chesarieĭ-Cappadochieĭ tălcuire la Apocalipsis a sf[â]ntului apostol și evanghelistul la Hs. *(sic)* Ioannŭ Bogoslovul; de pe ellinie pre slovenesc dialectŭ scoasă și bine alcătuită de cuviosul preot Lavrentie Zizaniia; iar acum, în zilele prealuminatuluĭ Domn Io Costandin Basarabŭ Voevoda, cu voia și cu porunca preasf[i]nțituluĭ chir Theodosie, Mitropolitul Ungro-Vlahiei, de pe slovenie pre rumănie așezată, în anul de la zidirea lumei 7213, iară de la Hrstos 1704." La sfârșitul predosloviei către cetitor ni se spune că *„s'au scos pe rumănie de smeritul Damaschin, Episcopul Buzăului."*

Toate mss. pe cari le mai cunoaștem sânt copii ulterioare ale acestuia, și ele sânt, în ordine cronologică, următoarele:

1. Ms. Acad. Rom., No. 599, fol., 801 foi, legat împreună cu Tâlcul Evangheliilor a lui Teofilact al Bulgariei,—scris la 1739.

2. Ms. Acad. Rom., No. 2582, fol., legat împreună cu Învățăturile lui Avva Dorothei și cu Ithica Ieropolitică, — scris la 1748 (= 7256) de Ilarion Ieromonahul, proigumenul mânăstirii Bistrița. În predoslovie se spune că e „scos de pe dialectul slovenesc . . . . . pre limba noastră rumânească, de părintele chir Damaschin, Episcopul Buzăului, Dascălul cel mare" . . . .

3. Ms. Acad. Rom., No. 2134, 4°, nenumerotat, — scris la 1781 de Barbul Dascălul ot Biserica Batiștii; cf. Iorga, Manuscriptele mânăstirii Cernica, în *Biserica ortodoxă română*, a. XXVI, p. 228.

4. Ms. Acad. Rom., No. 2489, 4°, 183 foi,—scris la sfârșitul sec. al XVII-lea de „Ioannu D[u]m[a] C[ântare]ț[ul]"; cf. Iorga, *Două biblioteci de mânăstiri, Ghighiu și Argeș*, București 1904, p. 25 squ.

5. Ms. Păr. V. Sfetea (Brașov), fol., 152 foi, — scris la 1814 de Nicolae Grid, paroh în Bolgarseghi (=Scheii Brașovului). Comunicarea aceasta o datoresc bunăvoinței d-lui Andrei Bârseanu, profesor, Brașov.

„Apocalipsul sau descoperirea sf[â]ntului Apostol Ioann," tipărit în Buda la 1816, e o altă traducere, prescurtată.

(2) 1716 August, *Condica sfântă*, p. 111.

se rupe, temporal, legătura ierarhică dintre Episcopia Râmnicului şi Mitropolia Ungro-Vlahiei (1).

Am văzut că în momentul când Damaschin îşi începe marea sa lucrare de tălmăcire pe româneşte a cărţilor bisericeşti de ritual, el n'avea înainte-i din aceste cărţi decât: *Evanghelia, Apostolul* şi *Liturghia*. Adăugând la aceste şi *Psaltirea* care, tradusă fiind în scopul întrebuinţării casnice, a căpătat la vreme priincioasă şi întrebuinţare bisericească, mai rămâneau de tradus: *Tipicul, Molitvenicul* (Euhologiul), *Orologiul* (Ciaslovul), *Octoihul, Triodul, Penticostariul, Mineele, Antologiul* şi *Catavasierul* (2). Dar tocmai prefacerea pe româneşte a tuturor (3) acestor cărţi bisericeşti — la cari mai trebue să adăugăm: *Tâlcul Evangheliilor a lui Teofilact al Bulgariei*, un *Catehism* şi o *Învaţătură pentru şeapte taine* — alcătueşte opera de tălmăcire a lui Damaschin, care operă va rămâne însă, aproape întreagă, să fie scoasă la lumină prin tipar de urmaşii săi. Căci afară de *Învăţătura pentru şeapte taine*, tipărită în 1724 (4), Damaschin nu

(1) V. A. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron şi Dionisiu Novacovici*, Blaş 1902, p. 41.

(2) Stefanelli, *Liturgica bisericii ortodoxe catolice*, Bucureşti 1886.

(3) Afară de *Tipic* şi, poate, *Catavasier*. Se pare însă că Tipicul nu avea pe atunci întrebuinţare specială în biserica noastră, căci cel dintâiu Tipic românesc s'a tipărit abia la 1816 în Iaşi sub Veniamin. Şi credem, după câte cunoaştem, că cea dintâiu traducere în româneşte a Tipicului, pentru Ţara-Românească, e acea făcută de Arhimandritul Coziei Sofronie la 1776 (ms. Acad. Rom., No. 2598), iar pentru Moldova acea făcută la 1801 de Gherasim Ierodiaconul şi tipograful; v. A. Lăpedatu, *Manuscrisele dela Bisericani şi Râşca*, Bucureşti 1906, pp. 45--6. — Cât despre Catavasier se prea poate ca vre-una din cele trei ediţii ale acestei cărţi tipărite la Râmnic între 1716—1750 (la: 1734, 1747 şi 1750, cf. Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, sub annis) să fi fost făcută după vre-o tălmăcire a lui Damaschin necunoscută nouă, căci tipăritorii lui Damaschin n'au mărturisit *totdeauna şi fară înconjur* provenienţa izvoadelor după care lucrau.

(4) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, p. 22.—Psaltirea tipărită la 1725 „cu porunca şi cu toată cheltuiala prea sfinţitului şi de Dumnezeu iubitorului chir Damaschin Episcopul Râmnicului" era, cum se spune

ajunge să-şi mai tipărească vre-o altă carte dintr'ale sale. Cauzele — cenzura şi lipsa mijloacelor, în legătură cu politica foarte hotărîtă a Imperialilor catolici faţă de Oltenia pravoslavnică — ni le arată însuşi în scrisoarea sa către Tige, menţionată mai sus. Iată-le:

„Gratiosas Excellentiae Vestrae litteras, 15° Novembris ad me exaratas, cum condigna veneratione accepi et continentiam intellexi, imprimis quod ego denuo vellem aliquem librum in lucem edere typo impressum, de quo etiam Augustissimae Aulae relatum esset; id propter Excellentia Vestra mihi mandat, ut, antequam hoc faciam, exemplar aliquod, prout, ante annum, Cibinium duo exemplaria Illustrissimo Domino Secretario Aulae Bellicae ex mandato Suae Excellentiae nostri Directoris Generalis de Kōnigsegg misi, ita et modo transmittere ad praedictum Illustrissimum Dominum Secretarium, forsitan ut, [si] aliqua suspicio inde putanda est, ne aliqua contrarietas in illo libro reperiatur.

„De quo humillime rogo Excellentiam Vestram, dignetur credere, quoniam ego, prout [n]ullo modo, nec in minutissima re, sum contrarius Sacratissimae Suae Caesareae Majestati, sed fidelis et ad preces plusquam alii paratissimus, simul cum meis sacerdotibus, quotidie, pro bono progressu armorum Suae Caesareae Majestatis Sacratissimae, ita et modo ullos libros contrarios ex meo capite excogitatos in lucem edidi, nec edam; libri vero, quos cogitabam typo imprimere, sunt libri ecclesiastici antiquissimi assueti in ritu nostro orientali ad legendum et ad cantandum, qui et Venetiis typo imprimuntur in graeca lingua et inde venduntur in omnibus partibus ubi Graeci inveniuntur. Similes libri in lucem editi inveniuntur et in sclavonico idiomate typo impressi in omni Servia et Bulgaria et in Polonia et in Russia majori et minori, et hic etiam in Caesarea Vallachia, et in Transalutana, et in Moldavia, et in Transylvania, in omnibus ecclesiis valachicis . . .

---

in titlu, „a doua oară într'acest chip acum tipărită în sfânta Episcopie a Râmnicului". V. Bianu şi Hodoş, *ibidem*, II, addenda.

„Sed hucusque vacat labor et ultra vacabit, quia pro nunc nec tipographum peritum, nec pecunias habemus, quia magna summa precuniarum est necessaria, donec tales libri imprimentur. Quando vero dabit Deus potentiam talem, etsi (vel si) aliquem patronum possemus invenire, qui posset ad hoc opus divinum pecuniis nobis adjuvare, tunc possibile erit, et incipere tale opus, et, antequam hoc fiet, tunc et exemplar aliquod secundum mandatum Excellentiae Vestrae mittam Illustrissimo Domino Aulae Bellico Secretario, quia absque scitu Vestrae Excellentiae et Illustrissimi Domini Secretarii nullo modo hoc incipiam (1). "

Câteva săptămâni în urma acestei scrisori Damaschin murì, lucrările sale rămânând în manuscrise. Aceste—împrăştiindu-se şi răspândindu-se prin copii — unele au fost tipărite în întregime de următorii săi Episcopi ai Râmnicului, iar altele au fost întrebuinţate numai spre îndreptarea şi completarea traducerilor ulterioare. Ast-fel:

I. *Molitvenicul* (Euhologiul), tipărit în Râmnic la 1747 de Climent Episcopul şi Lavrentie Ieromonahul, a „urmat ustavului celui moschicesc, iar în tălmăcirea cuvintelor şi aşezarea vorbei rumâneşti.... tălmăciturilor părintelui Damaschin Episcopul şi Dascălul" (2). — II. *Orologiul* (Ciaslovul), tipărit în Râmnic la 1745, a urmat asemenea — după cum ne spune Grigorie, Episcopul Argeşului, în precuvântarea Logicei sale din Bucureşti 1826 — izvodului tălmăcit de Damaschin Episcopul (3). — III. *Octoihul* (Paraclitichi), tipărit în Râmnic la 1750, „acum întâi deplin rumâneşte", de Grigorie Episcopul şi Lavrentie Ieromonahul (4), s'a alcătuit pe temeiul celui tălmăcit de Damaschin. Aceasta ne-o spune Iosif, Episcopul Argeşului, în predoslovia Octoihului său din Râmnic 1811 (=ed. dela Buda, acelaş an), scriind: „fost-au tăl-

(1) După copia citată a d-lui N. Dobrescu.
(2) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, pp. 101—2.
(3) Bianu şi Hodoş, *ibidem*, II, pp. 84—5.
(4) Bianu şi Hodoş, *ibid.*, II, p. 113.

măcită această carte mai întâi după slovenie.... de chir Damaschin Episcopul....., iar tipărirea întâi a cărţii acestia aşa pe deplin s'au săvârşit..... de chir Grigorie, Episcopul Râmnicului, la anul..... 7258 (=1750)....., după care izvod s'au tipărit şi al doilea în tipografia sfintei Mitropolii în Bucureşti, la anul 7282 (=1774).....". — IV. *Triodul*, tipărit în Râmnic la 1731 de Inochentie Episcopul, „acum întâi pe limba românească........ după cum au tălmăcit întru Dumnezeu răposatul chir Damaschin Episcopul....., nimica schimbând cuvintele" (1).—V. *Penticostariul*, tipărit în Râmnic la 1743 de Climent Episcopul şi Lavrentie Ieromonahul, a urmat „din cuvânt în cuvânt, nimica schimbând, izvodului..... tălmăcit de pe limba elinească, slovenească şi latinească deplin pre limba noastră rumănească, prin osteneala şi toată osârdia şi nevoinţa celui întru Dumnezeu răposat părinte Episcop şi Dascăl şi al nostru întru Duhul Sfânt frate chir Damaschin".... (2). — VI. *Mineele*, despre cari ne spune însuşi Damaschin în scrisoarea sa către Tige următoarele: „Liber vero quem in primis typo volebam imprimere, vocatur graece „Minologion", qui in se continet totius anni festa dominica et Beatissimae Virginis Mariae, matris Christi, et Omnium Sanctorum, incipiendo a mense Septembri et finitur ultima Augusti. Ex quo libro, quando erit necessitas, unum mensem in valachico idiomate pro exemplare mittam, integrum vero librum est impossibile mittere, quando quidem ex illo libro quotidie legimus et cantamus in ecclesia nostra, quia unus mensis pro omnibus sufficit, et pro exemplare; post itaque effectum opus, libenti animo et sine ullo timore mittam integrum typo impressum, et non solum unum sed plures, et tunc videbitur veritas

---

(1) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, pp. 42—4. — Climent Episcopul, urmaşul lui Inochentie, confirmă aceasta într'o însemnare autografă de pe un astfel de *Triod* dăruit bisericii Sf. Gheorghe din Câmpulung. Această însemnare se va tipări de d-l Iorga în *Inscripţii din Bisericile României*, II.

(2) Bianu şi Hodoş, *ibidem*, pp. 73—4.

nostra et quales caeremoniae sunt in nostra Ecclesia. De his itaque supradictis libris, rogo humillime Excellentiam Vestram dignetur referre et Augustissimae Aulae, ne remaneam aliquo modo suspectus, quia me scio in omnibus fidelem Sacratissimae Suae Cæsareae Catholicae Majestati" (1). Iată dar cum că aceeaşi mare lucrare—traducerea Mineelor—care face gloria de căpetenie a operei vestitului Chesarie al Râmnicului (2), o făcuse întreagă înaintaşul său Damaschin, care, înţelegându-i însemnătatea şi preţul, voia s'o tipărească înaintea tuturor celorlalte lucrări ale sale. Dar precum aceste, aşa şi aceea a rămas netipărită. A fost însă întrebuinţată de Lavrentie Ieromonahul, pare-se clironomul manuscriselor lui Damaschin, la tipărirea *Antologhiului* din Râmnic 1737, despre care ne spune că „s'au tipărit acum de iznoavă pe limba noastră rumânească..... după izvodul Mineiului celui românesc" — fiind el, Lavrentie, diorthositor (i. e. corector) — „nu doară cu vre-o procopseală de învăţătură, care nu o am, numai atingându-mă şi eu de un deaget din ceale mici al picioarelor măritului Episcopul Damaschin am fost diorthositor..... nimica schimbând, ci drept cum am găsit într'acel izvod.... m'am nevoit de am îndireptat cuvânt cu cuvânt" (3). Mai mult încă. Se poate chiar ca acelaş Chesarie care, cum vom vedea, era pe punctul de a tipări o altă frumoasă şi întinsă traducere dintr'ale lui Damaschin, să fi cunoscut şi el acest izvod al Mineiului celui românesc. In acest caz sântem în drept a susţine că acesta a înlesnit şi grăbit mult, de sigur, întinsa traducere a lui Chesarie ce apăru în anii 1779—80 (4).—VII. *Antologhiul*, tipărit în Râm-

(1) După copia citată a d-lui N. Dobrescu.

(2) Iorga, *Istoria lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 372 şi 525 squ.

(3) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, pp. 52—3.

(4) E vorba de Minee, cari apărură: şase volume în 1779 şi înainte, iar celelalte şase în 1780, după moartea lui Chesarie (9 Ianuar 1780), deşi fuseseră lucrate mai dinainte. V. Iorga, *Contribuţii la Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea şi al XIX-lea*, I: Scriitori bisericeşti, în *Anal. Acad. Rom.*, ser. II, v. XXVIII, mem. sec. lit., p. 191

nic la 1745 de Climent Episcopul şi Lavrentie Ieromonahul, a urmat tot „după tălmăcirea răposatului chir Damaschin Episcopul“ (1). — VIII. *Tâlcuirea Evangheliilor a lui Teofilact al Bulgariei.* Din această însemnată operă bisericească s'au făcut la noi Românii numai două traduceri cu totul independente una de alta: cea dintâi din slavoneşte de către Damaschin Episcopul (2), după care Lavrentie Ieromonahul „a potrivit..., aşezând fieşte care cuvânt“, Evanghelia tipărită de Climent Episcopul la Râmnic în 1746 (3); cea de a doua, din greceşte, de către cunoscuţii Gherontie şi Grigorie (4). Aceasta, tipărindu-se în 1805 la mănăstirea Neamţului, n'a circulat în manuscrise; cea dintâi însă, rămânând netipărită, s'a răspândit prin copii în frumoase şi voluminoase manuscrise din cari biblioteca Academiei Române posedă până acum şeapte (5). Aşa fiind nu mai încape deci nici o îndoială cum că manuscrisul după care Chesarie al Râmnicului vroia să tipărească la 1779, în condiţii materiale deosebite,

(1) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, pp. 80—81.

(2) V. prefaţa Popii Floru la ms. lui *Teofilact* copiat la 1764 chiar după „izvodul cel veachiu, ce au fost tălmăcit de pre slovenie pre limba rumănească de ..... răposatul Damaschin, Episcopul Râmnicului“. Ms. a fost analizat mai întâiu de d. Iorga, în *Doua biblioteci de mănăstiri, Ghighiu şi Argeş*, p. 57. Prefaţa lui am tipărit-o în *Manuscrisele dela Bisericani şi Raşca*, pp. 5—11.

(3) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, p. 92.

(4) V. *Viaţa cuviosului stareţ Paisie*, Neamţu 1817, f. 15; cf. Iorga, *Ist. lit. rom. in sec. al XVIII-lea*, II, p. 395.

(5) Iată-le în ordine cronologică:

1. Ms. No. 599, fol., 801 foi, legat împreună cu Apocalipsul sf. Ioan,—scris la 1739.

2. Ms. No. 2091, fol., 529 foi,—scris la 7253 (= 1745).

3. Ms. No. 2592, fol., 677 foi,—scris de Popa Floru Dascălul la 1764 Cf., mai sus, nota 2.

4. Ms. No. 2759, fol., 492 foi,—scris de Popa Costandin ot biserica Golescu, sec. XVIII-lea. După acest ms. a tipărit Gaster în *Chrestomatie*, II, pp. 20—24, trei cuvinte.

5. Ms. No. 2041, fol., nenumerotat, sec. XVIII-lea.

6. Ms. No. 1467, fol., 449 foi,—sec. XVIII-lea.

7. Ms. No. 2958, fol., 621 foi,—sec. XVIII, scris de Floru Ierei.

„Tălcuirea Evangheliilor de Teofilact al Bulgariei“ era şi el „după izvodul lui Damaschin Episcopul“ (1); iar manuscrisul „tălmăcit de doi părinţi călugări dela Moldova,“ pentru a căruia tipărire stăruia cu atâta căldură Iosif al Argeşului către Constantin Popp Sibiianul în 1796, era acel tradus de Gherontie şi Grigorie şi tipărit mai apoi în mănăstirea Neamţului (2).—IX. *Catihismul*, tipărit în Bucureşti la 1897 de P. S. S. Gherasim Timuş, Episcopul Argeşului, după o copie făcută la 1767 de Lavrentie Ieromonahul după însuşi autograful lui Damaschin Episcopul. — X. *Învăţătura despre şeapte taine*, tipărită în Râmnic la 1724 de Damaschin însuşi (3), cum ni se relatează în „Teologia dogmatică şi moralicească“ din Blaj 1801.

Cu aceste se poate încheia, până acum, opera literară a lui Damaschin, care—deşi alcătuită numai din *tălmăciri*—câştigă totuşi o deosebită însemnătate, dacă ţinem samă de condiţiile în care a fost făcută şi de timpul în care a fost îndeplinită.

Lucrarea de tălmăcire a cărţilor noastre de ritual n'a fost atât de uşoară precum ne-am putea închipui noi astăzi. Căci atunci când ea s'a făcut, în jumătatea dintâi a secolului al XVIII-lea, se privea ca nouă, foarte dificilă şi împreunată cu multă răspundere din punct de vedere dogmatic. Nouă, căci se face cu totul independent de traducerile anterioare, Coresiene, Mateene, Vasiliene şi Dosofteene (4), — practica

(1) V. ultima scrisoare a lui Chesarie către Constandin Popp, din 28 Noemvrie 1779, la N. Iorga, *Contribuţii la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea şi al XIX-lea*, l. c., p. 197.

(2) Iorga, *ibidem*, p. 215, scrisoarea lui Iosif al Argeşului către acelaş, din 3 Noemvrie 1796.

(3) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, p. 22. Cartea aceasta din care nu se cunoaşte nici un exemplar până acum, e, credem, întâia ediţie a *Învăţăturii bisericeşti* tipărită de Climent Episcopul, în Râmnic, la 1746; cf. Bianu şi Hodoş, *ibidem*, pp. 92—3.

(4) Nu cunoaştem cazuri ca tălmăcitorii cărţilor bisericeşti din întâia jumătate a sec. XVIII să ne arate că s'ar fi slujit de aceste traduceri anterioare.

serviciului slavon fiind încă destul de respectată pentru ca cărturarii bisericești de atunci să nu respingă şi ei ceeace înaintaşii lor respinseseră de teama alterării serviciului divin, închegat în formele de limbă bogate şi consacrate ale slavonei liturgice şi sfinte. Dificilă, căci se cerea ca cuvintele izvoadelor slavoneşti şi elineşti ce se tălmăciau să fie întoarse în limba noastră românească — care era însă *săracă* şi *puţină* faţă cu cea slavonească şi elinească — să fie întoarse, zicem, „tocmai drept şi deplin după puterea lor", cum se spune în postscriptul Liturghiei dela Iaşi din 1759 (1). În sfârșit, împreunată cu multă răspundere din punct de vedere dogmatic, căci şi la noi, ca ori unde, alterările în practica rituală, privindu-se ca alunecări spre erezie, erau întâmpinate cu rezervă.

De aci urmează că traducătorii ca să învingă greutatea şi să ocolească răspunderea de care fu vorba mai sus, trebuiau să fie cărturari bisericeşti foarte bine pregătiţi. Aşa fel a fost Damaschin, teologul — dacă putem întrebuinţa acest cuvânt — riguros de şcoala lui Teodosie şi Antim şi bărbatul foarte învăţat în latineşte, elineşte, slavoneşte şi româneşte. Iată de ce opera lui de tălmăcire, făcută, cum am văzut, *cu plan bine hotărît, cu îndelungata muncă, cu bogate cunoştinţi, cu aleasă destoinicie şi, mai ales, cu deplina conştiinţă a necesităţii ei,* a rămas, pentru multă vreme şi pentru toţi cărturarii bisericeşti de mai apoi, *cea dintâi, cea mai bună şi cea mai întinsă* (2). — În asemenea condiţiuni, opera lui Damaschin, venind tocmai în timpul când se activase de-abinele procesul înlocuirii limbii slavoneşti în biserică prin limba noastră naţională, *pune capăt acestui proces, hotărînd soarta şi domnia limbii româneşti pentru totdeauna în biserica noastră* (3).

(1) Bianu şi Hodoş, *Bibliografia*, II, p. 146.

(2) Vezi mai sus, p. 568.

(3) Astfel că Inochentie, Episcopul Râmnicului, putea scrie în predoslovia *Molitvenicului* tipărit la Râmnic în 1730: „de la o vreme încoace (bisericele noastre) s'au luminat cu tâlmăcituri în limba noastră românească cea de moşie . . . . că mai înainte cu limba elinea-

Astfel privită şi înţeleasă activitatea literară a lui Damaschin Episcopul şi Dascălul, — rolul acestui prea zelos şi învăţat scriitor bisericesc în trecutul istoriei noastre culturale rămâne și pentru noi acelaşi şi asemenea precum i l-a determinat Samuil Klein: *traducătorul cărților noastre de ritual.*

Întru această încredințare s'au scris şi aceste câteva pagine.

ALEX. LĂPEDATU.

---

scă şi cu sloveneascâ să îndestulia." — Iar Chesarie, mai târziu, în Predoslovia *Mineiului* său de pe Novembre (tipărit în Râmnic la 1778): «Iar tălmăcirea (cărților bisericeşti) s'au început în zilele lui Mathei Voevod Basarab, şi s'au adăogit în zilele lui Şărban Voevod Basarab, *iară la cea desăvârşită podoabă au venit în zilele lui Constandin Voevod Basarab Brâncoveanul prin osârdia lui chir Damaschin, Episcopul de Râmnic*".

POVESTE

Valea-i potop de viață
Și cerul de lumini,
Vântu-i un zbor de fluturi
Ce bate prin grădini.

Izvoarele s'aruncă
Frângând în val sclipiri,
Din crâng se 'nalță 'n ceruri
Un cor de ciripiri.

Doar codru 'n părăsire
De mult rămas-a mut:
Din el un brad și-o plută
În lume s'au pierdut;

Bradul, catart pe valuri,
Și pluta verde-o barcă —
S'au dus, s'au dus departe
Să nu se mai întoarcă.

ALICE CĂLUGĂRU.

CORESPONDENȚA LUI V. ALECSANDRI CU BUCOVINENII

Legăturile lui Alecsandri cu fruntașii Bucovinei și în deosebi cu familia Hurmuzachi, datează dela 1848 și au fost dintre cele mai călduroase. Ele pot fi urmărite din materialul biografic publicat de subsemnatul, împreună cu d-șoara E. Carcalechi (1), în ziarul „Voința Națională" din 1904 (N-rele 5.868, 5.873, 5.879, 5.880, 5.885, 5.887, 5.889 și 5.890). După acest material d-l G. Tofan, profesor la Suceava, a scris articolul său „Alecsandri și Bucovina" în „Junimea literară" din 1905 (p. 155). Ca izvoare speciale, cari lămuresc atât legăturile literare, cât și cele personale dintre Alecsandri și Bucovineni, trebue să amintim: 1) Ciprian *Porumbescu*, Amintiri despre Alecsandri (*Scrieri*, Cernăuți 1888, p. 119—129). 2) Ziarul *Bucovina*, apărut la Cernăuți, dela 1848 la 1850, condus de Hurmuzăchești, cu rodnicul sprijin moral și intelectual din partea lui

(1) În timpul tipăririi acestui articol, amica mea *E. Carcalechi*, care mi-a dat un inteligent ajutor la cercetările literar-istorice, a murit subit. Moartea ei a fost de sigur o pierdere pentru literatura română, căci, înzestrată cu temeinice cunoștințe și având mult zel, ea putea să aducă de acì înainte bune servicii. A scris mai multe articole polemice — dintre cari unul chiar în această revistă, despre «Alecsandri și Junimea», iar împreună am tipărit în editura Minervei operele lui Alecsandri, Costache Negruzzi și Al. Odobescu, și în editura Socecu am dat la ivală întâiul volum din «Scrisorile lui Alecsandri».

Alecsandri. Aici poetul a tipărit și cunoscuta lui corespondență în chestia poeziei populare, reprodusă mai târziu în volumul de *Proză* sub titlul „Românii și poezia lor". 3) *Foaia societății pentru cultura și literatura română din Bucovina* 1865—1869, sub redacția lui Ambrosie Dimitroviță (fost membru al Societății Academice, † la 3/15 Iulie 1866) și a lui I. G. Sbiera,— revistă în care Al. a dat la iveală aproape tot ce a scris în acel interval. 4) *Familia* din 1884, p. 25 sq. unde Alecsandri și-a publicat scrisori primite dela Al. Hurmuzachi și atingătoare de teatrul din Cernăuți.

Scrisorile următoare însă nu sânt cunoscute până acum în întregimea lor. Ele ne-au fost adunate în mare parte prin mijlocirea prietenească a regretatului d-r Gheorghe Popovici și destinate să apară în volumul al II-lea de *Scrisori* (1).

Originalele sânt în păstrare la d-l D. Onciul.

Neurmărind în reproducerea lor decât interesul literar și biografic, n'am observat ortografia originală.

Așa cum este, împreună cu explicările necesare ce vom da, corespondența de față alcătuește un capitol însemnat al istoriei noastre culturale generale, căci pune în evidență influența hotărîtoare a poetului moldovean asupra spiritului public în una din provinciile subjugate.

IL. CHENDI.

---

(1) Vezi *Alecsandri*, Scrisori Vol. I, Publicație îngrijită de Il. Chendi și E. Carcalechi. București 1904. Vol. 8° (Ed. Socec).

I

LUI AL. HURMUZACHI.

Constantinopoli, 12 Mai 1849.

Iubite A.,

Am cetit cu multă plăcere rândurile ce mi-ai scris şi drept răsplată îţi făgăduesc în curând să-ţi trimit bogată materie pentru foiletonul gazetei Bucovinei (1). Aici am descoperit cu un prieten al meu, om cu duh şi cu judecată, o serie însemnată, plăcută şi folositoare ţerilor noastre, un *roman des moeurs*, un soiu de Jerome Paturot românesc, şi îndată am gândit la tine, iubite Chiţegoiule. Această scriere ce bate în moravurile şi în defectele societăţii noastre din Bucureşti, este menită a trage luare aminte a tuturor cetitorilor, şi în urmare cred că nu poate figura mai bine aiurea decât în „Bucovina". Mă îndatoresc dar a-ţi trimite peste puţin partea întâi şi te îndemn a o tipări regulat în foiletonul gazetei tale. Prietenul meu ce doreşte a păstra anonimul pentru toţi, afară decât pentru tine, îţi este cunoscut bine, căci numele lui este Ion Ghica. Destul e să cunoşti numele autorului, pentru ca să judeci de meritul operei sale... El aşteaptă părţile sale dela Bucureşti şi îndată ce le va primi, eu însu-mi ţi-oi expedui

(1) Ziarul *Bucovina* apare la 14 Oct. 1848, în româneşte şi nemţeşte. G. Hurmuzachi, directorul gazetei, făgădueşte în program «colaboraţia multor scriitori de talent», vizând de sigur şi pe Alecsandri, care în vara aceluiaş an petrecuse, împreună cu ceilalţi refugiaţi moldoveni, mai multă vreme în familia Hurmuzachi. Totuş Al. îşi începe colaborarea abia în No. 1 din 1849, cu poezia »Păsărica» (titlul ulterior «Din Moldova»).

partea întâie a scrierii de care ți-am vorbit mai sus (1). Tot odată, dacă cumva mi-aduce oare cine hârtiele mele dela Iași, ți-oi trimite și ceva din poeziile populare, pe care tu știi a le prețuì atât de bine. Eu doresc ca foaia Bucovinei să devie cel mai bun organ a răspândirii ideilor frumoase printre Români și-ți făgăduesc a lucra cu aceeaș râvnă cu care am lucrat pentru Propășire (2).

Acum să venim puțin la politică. Generalul Grabbe au fost în Constantinopoli cu o missie secretă în privirea provinciilor noastre, și precât am putut afla, el au izbutit a încheia o convenție cu Poarta ce cuprinde următoarele condiții.

Art. 1. Nomination des Hospodars par le Sultan pour 7 ans.

Art 2. Suspension provisoire des assemblées générales et leur remplacement par deux conseils de boyards et du haut clergé, l'un à Iassy et l'autre à Bucarest. Les atributions principales de ces conseils seront l'assiette de l'impot et l'examen des budgets.

Art. 3. Deux Comités de révision pour procéder aux améliorations organiques; leur travail devra être approuvé par un hati-cheriff.

Art. 4. 25 à 35 mille hommes de chaque côté des deux puissances suzéraine et protectrice occuperont les provinces jusqu'à la tranquilisation complete des frontières (de la Transylvanie). Après quoi 10.000 hommes de chaque côté continueront cette occupation jusq'à l'achèvement des travaux d'amélioration dans le reglement organique. Parmi ces réformes procéder tout d'abord à la réorganisation de la milice.

Art. 5. Deux commissaires impériaux pour donner des avis aux hospodars et s'entendre avec eux sur le choix des membres des comités de révision sus-indiqués.

Art. 6. Fixation du terme de 7 ans pour le présent acte.

---

(1) Romanul n'a apărut în foiletonul «Bucovinei». Asupra acestei scrieri a lui Ion Ghica vezi articolul d-șoarei E. Carcalechi «Despre două scrieri necunoscute ale lui Ion Ghica», în «Archiva» No. 1 din 1906.

(2) [«Propășirea»] foaie științifică literară, Iași 1844.

Art. 7. Reserve en faveur des traites anterieurs auxquels il n'est pas deroge!

Iată, iubite Alecule, cum ne-au urzit nouă lanțurile dușmanii noștri și asta în ochii și sub nasul puterilor mari ale Europei.

De acum nu știu în cine să-mi mai pun nădejdea, căci și D-zeu pare că au părăsit cauza Românilor. Poate că purtarea Ungurilor să aducă ceva prefacere în trebi, dar și aceasta cine o poate asigura? Ceea ce m'am încredințat este că cei mici plătesc totdeauna oalele stricate. Turchia are destulă putere de brațe dar nu are destulă putere de suflet; în urmare ne-au jertfit și acum dușmanului nostru.

Sfârșesc înștiințându-te că Negri e sănătos și că te sărută frățește precum și pe Gheorghiță. Asemenea fac și eu până a nu închide acest răvaș.

Al tău frate
V. Alecsandri.

Alăturez aici o fabulă intitulată „Zimbrul și Vulpea". Autorul anonim (1).

II

1850 [de sigur Iulie].

Iubite A. (2),

Prin balada lui Bujor, ce îți trimit acum, încheiu partea I a baladelor poporale, care s'au tipărit în gazeta Bucovinei și care în total alcătuesc un număr de 12, anume: *Codreanul; Păunașul Codrilor; Toma; Blestemul; Sârb*

(1) Fabula nu s'a tipărit în Bucovina, ci în «Zimbrul» din 1850, p. 8.

(2) Scrisă cu litere cirilice. Are titlul «Poezii populare», probă că era destinată să apară în foiletonul «Bucovinei», ca și seria de scrisori, cu acelaș subiect, apărute acolo. Are data 1850. Balada «Bujor», menționată aci, a apărut în No. dela 31 Iulie 1850 al gazetei.

sărac; Miorița; Mihu Copilul; Balaurul; Năframa și inelul; Turturica; Șalga; Bujor.

Îmi mai rămâne încă mult de prelucrat, și multe de descoperit, dar nădăjduesc că fără întârziere oi putea să comunic foaei Bucovinei unele din următoarele balade, precum: *Ștefan Vodă; Negru Vodă; Mihnea Vodă; Motoc Vornicul; Bătrânul Novac; Corbul; Movila lui Purcel (sic); Chira; Vidra; Cortița; Petrișor; Giumuz; Badiu; Român Grue Grozovanu; Luna și Soarele; Holera* ș. c. l.

Până a nu mă apuca încă de prelucrarea (1) acestora, am hotărît a-ți trimite câteva *Doine*, câteva *Cântece haiducești* și câteva *Hore* cu gând a răspândi mai multă varietate în publicarea poeziilor populare. Pe lângă aceste voi adăugi și unele *Cântece de jale*, care poartă și numele *Cântece de lume* în Societatea cea înaltă.

Îți comunic acum deocamdată o colecție de hore atât din Moldova, cât și din Transilvania și Bucovina, pe care le vei începe a le publica, după ce va eșì Bujor la lumină (2).

V. Alecsandri.

Pe verso: Eu mă pornesc mâni la țară, lângă Fălticeni. Până peste două luni nu-ți mai trimit nimic. Vin-o la iarmaroc în Fălticeni să ne întâlnim.

III

Iași, 8 Fevruarie 1857.

Iubite Alecu,

M'am bucurat foarte mult că prietenul nostru Mikuli (3) a compus o nouă melodie pentru Hora Unirei și sânt încredințat că trebue să fie minunată. Bucuria mea însă ar fi și

(1) E interesant a vedea că Al. vorbește tot de *prelucrarea* baladelor.

(2) «Horele românești» (No. 57 — 60 din 1850) sânt ultimele poezii populare apărute în «Buc.» O mare parte din cele anunțate, baladele și cântecele de lume, Al. le-a tipărit în Zimbrul. Tot acolo a eșit și articolul despre «Cântecele din lume».

(3) Despre compozitorul Mikuli vezi «Voința» l. c. No. 5.879.

mai mare dacă aţi putea voi litografia notele la Cernăuţi pe formatul ce ţi-am trimis, pentru ca să le adaug la sfârşitul tomului meu. Acest tom are să fie gata pe la sfârşitul lui Martie, tocmai pe când sperăm că presa va putea să-şi întinză aripile mai pe larg. Aici în Iaşi avem un singur litograf şi acela lucrează astfel de încet, că te face să pierzi toată răbdarea. Înţeleg că hora unirei nu se poate tipărì în Austria. Nu s'ar putea însă închipuì ceva la Lemberg pe sub cumpăt? Combinaţi împreună cu Mikuli cum îţi şti, şi dacă veţi găsi că nu este alt chip decât a trimite la Paris notele horei, expeduiţi-le mie cât mai în grabă, pentru ca să am vreme de a scrie fratelui meu.

Oricum să fie, îmbrăţişează pe Mikuli din parte-mi şi-i spune că am mare dorinţă de a lucra ceva împreună cu el; vre-o operă sau vre-o scenă istorică, fantastică, romantică etc. cum i-a plăcea.

— Îmi scrii că publicarea muzicei Babei Hârcei te-au nemulţumit, fiind lipsită de cuvintele acelei operete. Trebue însă să-ţi descarci mânia asupra lui Codrescu, pentru că el a făcut acea publicare (1). Eu n'am ştiut nimica despre dânsa până mai dăunăzi.

În volumul ce scot acum la lumină, îţi dedic ţie studiile mele asupra poeziei poporale, fiind tu cel dintâiu care le-ai publicat în foaia Bucovinei. Am adunat în acel volum tot ce-am scris în proză până acum şi am adaos vre-o două piese de teatru nouă, o comedie şi un dram istoric în trei acturi, ce au a se reprezenta în curând. Aş fi dorit mult să-mi coronez volumul cu hora lui Mikuli (2).

Al tău frate
Alecsandri.

---

(1) Editura.

(2) Volumul acesta nu a fost publicat după planul lui Alecsandri. «Dramul istoric» era să fie, fără îndoială, «Cetatea Neamţului», apărută în acest an. «Studiile» despre poezia poporală au fost reproduse — cu dedicaţie — abia în volumul de «Proză», la 1876.

Arată complimentele mele familiei tale.

Am dat fratelui Costaki o colecție a tuturor uvrajelor ce am publicat pân'acum, spre a le trimite Bibliotecei studenților români din Bucovina (1).

IV

Iași, 14 Martie 1863.

Iubite Alecu,

Îmi pare foarte bine că ai rămas mulțumit de cetirea Sgârcitului risipitor (2) și de Gramatica mea (3). Nu am avut nici odată pretenție de a fi un gramatic desăvârșit și dacă m'am apucat de o asemenea lucrare grea, am făcut-o pentru a înlezni străinilor studiul limbei noastre. Am adoptat deci sistemul de ortografie cel mai simplu, pentru că m'am gândit și la poporul nostru, carele nefiind poliglot nu ar putea ajunge nici odată a-și scrie limba curat, după ortografiile încâlcite și prea învățate din Ardeal. De vreme ce voim a răspândi luminile în popor, trebue să-i înleznim învățătura, iar nu să-l speriem în sistemuri de etimologie, mai cu seamă că etimologomania este una din boalele care amețesc mai rău mintea omului. Am cunoscut la 1848 un călugăr din Cernăuți, carele pretindea că toate limbele lumei se trăgeau din latină, și au dovedit chiar că numele Nabuchodonosor e latin curat.—Ți-aș fi trimis de mult portretul meu dacă l-aș fi primit dela Paris. Am scris fratelui meu ca să caute în una din lăzile ce am lăsat acolo și să-mi expeduiască prin poștă vre o câteva exemplare de un portret destul de bun, însă până acum nu am primit nimica. Sper cu toate

(1) Tot prin Costachi Hurmuzachi obișnuia Alecsandri să trimită uvrajele sale și în Ardeal. Vezi Scris. ined. a lui Cost. Hurm. către G. Barițiu: Ms. Acad. Rom. 995, p. 266.

(2) Apărut în acest an, în volum separat, la Iași.

(3) V. Mircesco, Grammaire de la langue roumaine. Paris 1863.

aceste că în curând voiu putea să-ţi împlinesc dorinţa. Acum mă ocup cu tipărirea unui mic vodevil într'un act întitulat *Rusaliile în satul lui Cremine*, o piesă ce s'a jucat în zilele trecute la Bucureşti şi care a indignat pe *Nichipercea* (1). Acest giurnal caraghios mă declară om fără de moral şi mă plânge că mi-aş fi terminat *reputaţiunea de autor*.

În curând ţi-oi trimite acea grozăvie fatală *reputaţiunei* mele şi vei vedea în cuprinsul ei cum au ajuns de stropşită biata limbă românească în gura unor pedanţi ce se cred mai români când îşi adaogă un *us* în coada numelui lor. Personagiul cel mai comic este un profesor de sat, anume Ion Găluşcă, dar care a găsit de cuviinţă a se numì Ionus Galuscus, subt cuvânt că s'ar trage dintr'un general roman ce a făcut războiul cu Galia pe timpul lui Cezar.

Am aflat că toţi Ardelenii aflători în Bucureşti au rămas furioşi asupra mea, lucru de care puţin îmi pasă, căci mai am încă destule săgeţi în tolbă (2).

Lucrurile politice merg rău. Discredit şi desordin, aceste sânt deviza guvernului de astăzi. Pe de-o parte înverşunarea partidelor politice, pe de altă parte nepăsarea celor ce se află la putere, a produs o stare de lucruri foarte tristă de privit... astfel de tristă, că dacă n'aş fi început publicarea poeziilor mele, m'aş duce peste nouă mări şi nouă ţeri. Dumnezeu să ne lumineze, căci sântem căzuţi într'un mare întuneric.

Adio, te sărut frăţeşte.
V. Alecsandri.

Complimente şi prietenii familiei tale.

---

(1) Vezi *Nikipercea* lui *Orăşeanu* pe 1863, p. 103.

(2) E vorba de zeflemisirea ardelenilor etimologişti. Vezi cu deosebire articolul anonim (C. A. Rosetti sau V. A. Urechiă?) din *Dacia*, Iaşi 1861, No. 15 — 19.

V

Mircești, 30 Ian. 1865.

Iubite Alecu,

Astăzi e una din acele zile de iarnă in care focul sobei pare a se mândri de importanța sa, căci el ține locul soarelui. Afară ninge cu viscol, pământul s'a învelit cu blană albă, o blană însă ce-ți insuflă fiori înghețați; numai câțiva corbi se zăresc negrind și se aud cârâind prin aer... Ei râd de ger și trag palme cu aripele lor peste fața iernei. Acum dar e vreme să grăim împreună, ca doi vechi amici, care au multe de spus.

Mă întrebi cum petrec și lucrez la țară? Petrec cu mulțumire în compania bibliotecei mele și mă ocup de compuneri dramatice. Am trimis până acum lui Millo, la București, vre-o 5 manuscrise, adică două comedii și trei cânticele comice, și de nu aș fi fost bolnav vre-o trei săptămâni, aș mai fi adăogit ceva la acele opere ușoare.

Dacă m'ar întreba cineva de ce mă dedau la un șir de lucrări de asemenea natură, voi răspunde că lipsa de artiști capabili îmi taie aripele și mă silesc a mă mărginì într'un cadru potrivit cu puterile trupelor actuale diu țară. Nu-ți pot spune înșă, dragă Alecule, ce adâncă desperare simt în sufletul meu, când mă văd lipsit de artiști de talent, care să știe interpreta tot ce aș voi să scriu. Adeseori, mi s'a întâmplat la Paris, asistând la vre-o minunată reprezentare dela *théatre français* (sic), să-mi vie lăcrămi în ochi, și asta pentru că n'am actori după placul meu! Mă găsesc ca un om culcat într'un pat prea scurt, prea îngust; nu mă pot întinde fără să mă lovesc și să-mi fac vânătăi. Singurul om de un talent adevărat și mare este Millo; prin urmare lucrez mai mult pentru el și am întreprins o serie de portreturi, de tipuri, sub nume de cânticele comice, carele sânt totdeauna jucate în perfecție. Astfel am făcut: *Șoldan Viteazu; Anghelușa doftoroaie; Herșcu Boccegiul; Napoilă-retrogradul; Clevetici-ultraprogresistul; Surugiul; Chirița*

în Paris; Barbul lăutarul; Gură căscată politic; *Paraponisitul; Ioan păpuşarul*, etc.

Toate acestea sânt monologuri amestecate în cântece; unele din ele reprezintă tipuri ce se pierd pe toată ziua din societatea noastră, precum: *Mama Anghelușa — Surugiul— Barbu lăutarul — Ion păpușarul*, etc. Pentru urmașii noștri ce vor fi curioși a avea o idee de timpul actual, acele cânticele vor înfățișa portreturi fotografice. Întru aceasta consistă tot meritul lor.

Dela 1840 mă ocup necontenit cu teatrul românesc şi caut a înavuţì repertoriul nostru dramatic cu piese originale, pentru de a combate mania traducerilor păcătoase de drame pocite, ce există la Bucureşti şi care s'au lăţit în toată ţara; însă au trebuit să păşesc treptat în lucrarea mea, adică potrivit şi cu necultura limbei şi cu gustul neformat al publicului şi mai vârtos cu neexperienţa amatorilor ce se dedau la arta dramatică.

Limba noastră, deşì frumoasă în gura poporului şi poetică în cântecele sale, nu au fost încă mlădiată pentru conversare de salonuri, prin urmare ea nu ajută cu îndestulare rostirea simţirilor de un grad mai înalt, de o nuanţă mai delicată; trebue cineva să o manieze cu multă știință și cu mult tact pentru ca să o facă a exprima scena de înaltă comedie.

Publicul fiind încă tânăr și pot zice necioplit în mare parte, nu se interesează decât la drame cu strigăte şi cu omoruri, sau la farse pipărate, de soiul lui *Lumpatius vagabundus,* etc.

Actorii?.. Ce sânt? O adunătură de tineri amatori, fără învăţătură, fără vocaţie şi de tinere carele deabia ştiu a cetì. Cei mai mulţi fac parte din o lume în care simţirile înalte sânt cam străine; prin urmare ei nu pot să se urce până la gradul adevăratei comedii. Rolurile de ţărani, de boeri de ţară, de mahalagii, de jupânese din casă, de *madmuzele* dela grădină publică etc., le cuvin; însă rolurile de amoreze delicate, de dame de salon, de cavaleri nobili, într'un cuvânt de caratere ce sânt din domeniul comediei înalte,

devin ridicole pe scena noastră de astăzi. Există in adevăr câteva excepţii în numărul actorilor, dar cu o rândunică, sau două, nu se face primăvară.

Din aceste cauze am fost obligat a mă ţinea până acum de soiul pieselor ca *Kiriţa*, *Doi morţi vii*, *Piatra din casă* etc., însă am cercat necontenit a mă suì treptat către regiunele comediei de salon, care singură este chemată a forma limba convorbirei româneşti.

Nu ştiu dacă am creat Teatrul Naţional, dar ştiu că i-am adus un mare concurs şi că aş fi fericit de a-l vedea prosperând şi reformându-se în bine. — Am dat guvernului ideea de a trimite la Paris un număr de tineri, bărbaţi şi femei, ca să studieze arta teatrală, însă Guvernul a preferat a se ocupa cu loviri de stat şi alte bazaconii de prisos la noi.

Acum aud că s'a instituit în Bucureşti un conservator şi că Millo a fost însărcinat să facă un curs de declamare. Dea Domnul ca să o scoată în capăt. Reforma teatrului cere numai decât reforma limbei pocite ce s'au descoperit în Bucureşti şi au năvălit pe scenă. Nu poate exista o mai urîtă dihanie limbistică decât aceea ce răsună în sala teatrului din noua Capitală. Şi cum să nu fie aşa, când cele mai multe din piese sânt traduse de nişte oameni care nu cunosc bine nici franţuzeşte nici româneşte. Dacă aşi avea artişti cum mi-ar trebuì, te încredinţez că totul s'ar reforma în puţin timp.

Sânt foarte mulţumit că la Cernăuţi teatrul român este apreţuit şi îţi făgăduesc concursul meu cu toată bună-voinţa pentru sezonul viitor. Acum deodată, ţi-am trimis o comedie şi două cânticele comice şi mai adaog aici o romanţă intitulată *Bucovina*, care de se va pune pe muzică şi va fi cântată la Teatru, va aduce plăcere Bucovinenilor.

Ţi-am trimis şi două portreturi mari de-ale mele... fă cu dînsele ce-i voi; ele sânt destinate a mă înlocui, căci din nenorocire îmi este cu neputinţă a venì însu-mi la Cernăuţi. Sănătatea şi asprimea timpului nu mă iartă a întreprinde un voiaj peste hotar, fie cât de mic.

Până a nu sfârşi, vreau să-ţi dau noutăţi despre colecţia mea de poezii poporale. Le-am copiat frumos pe toate într'un album minunat şi le-am dat Doamnei. Ce a făcut Măria sa cu ele? Pus-au să le tipărească? Nu ştiu nimica. Am scris lui Baligot de Beynes, secretarul lui Vodă (1), ca să mă înştiinţeze despre soarta lor.

Adio, te îmbrăţişez din toată inima şi te rog să-mi scrii ades; scrisorile tale îmi produc o nespusă bucurie.

V. Alecsandri.

Colecţia de poezii din cel de pe urmă volum tipărit în Iaşi este complectă. Bucata ce se începe cu versurile *Când primăvara cu lăcrimioare* etc. se găseşte la p. 316. Poezia *Să fie România de-acum în veci* este a lui Donici.

Amicii sincere fraţilor tăi şi lui Miculi, dacă-l mai vezi sau mai auzi de el. N'ar face el oare aria cântecului Bucovinei? (2)

[În continuare:]

Iubite Alecu, încă nu ai scăpat de mine; deschid pachetul pentru ca să mai adaog câteva rânduri împreună cu manuscrisul micului proverb intitulat *Barcarola* (3). Această mică comedioară, compusă pe forma proverburilor a lui *Alfred*

(1) Cuza.

(2) Urmează poezia «*Dulce Bucovină*...» Se pare că Mikuli a procedat imediat la scrierea melodiei, căci la o reprezentaţie teatrală, dată la începutul anului 1865 în Cernăuţi de către trupa ieşană Tardini şi Vlădicescu, acest din urmă a avut enorm succes cu cântarea «Bucovinei». Iată ce scrie Al. Hurmuzachi despre acest punct:

«Al treilea număr din program era poezia cu care ne-au bucurat în timpul din urmă atât de mult d. Alecsandri şi prin care, adresând o Bucovinei, d-lui trimite acesteia o salutare plină de armonie, de dorul cel mai duios şi de urările cele mai nobile şi călduroase. Astă poezie s'a cântat cu o melodie, de care credem că ar exprima cu fidelitate caracterul ei, de către d. Vlădicescu... Efectul ei a fost străbătător, entusiaztic...» (*Foaia Societăţei* pe 1865, p. 103).

Poezia «Bucovina» s'a publicat în *Foaia Soc.* 1865, p. 47.

(3) Apărut în *Foaia* din 1866, p. 7 sq.

de Musset, are numai două personagiuri şi este o simplă convorbire, fără intrigă complicată. Interesul ei poate sa consiste în frumuseţea stilului (dacă în adevăr stilul acestei încercări uşoare posedă cualitatea cerută) şi în giocul perfect al artiştilor (dacă acei din Czernăuţi sânt în stare de a o interpreta cum se cuvine).

Am voit să abordez rolul comediei de salon şi să fac o cercare despre mlădierea limbei; deaceea am ales un sujet cu două personagiuri numai; căci nu pot dispune de mai mulţi actori buni în Bucureşti. În Iaşi nici nu cutez a o trimite, fiind încredinţat că piesa ar face un fiasco cumplit.

Dacă socoţi tu că d-na Fany ar putea să joace cu inteligenţă rolul Princesei; precum şi D-l Vlădicescu pe acela al D-rului Leonard, însărcinează-i să o reprezinte... însă numai după ce îşi vor şti rolurile *ca apa*; şi îndată ce vor juca proverbul, scrie-mi impresia ta şi a publicului. Cât pentru aria *Barcarolei*, dacă posedaţi în Czernăuţi vre-un compozitor de gust, puneţi-l să o compue (1) şi siliţi pe artist a o studia bine pân'a nu o cânta pe scenă.

Salve et Vale.
V. A.

VI

Iaşi, Mart 1865.

Iubite Alecu,

Răspund îndată la scrisoarea ta din 18/30 Mart pentru ca să-ţi mai exprim adânca mulţumire ce-mi însuflă renaşterea simţului de naţionalitate în Bucovina. La voi cari aţi fost martori ale (sic!) rătăcirilor noastre din principate, acea renaştere se va realiza cu înţelepciune şi cu rezultaturi bune, căci o veţi ferì negreşit de ameţeala ce produce totdeauna lipsa de ispită. Am bună sperare că sub

(1) Vezi şi muzica lui Isidor Vorobchievici la «Barcarola Veneţiană în *Foaia Societ.* pe 1868, p. 292 (fără legătura cu subiectul de faţă).

privigherea voastră, a fraţilor Hurmuzachi, spiritele vor apuca pe o cale dreaptă şi literatura se va cultiva ca o grădină cu flori şi fără *burueni sălbatice*. Această încredere am îndoit-o chiar în cetirea foii societăţii din Bucovina, unde am văzut că aţi adoptat o limbă curată (carele (!) se va mai curăţì în viitor), o ortografie simplă şi un stil plăcut. Articolele tale sânt scrise întocmai după plăcerea mea şi le-am cetit cu acea mulţumire ce simt de câte ori întâlnesc o pagină românească. Nu te-ai ardelenit, iubite amice, căci spiritul tău nu e de natură a se încerca în încâlciturile pedantismului Ungaro-latin de peste Carpaţi; lui îi place să sboare uşor ca rândunica iar nu greu şi ostenitor ca gâştele (pe care Ardelenii le confundă cu lebedele); urmează deci înainte căci păşeşti pe calea cea bună.

Foaia voastră cuprinde puţine articole, însă sânt interesante: studiul domnului Sbiera este erudit (1); *Trei umbre* (2) formează o pagină frumoasă, duioasă, plină de simţire, de patriotism. Poezia lui Petrino: *Am spus florilor* (3) este însăş o floare plăcută, floare de primăvară, plină de un parfum poetic ce încântă. Din ea se cunoaşte că poetul e tânăr, iubitor şi că în sufletul lui răsună glasuri armonioase ce se vor traduce în poezii dulci şi graţioase. Spune-i să şoptească ades cu florile precum au început şi tot odată să se ferească de a cădea, ca mulţi din poeţii noştri, în greşeala unei verificări cu rime neîndestulătoare: astfel să se ferească de a rima de pildă: *frumuseţea ta* cu *suferinţa mea*; *dulce* cu *duce*; *vede* cu *verde*; *străini* cu *români*; *noapte* cu *înfocate*. Aceste rime se primesc în cântecele poporului numai, căci poporul e improvizator şi nu este ţinut a cunoaşte regulele versificării.

Fiind că am făcut ceva observări asupra poeziei, fie-mi

(1) «Despre însemnătatea refrenului «O Lere Doamne» etc în Foaia din 1865, p. 25 sq.

(2) Cuvântare de A. Hurmuzachi despre Andrei Mureşan, Bărnuţ şi Ion Maiorescu — Ibidem, p. 40.

(3) Tot acolo, p. 48.

iertat a mai adăugì în privirea prozei că terminările în *are* și *ire*, carele sânt mai românești și mai armoniaose decât *ciune* sau *ţiune*, ar putea lezne să înlocuiască pe aceste din urmă; așa de pildă ar fi bine, socot, a se adopta sistemul de a zice și a scrie: *publicare* în loc de *publicaciune; verificare* în loc de *verificaciune;* instituire în loc de *instituţiune*, etc.

Litera œ admisă de voi pentru ca să exprime vocala slavă ъ e bună, căci ea simplifică sistemul de numeroase accente carele figurează pe deasupra și pe dedesuptul cuvintelor. Asemenea s'ar putea adopta *ss* pentru ș când această consonă se găsește între două vocale, căci ș întrebuințat astăzi nu e alta decât un *S* mare cu alt *s* mai mic, în formă de codiță. Prin urmare, în loc de a scrie doi *s*, unul sub altul, e mai logic să le scriem pe amândouă alăture. Tot aceeași regulă ar urma și pentru *ţ*, care este echivalentul lui *ts* și *ḑ* a lui *ds*.

Vă felicit că ați lepădat pe uriciosul *ŭ* dela finele substantivelor și adjectivelor. Ați curățit o omidă netrebnică de pe arborul limbei. Această semi-vocală însă s'ar putea adopta ca un semn de plural în verburi: de pildă: eu mă *duc*, ei se *ducŭ;* chiar natura limbei române ne povățuește a urma astfel, căci în Valachia se obișnuește a se zice: el *a* făcut, ei *aŭ* făcut; prin urmare *ŭ* servă de plural.

Destul acum de-odată. Să vorbim iarăși despre teatru. Am rămas foarte mulțumit de impresia plăcută ce v'au produs repertoriul meu și mai cu seamă: cântecul *Bucovinei*. (Foițele ce mi-ai trimis sboară acum prin oraș).

Precum ți-am mai spus-o, dragă Alecule, am pentru scena română o iubire părintească și nu voiu părăsi-o nici odată, căci pe lângă interesul înflorirei sale, mă domină și amorul artei dramatice. Îmi place să lucrez pentru teatru și mă simt oarecum legat către el și prin lucrările mele de mai înainte și prin lipsa de autori dramatici.

Până acum am compus bucăți mai mult sau mai puțin ușoare, în potrivire cu puterile actorilor și cu neîndemâ-

narea limbei; a venit însă timpul că se cere și ceva mai serios, mai literar, fără a mă preocupa de gradul de înaintare a actorilor în arta dramatică. În curând deci mă voiu pune pe lucru, de voiu fi sănătos și ferit de necazurile agriculturii, la care sânt osândit de un an din cauza lipsei de arendași.

Mi-ai promis că îi veni să mă vezi, nu am nevoie a-ți spune câtă mulțumire mi-i face de ţi-ai împlinì promiterea; avem multe de grăit împreună, căci nu ne-am văzut de multi ani și prin urmare am adunat amândoi provizii de suvenire. Ne-am primbla împreună la umbra copacilor din luncă de pe malul Siretului şi vei înțelege cazul atunce cum de m'am lepădat de Satana, adecă de viața publică.

Te aştept dar în luna lui Mai:

Luna cea de lăcrimioare
Și de doruri iubitoare.

De-i venì la Mirceşti, mă leg de pe acum către tine, că la plecarea mea din țară să trec pe la Cernăuți în loc de a suì Dunărea, după obicei.

Ideia ce mi-ai esprimat despre formarea unei trupe compusă de toți actorii buni din România, este minunată, dar grea de realizat, căci îmulţirea teatrurilor la Bucureşti, Iași, Craiova, Botoșani, Bârlad, Roman și Galați au născut o mare concurență între directorii trupelor, şi o mare presumție în capetele actorilor. Unii din aceştia pretind lefi colosale, de câte 100 galbini pe lună, încât teatrul nu ar putea să se susție cu venitul reprezentărilor, ba nici chiar cu o subvenție potrivită cu meritele artiştilor. Dacă aş avea eu timp şi răbdare, dacă m'aş putea hotărî a mă așeza în Bucureşti, ca să iau direcția teatrului, sau ca să privighez mersul teatrului, ar merge el mai bine; o mărturisesc fără sfială, căci am destulă cunoștință de arta dramatică; însă pentru mine şederea în Bucureşti e moarte! şi dar nu pot folosì almintere decât numai cu compunere de piese, lăsând lui Milo îngrijirile direcției.

Din nenorocire, Milo are contracte grele cu actorii, lefe mari de plătit pe lună; şi dar neavând piese originale în destul, este silit a sacrifica gustului celui stricat al publicului şi a-i da reprezentări cu ţipete, omoruri şi cu tot cortegiul greţos al dramelor celor mai ecsagerate. Ce-mi rămâne dar mie de făcut? Numai şi numai de a combate acel rău prin scrieri teatrale, adică rolul simplu de autor dramatic şi aceasta o fac cu mare plăcere.

Poeziile poporale nu s'au pus încă sub tipar din cauză că Măria sa Doamna (1) când a plecat la Bucureşti, au întors la Ruginoasa manuscriptul meu; ele se vor publica în anul acesta. Manuscriptul e un volum în 4°, gros, scris foarte strâns în două coloane şi cuprinzând materie de două tomuri mari cel puţin, aş fi mulţumit să adaug în colecţia mea şi câteva cântece din Bucovina pe lângă cele culese din Moldova, Valahia, Transilvania şi Basarabia. Astfel toate provinciile române ar figura în cartea sa de poezii. Informează-te dar, iubite Alecu, dacă nu se mai găsesc cântări vechi în Suceava sau aiure şi pune pe cineva să prescrie tot ce mai păstrează în memoria lor. Mai îndatori mult, aducându-mi la Mirceşti vre-o culegere din Bucovina.

Bucăţile ce mi-ai trimis, le voi coordona şi ţi le-oi înapoia după ce m'oi duce la ţară, unde am de gând a pleca peste patru zile.

Adio; să ne vedem sănătoşi! Îmbrăţişeri fraţilor tăi din parte-mi.

Foaia lui Fundescu (2) nu au avut mai mult de trei numere; Fundescu fiind de şcoală bucureşteană este plecat a admira stropşiturile lui Pascaly şi Dimitriadi... Deaceea şi foaia lui nu au avut semne de viaţă în societatea Iaşilor.

(Va urma)

Al tău frate
V. Alecsandri.

(1) Cuza.
(2) *Teatrul,* de Fundescu, în Iaşi.

CEEA CE NU SE POATE

(Urmare).

III.

Generalul ieșea dela club, furios în contra lui Timoleon Vucos, care, la *bridge*, într'un *sans atout*, jucase *singleton*.

Nu-i intra în cap cum se poate să facă cineva asemenea gogomănie, și apoi să vrea să o și susție. Oprea pe Comăneșteanu:

— Nu, că cică așa se joacă la Paris. Da hai marș cu Parisul tău, grecule! Una și cu una două: la *sans atout*, să ieși dela coloarea cea mai lungă.

— Dar dacă n'ai nici o coloare lungă?

— Atunci să te duci să te'neci.

Și tot el râdea pe îndesatele, oprind iar pe Comăneșteanu:

— Vrei să mă crezi pe mine?.. Românu-i al dracului, domnule. A 'nțeles el că la *sans atout* nu merge cu mofturi: or ai coloare lungă, or te dai pe gârlă.

Și iar râdea, ascultându-și cuvântul, ce i se părea de spirit. Această ușoară ramolisire ascundea un tertip: Berta dădea în curând un concert, și deci generalul avea nevoie de public și de reclamă. El se gândea că dacă ar pune pe Comăneșteanu de partea Bertei, ar astupa mai întâi gura Annei și i-ar câștiga un sprijin puternic:

— Ce faci tu, Alecule?
— Vizite, domnule general.
— Iar vizite, neiculiță!.. Bine că nu ți se acrește.
— Trebuie să mă duc la prințesă.
— Să te duci, că-i fată bună. Numai, știi dumneata, cu măsură...
— Și la Urania Vucos.

Generalul se oprì locului, uitându-se la el pe sub sprâncene:

— Mă, lasă nepoata 'n pace!..

Comăneștearu începu a râde. Generalul îl apucă de braț, foarte serios:

— Lucru subțire. Toţi dinții sânt ai ei, iar dacă o fi și o fi, mustăcioara aia ce-i pârpălește gurița, s'o săruți odată și pentru mine... Rude, mon cher...
— Da cine se gândește la așa ceva, domnule general!..
— Hai marș, mă!..
— Zău, domnule general.
— Marș am zis!..

Comăneșteanu ridică din umeri, râzând. Celălalt iar îl oprì:

— Ia ascultă, vrei să-mi faci o plăcere?
— Bucuros.
— Să mergi cu mine.
— Merg. Numai să-mi lăsați zece minute să trec pe la doamna Vucos, că se supără nevasta.

Generalul, de astă dată, se oprì de tot locului, pocnindu-se cu palmele peste genunchi și râzând, îndoit de mijloc:

— Se supără... nevastă-ta... dacă nu te-i duce... la Urania... Ei, asta-mi place!..

Comăneșteanu râdea și el de râsul celuilalt :

— De sigur.

Generalul se lovea și mai tare peste genunchi și râdea și mai mult:

— Ei, nu, Alecule, ești clasic frate!..

Și iar icnea de râs:

— Se supără... Porţia...

— De sigur. Porția mi-a zis să trec pe-acolo să las cărți.

— Mare pehlivan ești, mă Alecule.

— De ce, domnule general?

— Dar, în sfârșit, te iau eu pe răspundere.

— Foarte bine.

Se urcară într'o trăsură și porniră amândoi către dealul Mitropoliei.

— Am să te fac s'asculți muzică cerească.

— Cu plăcere.

— Da nu așa, giamparale de-ale noastre naţionale. Muzică, bre. Ba tu Chopin, ba tu studii tot clasice, ba mazurca aia grozava, de... Djaburov ăla, cum îl chiamă... Și nu-ţi mai spun, când cântă din gură!..

Birja se oprì în fața unei case curățele de sub dealul Mitropoliei. Încă de afara se auzea pianul și vioara. Berta cânta cu profesorul ei, care făcuse zile amare generalului, la început, iar acum devenise un fel de membru al familiei. Profesorul și generalul se îngăduiau pe tăcutele, se ajutau unul pe altul în paza Bertei, „că doar femeea, domnule, e ca lumina ochiului: ți-e scumpa, dar fuge după toate alea“ zicea generalul colegului său neamț, care, deși nu prindea bine înțelesul vorbelor, pricepea din instinct gândul generalului.

Berta era așezată la piano, pe un scaunel fără razemătoare, prin urmare cu mijlocul și cu umerii liberi. La intrarea celor doi bărbați, dânsa nu se oprì, ci numai le zâmbì, înviorându-și cântecul și obrajii, până într'atât, încât neamţul, ostenit și scandalizat, se oprì în mijlocul bucății, își luă pălăria și plecă.

Berta nici nu se uită la el, iar după ce violonistul eșì,

dânsa răsuflă din greu, se învârtì într'un picior, șueră și pocnì din palme, par'că ar fi scăpat de o mare pedeapsă.

Generalul îi prezentă pe Comăneșteanu, râzând și căutând s'o liniștească :

— Ei, ce i s'a năzărit?!

— Neamț prost!.. zise Berta râzând și strângând pe Comăneșteanu de mână. Și eu sânt germană de origină, dar nu trăesc așa, par'că ași fi înghițit un baston...

— O trestie... zise generalul galant.

Berta se poticnì într'un compliment :

— Sânt cam voluminoasă pentru o trestie...

— De zahăr...

Ea se uită o clipă în ochii lui și cu o lumină ironica îi zise în fugă:

— De sare...

Generalul părea fericit că o întâmplare neașteptată punea pe Berta într'o stare sufletească isteață. În fond însă era plictisit de fuga violonistului. Deaceea, luă pe Berta la o parte, îi șoptì, o bătu pe umeri și o convinse că trebuiau să se împace și că el urma să se ducă după neamț să-l aducă înapoi :

— Mă întorc numai decât. Cântă lui Comăneșteanu mazurca lui Djaburov, că-i place grozav.

Eșì, bătând din pinteni și râzând.

Berta se uita după el, zâmbind, cu capul plecat pe o parte. Apoi se întoarse către Comăneșteanu, se mlădiă pe partea cealaltă și îi zise, iarăși râzând:

— Vă plac asemenea lucruri?..

Și, fără a aștepta răspuns, se așeză din nou la piano, cu bustul drept și coapsele pline, cu brațele strânse la loc ca două aripi.

— Doriți să vă cânt din piano sau din gură?

— Cum voiți. Mi se pare că în toate felurile e frumos.

Ea se înclină iar pe o parte și prinse a cânta din gură.

Zburară câteva acorduri. Fugeau mânile pe clapele albe, ca două pasări ce se gonesc. Glasul, tânăr, avea farmecul misterios al emoţiunii adevărate, ce deşteaptă în toate sufletele înţelegerea durerii omeneşti.

Berta părea că intră în gândurile celor doi poeţi ce-şi uniseră versurile şi muzica pentru a suferì împreună. Ea, cântând, se îndemna să sufere şi dânsa, se înălţa în avântul generos al frazelor muzicale, se aprindea, vibra cu pianul, tremura cu propria ei voce, iar înţelesul obişnuit al cuvintelor părea a se transpune într'o înţelegere nouă, largă şi dureroasă. Era vorba de luna Mai, ce topeşte zăpada din munţi, descoperind frunţile ghioceilor, chiemând înapoi cântăreţii codrului, pasările duse, — şi mai era vorba de tinereţea omului, pe care nimeni n'o mai întoarce înapoi, odată ce s'a dus. Când glasul rostea:

Şi pasărea dusă se' ntoarce 'napoi,
Dar omul când pleacă,
Or cât timp să treacă,
El nu mai revine în lume la noi,

era jale curată, iar Comăneşteanu, care asculta la început cu temerea binevoitoare a publicului cinstit, se simţea acum luat de apă, dus departe pe-o gură de rai, unde tinereţea n'are nevoe să se mai întoarcă, fiindcă nu pleacă nici odată. Berta repeta: „or cât timp să treacă, or cât timp să treacă, el nu mai revine în lume la noi", cu o sfâşiere ce turbura simţirea şi aducea lacrămile în ochi. Şi, în adevăr, când se oprì, era ea însăşi atât de mişcată, încât plângea.

Comăneşteanu sărì dela locul lui, îi apucă mânile şi i le sărută, respectuos, ca în cel mai autentic salon în care ar fi cântat o doamnă din societate.

Berta râdea printre lacrămi, lăsându-şi mâna în ale lui, cu osteneala plină de voluptate a femeii ce a suferit şi se simte înţeleasă şi compătimită.

Tocmai atunci ușa se deschise. Violonistul, palid, cu părul vâlvoi, intră prelung, se opri locului, ca la teatru, și cu mâna întinsă către Berta:

— Iar comedia lacrămilor?!.. îi zise. Iar histerismul muieresc, transpus în muzică?!..

Apoi, întorcându-se către Comăneșteanu:

— Să mă iertați, domnule căpitan, — nu știți ce femee e asta!... Are să vă'nșele și pe D-voastră, cum m'a înșelat pe mine, și pe general, și pe tată-său, și muzica, și lumina ce o luminează... Poate că aveți mamă sau familie, și e păcat!

Berta se făcuse albă ca hârtia. Mânia și indignarea îi încordaseră mușchii obrazului, ca la o mască de teatru antic:

— Ieși afară, mizerabile! rosti ea îndesat, făcând un pas către dânsul.

Violonistul sta să se avânte către ea, când Comăneșteanu îl apucă de braț, îl zgudui bine, apoi îl duse până la ușe și-i făcu vânt afară:

— Ieși!..

Rămași amândoi, se uitară unul la altul, Berta nu mai semăna cu femeea din nainte. Un simțimânt rănit, de demnitate, de ciudă și de ură, o înălța. Ea întinse mâna lui Comăneșteanu:

— Îmi pare rău, domnule căpitan, că fără voea mea ați luat parte la o scenă penibilă. Vă sânt foarte recunoscătoare... Mai mult: vă datorez un moment de ridicare sufletească în sfera curată a artei. Dacă ași putea cânta așa la concert!.. În toate cazurile, la revedere...

Cu alte cuvinte îl poftea să se ducă. Comăneșteanu ieși, înțelegând că asta era singura dezlegare cuviincioasă a încurcăturii.

Dar se părea că lucrurile trebuiau să meargă mai departe.

A doua zi, Comăneșteanu primi vizita a doi necu-

noscuți care veneau în numele d-lui Hermann să-i ceară socoteală de insulta adusă brațului clientului lor. Încurcătura începea să devie umoristică. Să se bată cu d-l Hermann Buffni, profesor de vioară!.. Ce haz era să mai facă generalul!

Cu toate astea generalul nu trebuia pus în curent cu întorsătura pe care o luau lucrurile, pentru multe cuvinte, dintre cari, cel dintâi, ca să nu afle Anna. Deaceea, se duse numai decât la Regiment, își alese doi martori, cărora le dete însărcinarea de a primì duelul, cu orce condițiuni, numai să se hotărască repede întâlnirea și să nu se vorbească de geaba.

A treia zi se găsea pe teren, față în față cu profesorul Bertei.

Uitându-se în fugă la neamț, Comaneșteanu se gândea ca psihologia cea mai grea este aceea a faptelor nelogice. Dar oare este ceva nelogic in lumea faptelor?

Și, fiindcă se băteau cu pistolul, trase neaparat în sus. Glonțul violonistului îi flueră pe la ureche. Instinctiv, a doua oară trase de-a binele. Glonțul atinse, pieziș, pulpa violonistului.

Comăneșteanu, mâhn t, se duse la adversarul său cu mâna întinsă și îi ceru iertare.

Violonistul zâmbea:

— Vă sânt recunoscător că nu m'ați lovit în mână...

— Aveți dureri?

— De loc.

— Îmi dați voie să viu să vă văd...

— Cu cea mai viue recunoștință.

După ce se despărțiră, Comăneșteanu se duse acasă trist. Îi părea rău că nu trasese și a doua oară în vânt. De ce rănise pe bietul neamț, pe care nu-l cunoscuse până atunci? Nu sânt nerozi oamenii și alcătuirea vieții lor?

Ca totdeauna când se simțea vinovat, nedrept, lip-

sit de generozitate, îi venea să se ducă la Comănești, să se apropie de maică-sa, care murise cu același cuvânt pe buze: „să nu atingi pe nimeni, să fii drept și generos“. Dar nu putea pleca. Nu numai nu putea pleca, dar încă trebuia să pară același, să facă vizite, să fie fericit, fiindcă era „copilul răsfățat al soartei“.

Afară începuse să ningă. Se duse la grajd să vadă caii. Puse să scoată sania; se supără pe slugi; se umplu de zăpadă. De sus dela o fereastră, băiatul îi făcea semne să vie la dânsul.

Se suì din nou sus, sărută copilul, glumì cu Mia, se mai învârtì fără rost, până ce se îmbrăcă și iarăși ieși.

Unde se ducea?

Își aduse aminte de vizita pe care trebuia să o facă Uraniei Vucos.

Deșì era încă de vreme, ea îl primì.

Într'un salonaș, plin de flori, de cutii de argint, de pernițe împomponate, Comăneșteanu aștepta câteva minute, cu fruntea lipită de geam, uitându-se lung înainte.

Urania venì, sunând din brățele și foșnind din rochii:

— Căpitane, am auzit că te chiamă Cinel-Cinel.

— Cine mă chiamă Cinel-Cinel plătește amendă.

— La cutia milelor?

— La cutia milei... de mine.

— Gata. Cât trebuie să vărs?

— O sărutare.

Urania făcu o comică strâmbătură din nas, par'că i-ar fi mirosit a amoniac:

— Dată sau primită?

— Ca să fie întreagă, urmează să fie și dată și primită.

— Atunci nu mai întrebuințez cuvântul.

— Pentru viitor. Dar pentru trecut?..

Ea se uită la dânsul cu o ușoara umbră de melancolie.

— Vrei să o socotesc ca o adevărată amendă?

— Or cum o fi.

Ea se uită din nou la el, nedomirită și tristă. Apoi se plecă ușor spre dânsul, dându-i părul să i-l sărute:

— Iată, — fără consimțimântul meu.

Tânarul se opri. Era atât de enervat, încât actul acesta de supunere gentilă îl făcu să-i dea lacrămile. Îi luă mâna și i-o sărută:

— Nici cu consimțimânt, nici fără consimțimânt. Și iartă-mă, că nu știu ce fac.

Urania îi arătă un fotoliu:

— Șezi, te rog, și spune-mi ce ai. Ești nenorocit.

— Nu. Sânt enervat.

Ea dete din cap, necrezătoare:

— Aprinde o țigară. Fum... de multe feluri. În toate cazurile, ești interesant... Pentru că ai tot, ca să fii fericit, și nu ești fericit. Sau cel puțin nu pari...

— Nimeni nu este totdeauna fericit.

Ea se gândi un moment:

— Așa este.

După aceea, urmă, zâmbind:

— Cu toate astea, ai ceva. Îmi dai voie, mie, care, după cum spune unchiul, sânt o așchie din dumneata, să mă interesez de starea d-tale sufletească...

Apoi se apropie cu scaunul de el:

— Spune-mi ce ai?

— N'am nimic.

— Nu cred.

— Sau ceea ce am nu se poate tămădui.

— De ce?

— Fiindcă mai întâi nu se poate cunoaște bine. Dumneata nu ești niciodată nedreaptă? nu te simți, fără să vrei, cauza suferinții altora? nu te mâhnește sufle-

tul D-tale însu-ţi, care câteodată este lacom şi foarte adesea nelogic?..

— Al meu, nu.

— Atunci eşti fericită.

— Asta e altceva.

— În toate cazurile eşti liniştită. În mine e contrazicerea ciudată, că sânt în mod pozitiv şi real fericit, şi sânt idealmente nenorocit.

Urania se apropiase atât de mult de tânăr, încât acesta mirosea parfumul părului ei, care aducea a mărgăritărel, cu o adiere de personalitate omenească viue, ce pare câteodată înfăptuirea cea mai deplină a poeziei.

El se dete uşor la o parte şi se uită în ochii ei:

— Iată, bună oară, şi acum: doream cinstit să nu-ţi ies din voie, şi n'am putut.

— Cum.

— Mi-am luat amenda pe cale de furtişag.

Ea dete din cap:

— Faptul nu-i bine caracterizat.

El o prinse de gât şi o sărută cu putere. Dânsa sări în picioare:

— Asta e furt cu efracţiune!

După aceea privindu-l cu seriozitate:

— Nu mai eşti cuminte. Du-te, ca să putem rămâne prieteni.

— Mă duc.

Ii luă mâna şi i-o sărută:

— E o infinită delicateţe într'o sărutare. Eu ţi-am displăcut. Am fost violent, şi-mi pare rău...

— Dacă te duci, uit şi te iert.

Ochii ei păreau înecaţi în visuri. Umbrele genelor lungeau marginea expresivă a personalităţii îndurerate. Mâna îi tremura.

Comăneşteanu se plecă spre dânsa.

— Eşti o aşa de curată expresie a poeziei, încât mă tem să mai insist, ca să nu turbur lumina lăuntrică.

Dar acum înțelegi ce vrea să zică a fi fericit și idealmente nenorocit...

— Da, rosti ea încet. Asta ai vrut să dovedești?

— N'am vrut să dovedesc nimic. Ce se poate dovedi în mișcările ascunse ale sufletului?..

— Așa este.

Urania zâmbi, recăpătându-și libertatea cugetului:

— Prin urmare pot să-ți zic Cinel-Cinel...

— Poți. Dar de ce „prin urmare"?

— Fiidcă am plătit amenda.

— A fost o execuție silită.

Ea dete din cap cu înțelesuri, îndrumându-l spre ușe:

— La revedere. Nu uita, când ești nenorocit, că poți veni să plângi la mine... La revedere.

IV.

Pe masa lui dela Regiment erau două scrisori ale Annei, una *urgentă*, alta *ff. urgentă*.

„Mi se spune că te-ai bătut în duel. Doresc să te văd numai decât. Am fost la d-ta acasă. Nimeni nu știa nimic. Dacă nu poți veni, scrie-mi un cuvânt, spune-mi că nu ești rănit".

A doua scrisoare:

„Aflu că ești eroul unei drame mișcătoare. Sângele nobil nu minte. Ai luat apărarea unei femei insultate, și prin urmare ți-ai făcut datoria de cavaler.

„Inima mea nu poate decât să se bucure, iar strămoșii dumitale tresar în morminte de mândrie.

„Ai rănit pe un nefericit, care își câștigă pâinea cu brațele; l-ai rănit după ce l-ai batjocorit. Eu mă întreb câteodată ce trebue să fie lumea cealaltă, dacă d-ta ești așa de jos!.. În cine să mai cred? Cum să te mai văd, dacă te-ai coborît până la treapta cea mai din urmă?

„Orcât de mizerabilă e viața, ea are totuși o licărire de ideal, către care tind cei ce nu sânt cu desă-

vârșire stricați. De ce uiți cine ești? Ți-am deschis inima întreagă, ți-am spus că mă faci să sufer nu numai în iubirea mea de femee, dar în toate visurile și aspirațiile mele omenești, în onoarea și demnitatea vieții.

„Altceva nu pot să-ți spun".

Comăneșteanu aprinse un chibrit, iar la flacăra lui anină colțul scrisorilor Annei, cari arseră până sus, răsucindu-se ca de durere.

Era nedreaptă și violentă.

El își căută de treabă. Sbuciumările sentimentale fac pe oameni să se întoarcă cu plăcere la ocupațiile lor zilnice și să găsească în ele pace. Un miros de mărgăritărele îi adiia prin minte și cu dânsul parfumul părului ce sărutase. În adevăr, firea omenească e infamă!..

Ieși dela cazarmă și se duse să vadă pe rănit.

Aci, spre marea lui mirare, găsi pe general și pe Berta.

Violonistul locuia în două odăițe joase, în fundul unei curți, unde putea cânta toată ziua, din piano sau din vioară, fără a deștepta protestările nimănui. Acum avea puține friguri. Generalul și Berta umblau în vârful picioarelor, serioși și preocupați, par'că un frate sau un copil al lor ar fi fost bolnav.

Când intră Comăneșteanu la violonist, figura acestuia se lumină ca de o bucurie lăuntrică. El se ridică pe un cot, zâmbi și întinse mâna tânărului, rugând pe ceilalți să-i lase singuri.

— A trecut și asta, d-le căpitan.

— Și va trece și rana, iubite d-le Hermann.

Violonistul îi luase mâna și i-o ținea într'ale lui.

— Vă sânt recunoscător că ați primit a vă bate cu mine.

— Ce fel de vorbă!..

— Mă rog, eu știu. Nu era caz de duel. Dar eu

suferеam atât de mult, mă simțiam atât de ridicol și de nefericit, încât dacă n'ați fi primit a vă bate m'ași fi împușcat.

Comăneșteanu dete din cap, în semn de protestare. Violonistul urmă:

— Așa este. Femeea asta nu e atât de vinovată cât pare, eu nu sânt atât de prost cât m'arăt, și cu toate astea ne chinuim amândoi.

După aceea adăogă, dând trist din cap:

— Eu o iubesc, fiindcă are temperament; e iute și nedreaptă, dar pentru muzică e ca lemnul dela o vioară veche: vibrează. Iar dânsa nu mă poate iubì, fiindcă eu sânt un biet neamț, ce e drept cu oarecare bun simț și cu suflet, dar fără talent, urît și nesuferit. Ah, domnule căpitan!.. Ce bine e să fii tânăr și frumos!..

— Dumneata ești tânăr..

— Tânăr, nu mai sânt, iar frumos, n'am fost nici odată.

Apoi se uită în podele, lung:

— Femeile iubesc pe oamenii tineri, fiindcă iubesc puterea creatoare. Iar eu nu am nici asta. Am scris vrafuri întregi de muzică. Nu-i nimic de ele... Și cu toate astea, domnule căpitan, simt frumosul în toate lămuririle lui, știu cum ar trebui să fie bine ceea ce e rău, înțeleg lumea și aspirațiile ei, mi-e milă de ea că sufere,—și totuși nu pot îndrepta nimic din ceea ce e urît sau nedrept, fiindcă nu e în mine nici o scântee creatore. Sânt spirit critic, domnule căpitan, cu alte cuvinte nenorocit! Vedeți pe Berta. E o biată ființă banală. Când carnea albă de pe dânsa se va zbârcì, va rămâne oase și noroi, cum zice Leopardi. Și cu toate astea, în sufletul acesta mărginit vibrează câteodată ceva atât de personal și de nou încât eu rămân uimit: e scânteia creatoare!

Comăneșteanu se uita la el mirat:

— Cunoști pe Leopardi?

— Cine din gloata noastră nu cunoaște pe Leopardi? Nici acesta nu era creator, dar era așa de adânc nenorocit, încât din nefericirea lui a izbucnit, ca dintr'un vulcan, lava durerii... Petre prețioase, domnule căpitan.

Își trecu mâna pe fruntea caldă:

— De câte ori nu mă gândesc eu la Leopardi și Aspasia lui, și apoi la mine cu Berta mea..

Comăneșteanu, intrat în sufletul acesta necăjit, se simțea mic și vinovat. Violonistul interpreta oare-cum pe Anna. Dela Anna, gândul lui sări la general. Cu nedomirire și părere de rău se uită în ochii violonistului, par'că ar fi dorit să afle cum stau lucrurile despre partea asta. Nimic. Tocmai în momentul plecării rănitul păru mai neliniștit, chemă pe Comăneșteanu mai aproape și îi zise:

— Am să vă fac o mărturisire și să vă cer iertare de o greșeală... Alaltăieri am pus pe cineva de a scris o scrisoare anonimă d-lui general... E o infamie!..

Apoi căzu pe perne, ținând mâna lui Comăneșteanu cu amândouă mânile lui:

— E o infamie, domnule căpitan. Vă urez însă să nu fiți nici odată gelos. Sentimentul cel mai desgustător, care înjosește pe om.

— Liniștește-te, d-le Hermann, generalul nu crede, fiindcă nu e adevărat.

— De altminteri, am să îndreptez tot eu lucrurile, am să spun d-lui general adevărul.

Când ieși dela violonist, nu mai găsi decât pe general, care aștepta cu nerăbdare impresiile lui Comăneșteanu. Berta plecase.

Generalul Villară părea a înțelege lumea mai înțelepțește decât toți, nejudecând pe nimeni, râzând de mulți, fiindu-i milă de mai mulți încă. El își înșela nevasta, pe el îl înșela Berta, pe Berta o în-

șelau probabil alții: goana oamenilor după fericire, cu o vorbă, ce-i rămăsese lui din citania unui crâmpeiu din Faust: „nimeni nu zice momentului trecător: oprește-te, ești frumos."

Întrebă pe Comăneșteanu de starea violonistului, nerăbdător de a auzi o vorbă bună. Îi era milă de neamț și totodată îi părea rău că risipește, sub forma de milă, o párticică de energie sufletească pentru o prostie.

Cu toate astea nu se depărta dela căpătâiul rănitului, decât numai când se întorcea Berta. Dar Berta trebuia să se 'ntoarcă neapărat la ora clubului, fiindcă altfel, cu tot altruismul lui, pleca.

Când ieși Comăneșteanu, ningea din temeiu. Fulgi enormi de zăpadă se vânturau prin aer, vârându-se prin toate ungherele. Din fundul curței unde locuia violonistul, până în stradă, nu se vedea decât o pânză mișcătoare de fire albe. Când să pună piciorul în scara trăsurei, Comăneșteanu dete cu ochii de Berta, care bătea zăpada pe loc. Ea îi trecu pe dinainte zâmbind și sări în trăsură.

— Nu-i pentru cine se gătește, ci pentru cine se înnemerește.

El se uita la dânsa nedomirit. Berta râdea.

— Poftiți, poftiți. Vă ofer un loc.

După ce Comăneșteanu se urcă în trăsură, dânsa deveni serioasă:

— Doream să vă văd, ca să vă arăt o scrisoare anonimă pe care a primit-o generalul. Dacă nu sânt indiscretă, vă rog să mă conduceți acasă.

— Cu cea mai mare plăcere.

Berta se înfășură în blană până peste ochi și nu mai zise nimic. Tremura. Căpitanul o acoperi peste picioare, supunând învelitoarea prin toate colțurile pe unde putea pătrunde frigul, cu felul de preocupare și de îngrijire caracteristic unor bărbați bine crescuți, ce

atât de mult place femeilor și explică succesele oamenilor mediocri.

În frigul din trăsură, ei își simțeau corpurile calde, și par'că o vinovată apropiere sufletească se statornicea între dânșii.

De îndată ce ajunseră acasă, Berta se făcu nevăzută câteva minute. Când venì, părea serioasă și gravă. Dete scrisoarea lui Comăneșteanu și așteptă. Dânsul i-o înapoia fără a o cetì.

— E de prisos s'o citesc: toate scrisorile anonime sânt la fel.

— Bine, dar știți ce spune într'însa?

— Îmi închipuesc, de vreme ce mi-o arătați.

— Că sânteți amantul meu.

— Îmi pare rău că nu e adevărat.

Ea privea înaintea ochilor, pe gânduri:

— Lucrul cel mai ușor, domnule căpitan. Nu vreau să mă dau drept ceea ce nu sânt.

El o apucă de mână și o silì să șează lângă el, pe canapea. Berta șezu, deadreptul pe brațele lui, luându-l de gât:

— A fi amantul meu e lucrul cel mai ușor din lume... Ești tânăr și frumos. Îmi placi. Și cu toate astea...

Tremura și se strângea de el:

— Speram să te pot iubì. Am simțit zilele trecute, când ai venit la mine, ceva nou, atât de dulce, încât poezia și muzica din cântec se colorasera de poezia sufletului meu.

Răsuflă adânc, dând din cap cu disperare:

— Ah, domnule căpitan, ce greu e a iubì!..

El o săruta voinicește:

— Nu găsesc.

Berta încerca să râdă, simțind că el nu răspundea vibrărilor ei sufletești și că n'o înțelegea. Sarì de pe brațele lui, și rămase în picioare, dând din

cap, lung. După aceea, încet, se așeză pe scaunul dela piano.

Comăneșteanu pricepea că în minutul acela Berta era în puterea unei simțiri înălțătoare. Pornirile lui, de tânără voluptate, păreau a aluneca pe fața lucie a unui suflet străin. Pianul și muzica se înfațișau pentru amândoi ca o punte de scăpare. El se apropiiă de dânsa:

— Îți mai aduci aminte de bucata din zilele trecute?

Ea dete din cap, pe când mânile alergau pe clavir. Cântă, oare-cum pe socoteala ei, par'că ar fi fost singură:

Îți aduci aminte, îți aduci aminte
Când veneai la mine, vara, pe'nserat,
Și în umbra porții, schimb de jurminte
Se urmau pe zborul unui sărutat?

Comăneșteanu și de astă dată se simțì prins de farmecul cu care cânta Berta. În cele trei cuvinte „îți aduci aminte“ pornea par'că de departe toată părerea de rău a celor ce nu mai traesc decât din amintiri. „Îți aduci aminte când veneai la mine, vara, pe'nserat?“. Deodată, idila lua forme. Par'că, în adevăr, se vedea un tânăr coborând la vale, către portița cu streașină, în umbra căreia aștepta fata, singurică.

Comăneșteanu întinse brațele în jurul coapselor Bertei și se lipì cu capul de umărul ei. Ea cânta, repetând aceleași vorbe, plecându-se către el, tremurând de emoțiune: „îți aduci aminte când veneai la mine, vara, pe'nserat, și în umbra porții, schimb de jurăminte se urmau pe zborul unui sărutat?“ Ea se lipea cu obrazul de obrazul lui, se întrerupea, uitându-se lung în ochii lui, cum te-ai uita pe-o fereastră, departe, în fundul orizontului.

Când se oprì, se întoarse către el, îi puse amân-

două brațele pe umăr, își rezemă fruntea de propriele ei brațe și rămase astfel nemișcată. După câteva minute se sculă, puse pe Comăneșteanu să șeadă ca mai nainte pe canapea și se aruncă în brațele lui, făcându-se mititică, luându-l de gât, vorbindu-i într'aiuri:

— Înțelegi ceva?.. simți cât e de dulce a iubì?. câtă poezie se ascunde în sufletele noastre?.. Nu-i așa că par'că îți aduci aminte că veneai la mine, vara, pe 'nserat? Eu par'că sânt sigură că te-am așteptat la o portiță...

— Pe vreme de iarnă.

Berta pufnì de râs, îl sărută lung și apoi se uită la el.

— Ce păcat că ești om real

— De ce!?

— Dacă ai fi un vis sau o poezie, te-ași putea cânta ...

Comaneșteanu o privea acum ca pe o revelație extraordinară. Vorbele ei delicate îl mirau și-l fermecau. Se uita la dânsa nedomirit, pe când Berta închidea ochii, fericită, căutând par'că să prindă acolo, ca într'o raclă de aur, frumusețea trecătoare a momentului.

— Cine poate crede!.. zise Berta.

— Câtă frumusețe e in sufletele oamenilor... Asta voiai să zici?

— Tocmai asta. Cu adăogare că ași fi dorit ca aceea ce a fost în realitate să fi fost un vis. — Cu alte cuvinte, rostì ea încet, aşi fi dorit ca existența d-tale să fie un lucru nematerial.

El zâmbì, Berta îi puse două degete pe gură:

— Un lucru nematerial. De geaba zâmbești..

— Iubirea poate devenì orce lucru nematerial: muzică, poezie, eroism.

— Da, zise ea, dar nu mă 'nțelegi.

După aceea dându-se la o parte:

— Nu mă 'nțelegi. Dacă ai fi un vis sau o poezie, te-aşi putea cânta... eu singură.

— Atunci o poezie inedită. Cam greu.

— Nu-i nimic greu. Când cineva iubeşte, viaţa toată se luminează. Ceea ce e greu, e tocmai de a putea iubì.

— Şi de îndată ce începi a iubì cu adevărat, încolţeşte în suflet îndoiala şi nefericirea.

Ea se uita la dânsul, înduioşată:

— Nu zice aşa vorbă!...

— Nefericirea ideală: sau eşti gelos, sau simţi că alţii sânt geloşi. Sau suferi tu, sau suferă ceilalţi. Şi chiar când nu eşti gelos, şi nu suferi, e un colţ ascuns al sufletului, în care par'că s'ar adăpostì scânteia divină a conştiinţei: acolo suferim cu toţii. Ce să-ţi fac!..

Berta se uita pe gânduri la mâna lui; apoi, disperată, îl întrebă:

— Eşti cu adevărat pătruns de ceea ce zici?

El înălţă din umeri:

— Ce sa-ţi fac?

Ea dete din cap, zâmbind, cu ochii adânci şi trişti:

— La cine iubeşte, nu mai rămâne nici un colţ al sufletului care să nu fie în puterea amorului.

— Cu alte cuvinte, nu mai e loc pentru conştiinţă.

Ea îi luă mâna şi i-o lipì de sânul stâng, sub care bătea inima eroic:

— Nu mai e loc pentru nimic!

DUILIU ZAMFIRESCU.

(Va urma).

UN MEMORIU
AL
MITROPOLITULUI ATANASIE

În arhiva ministerului de finanţe din Viena (1) se află un memoriu trimis Camerei aulice (2) de mitropolitul Atanasie, adică de acel mitropolit al Românilor din Ardeal, sub care se făcu unirea cu biserica romano-catolică. Prin acest memoriu mitropolitul Atanasie cere Curţii ca să se dea în Alba-Iulia Românilor o casă, în care să se înfiinţeze pentru tinerime o şcoală latino-română, argumentând că, pentru păstrarea şi întărirea unirei, o asemenea instituţiune în care tinerimea română să capete cunoştinţa cărţii şi a credinţei este numai decât trebuincioasă.

Necunoscut până acum, pre cât ştiu, acest memoriu îşi are importanţa sa; el ne pune în poziţiune de a afirma despre mitropolitul Atanasie că odată cu păstrarea şi întărirea unirei se gândia şi la ridicarea culturală a Românilor, cerând în acest scop şcoală. Memoriul datează din anul 1703 (3) deci numai *la câtiva ani* după unire şi e fă-

(1) Hofkammer Archiv. Fasc. 15.472 Siebenbürgen, 1703 August.

(2) Camera aulică sau «Hofkammer» se ocupa cu cestiunile financiare şi economice din ţările Casei de Austria.

(3) Luna în care a fost scris este finea lui Mai sau începutul lui Iunie, adică câteva săptămâni înainte de 21 Iunie 1703, când comisarul cameral din Ardeal înaintează la Curte acest memoriu, însoţindu-l de raportul său, care are această dată.

cut de Atanasie dimpreună cu clerul său. Din distanța cea mică ce desparte trecerea la unire de timpul când a fost scris, lesne se poate deduce că, între alte speranțe, pe cari Atanasie şi clerul său le legaseră de trecerea lor la unire, era și ridicarea poporului român prin şcoală. Răspândind deci asupra figurei mitropolitului Atanasie o lumină favorabilă și fiind în acelaşi timp o contribuţiune la istoricul școalei ardelene, născută în urma unirei, am crezut că merită să fie făcut cunoscut acest memoriu în chiar textul său. Iată-l.

Excelsa Caesario-Regia Camera Aulica.

Domini, Domini, nobis gratiosissimi colendissimi observandissimi.

Quantum securitatis in conservanda unione Valachorum cum ortodoxa religione (1), ad firmandum Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis in Transylvania imperium, situm et positum sit, in comperto est. Ea potissimum ex ratione, quod nationis nostrae numerus (2) plus quam dimidiam Transylvaniae partem tot inter nationes et sectas conflare credatur. Quae ubi in unione, sesquitertio (3) abhinc anno Viennae primum acceptata, tum confirmata atque ab ipso etiam sacratissimo ac religiosissimo Principe Imperatore Augustissimo Domino Domino nostro Clementissimo multum laudata solidius radicabitur, firmiora etiam agere poterit fidelitatis incrementa. Hoc porro ut in finem optatum deduci possit, necessarium ac ferme unicum medium est, bona in literis ac pietate juventutis nostrae institutio, ad quam Excelsa Camera Aulica Domini Domini nobis Gratiosissimi Colendissimi Observandissimi plurimum conferre

(1) Prin religia ortodoxă e înțeleasă acì cea catolică.

(2) După relația lui Andrea Freyberger din 1702 numărul Românilor era de peste 200.000 „ducenta millia superant".

(3) Doi ani și jumătate înainte de Iunie 1703 este tocmai 1701, când Atanasie se duse la Viena, unde a fost întărit și apoi cu mare pompă instalat; cfr. N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, pp. 184—190.

poterit, benigne cedendo nationi nostrae Albae Juliae domum olim cudendae argenteae monetae, in cassum destinatam, eamque a pluribus jam annis fere desertam et non habitatam et quidem cudendae pecuniae haud necessariam, minus utilem siquidem extra arcem sitam neque considerationis alicujus fundum, cum olim stabulum cancellarii regionis hujus extiterit. Qui tamen sufficiens locus esset pro scholis latino-valachicis (1) errigendis, e quibus educi possent subjecta capacia ad conservandam nationem hanc in vera et sincera orthodoxa unione. Ex quorum defectu praevidemus certo eventurum, ut haec optime instituta unio sensim (tot inter invidos variarum sectarum adversarios) evanescat et in fumum abeat. Speramus proinde Excelsae Caesareo-Regiae Camerae Aulicae super negotio hoc Inclytae Commissioni Camerali in Transylvania degenti primo quoque tempore dandam resolutionem, cum id ipsum per demississimum memoriale ad Augustissimum Imperatorem Dominum Dominum nostrum Clementissimum jam transmiserimus.

Excelsae Caesareo-Regiae Camerae Aulicae

Servi obligatissimi

P. Franciscus Szunyogh e S. I.
Illustrissimi et reverendissimi Domini
Theologus.

Athanasius archiepiscopus
Valachorum.
cum toto clero Valachico.

Întrebarea firească ce se naşte acum este aceasta: ţinutu-s'a socoteală de acest memoriu la Curte, avut-a el urmarea dorită?

Conexate cu memoriul în chestiune se mai află încă alte două documente, cari ne pun în poziţiune de a răspunde la această întrebare. Întâiul este raportul pe care il face comisarul imperial al comisiunii camerale, contele Iohann

---

(1) Gândul unei asemenea scoale (latino-române) il exprimase Atanasie, ca pium desiderium, încă din 1701, în mărturia de credinţă ce o dăduse la Viena (N. Iorga, *Sate si preoţi*, p. 185 şi 187). Prin memoriul de faţă el face pasul hotărîtor în această direcţiune.

Ehrnreich von Seeau către Hofkammer, dând informațiile de lipsă, pentru ca să se poată lua la Curte o hotărîre în cunoștință de cauză; al doilea este însuşi copia rescriptului Curții cuprinzând hotărîrea luată în această chestiune.

În raportul său cu data de 21 Iunie 1703 comisarul cameral, I. Ehrnreich von Seeau, spune că casa cerută de mitropolitul român servise mai înainte vreme la baterea monedei, dar nefiind practică pentru acest scop fusese părăsită. Având apoi în vedere faptul că fără înființarea câtorva școale latino-române conduse de Jesuiți (1) cu greu s'ar putea menține unirea, atât din cauza marei neștiințe a poporului şi clerului român în chestiuni de credinţă (2), cât şi din cauza sectelor ce se află în Ardeal, a Reformaților mai ales, la ale căror școale Românii vor trebui să-și dea copiii, unde pe lângă carte vor îmbrățișa și credința lor (3), precum şi din cauza corespondenței ce în totdeauna s'a purtat cu Românii din Țara-Românească și Moldova (4), comisarul e de părere ca să se dea mitropolitului casa cerută pentru școală, cu atât mai mult cu cât prin aceasta se aduce și un serviciu „binelui public" = interesul Împăratului, păstrând în credința către Împărat un popor așa de numeros, ca cel românesc, şi nici fiscului nu se cauzează vre-o pagubă. — Rescriptul Curții cu data de 28 August 1703, trimis comisarului cameral din Ardeal, după ce primeşte motivele aduse în raport, decide ca să se dea cu totul și să se predea (völlig einzuraumben und zu übergeben) mitropolitului Atanasie și întregii națiuni române de curând unite (dem

---

(1) „Ohne Aufrichtung einiger unter der loblichen Societät Jeso Obsicht und Unterricht begriffen wallachisch-lateinischer Schullen".

(2) „Weegen des Volckhs und Geistlichkheit selbst grosser Unwissenheit in Glaubenssachen".

(3) „Weillen die Wallachen ihre Kinder meistens in reformirten Schullen, da sie solche Lehren mit einsaugen, studiren lassen müessen".

(4) „Leichtlich von aller nach Anzeigen der Geschichte Siebenbürgens jederzeit fatal gewesten Correspondenz mit dennen benachbarten Wallachen und Moldauer abziehen...."

Herrn Erzbischoff Athanasij und sambeutlicher neu unirter wallachisch-griechischer Nation) casa cerută pentru înfiinţarea şcoalelor latino-române, în care să înveţe atât poporul de rând cât şi preoţii (Unterrichtung sowohl des gemeinen Volckh als Geistlichkeit selbsten) (1).

Casa deci a fost acordată, pentru ca să se înfiinţeze în ea şcoală. Asupra acestui punct discuţie nu mai încape, întru cât rescriptul Curţii trebuea adus la îndeplinire.

Ar rămânea acum să se constate: ce s'a făcut în urmă după acordarea casei, adecă dacă s'a şi stabilit în ea şcoala de care era vorba, şi cât a durat apoi acea şcoală?

Poate cumva prin arhivele din Ardeal sau din Ungaria să se găsească şi despre aceasta urme, căci în cele trei arhive din Viena nu se mai află nimic în această privinţă.

N. Dobrescu.

(1) Numai de cuprinsul acestui din urmă document (fie de pe însuşi rescriptul emanat, fie din vre-o însemnare sau menţionare despre acest rescript) are cunoştinţă şi G. Bariţ (Ist. Transilvaniei I, p. 226); nu însă şi despre ceea ce a motivat emanarea unui asemenea rescript, adecă despre memoriul mitropolitului Atanasie.

MITROPOLITUL ȘTEFAN STRATIMIROVICI DESPRE ROMÂNI

O comoară întreagă pentru istoria poporului român zace neatinsă în *Letopisele* sârbești ce apar dela 1825 începând (acum în Novi-Sad). Mai ales noi Românii din Ungaria găsim în ele date de mare preț, privitoare la viața noastră bisericească din trecut. In revista aceasta sârbească: „*Letopis Matițe Srpsche*“ (Analele societății sârbești „Matița“) a apărut următorul studiu de *J. Radonici:* „Pismo A. I. Turghenieva mitropolitu Stefanu Stratimiroviciu i odgovor mitropolitov o Vlasima“ (Scrisoarea lui Alexandru I. Turgheniev către mitropolitul St. Stratimirovici și răspunsul mitropolitului despre Români, p. 68—121). La sfârșitul veacului XVIII și la începutul veacului XIX legaturile inteligenței ruse cu învățații din *Carloveț*, unde în vremea asta se pornise o mișcare vie pentru studiile slave, au fost foarte strânse (1). Intre învățații acestui timp ocupa un loc însemnat mitropolitul Stratimirovici, un om cu o cultură europeană, care se interesa cu mult zel de trecutul neamului său și în general de al Slavilor; vestea despre dânsul străbătuse până și în Rusia. Alexandru Turgheniev tocmai din pricina asta s'a adresat către luminatul mitropolit, ca să-i tâlcuiască: *cine sânt Vlahii pomeniți în cronica lui Nestor?* Mitropolitul, care ținea mult ca părerile sale

(1) Cfr. *J. Radonici:* Прилошци историји словенског препорођаја крајем прошлога и почетком овога века (Adnotări la istoria știinților slave dela sfârșitul veacului trecut și începutul acestui veac), Novi-Sad, 1900.

să se lățească în Rusia, s'a pus pe lucru și a scris un studiu întreg despre Români. Răspunsul lui e scris într'o limbă foarte greoaie: un fel de amestec de vechea limbă bisericească cu forme și cuvinte sârbești, împestrițate și cu elemente rusești.

Iată scrisoarea lui Turgheniev, datată din Moscva 25 Sept. 1805.

„Dați-mi voie, Prea Sfinte Părinte, ca pentru întregirea cunoștințelor mele istorice să cer unele îndrumări dela Prea Sfinția Voastră, privitoare la istoria Vlahilor. M'am folosit deja de cele scrise de *Schlözer*. Ași dori însă să cunosc acum părerile hotărîtoare ale Prea Sfinției Voastre despre obârșia Vlahilor; să-mi spuneți, ce socotiți, de cari popoare se țin Vlahii pomeniți de Nestor al nostru, sau poate credeți că sânt un amestec de neamuri deosebite? Este oare vre-o legătură între Vlahii din acele vremuri și între cei ce locuesc în provinciile imperiale sau în alte părți; există oare vre-o carte istorică sau geografică care se ocupă cu acest popor? Dacă se poate, faceți, Prea Sfinte Părinte, ca să se descrie pe seama mea slovele lor, în legătură cu echivalențele slovelor noastre; să-mi faceți cunoscută literatura valahă, deși după părerea mea nu poate fi mare. De bună seamă însă trebue să existe biblie și în limba Vlahilor, poate chiar și vre-un vocabular. Îndrumat de Prea Sfinția Voastră, voi putea să răspunz la întrebările aceste grele, despre care însuși Schlözer și-a rostit numai îndoelile sale înaintea noastră. Cel puțin ași vrea să adun deslușiri statistice despre Vlahii de azi, de pildă: câți sânt, unde și sub ce stăpânire trăesc, și ce lege au? Și ce e mai trebuincios despre limba lor: din ce limbă e alcătuită, care limbă europeană sau asiatică a contribuit mai mult la închegarea limbii lor? Asupra deslegării acestor întrebări ar vărsa lumină și istoria neamului valah. Dacă ași putea aduna datele înșirate, ași fi în

poziţia plăcută să răspunz: ce fel de popor este el azi, deşi nu se poate statorì: cine a fost în trecut“ (1).

Răspunsul mitropolitului Stratimirovici la scrisoarea lui Turgheniev, din care am tradus numai partea ce ne interesează pe noi (restul cuprinde afaceri personale şi lucruri referitoare la literatura rusă şi slavă) a urmat după o jumătate de an, Carloveţ, 1 Mai 1806. La întrebarea: *cine sânt Vlahii din cronica lui Nestor?* mitropolitul răspunde scurt şi hotărîtor. Susţine adecă, că Românii sânt autohtoni pe pământul locuit de dânşii, în Ardeal şi în cele două principate, deci şi pe timpul lui Nestor au stat pe acest pământ. Vlahii lui Nestor, după părerea mitropolitului, sânt *Românii.*

El zice mai departe, că Românii sânt urmaşii coloniilor lui Traian din Dacia; limba lor seamănă cu a Italienilor, numai cât s'au vârât în ea elemente din limbile mai multor popoare străine. Nu se poate presupune ca Românii să se tragă din *Traci, Daci, Bulgari* sau *Cumani*, fiindcă despre limba acestor seminţii nu se ştie nimic. Imparatul Aurelian a scos din Dacia numai oştirea romană, cu care au plecat orăşenii şi oamenii cu stare; grosul coloniştilor însă a rămas pentru mai departe în Dacia. Două părţi din trei de cuvinte române se aseamănă cu cele italiene; numai o parte se alcătueşte din cuvinte străine, între

(1) Academia din St. Petersburg fixase un premiu: *Cine sânt Vlahii din cronica lui Nestor?* Tânărul Schlözer a fost de părerea că trebue înţeles pe *Bulgari*. *Kopitar* scrie (Новыя письма, p. 201): «Acad. Russica dederat Preisfrage qui sint Volochi Nestoris? et coronavit juvenem filium Schlözeri, qui pro *Bulgaris* declaravit: falso falsissime». *Schlözer* pe Vlachii din cronica lui Nestor îi ţine de *Italieni* şi *Francezi* (Cfr. *R. Roesler* Romänische Studien, Leipzig, 1871, p. 80—81, nota). *Dobrovsky*, la 1809, dă explicarea că prin Vlahii lui Nestor trebue înţeles pe *Gali*, ceea ce Kopitar a numit «eine herrliche Entdeckung» (Scrisorile lui Dobrovsky şi Kopitar, St. Petersburg, 1885, p. 309).

cari cele mai multe sânt de obârșie slavă. Nimic mai doveditor decât acest fapt, că Românii sânt urmașii direcți ai coloniștilor lui Traian. Ei și-au păstrat și în numele lor „*Rumun*“ obârșia romană. Frați de-ai Românilor se găsesc în Balcani: în *Rumelia, Macedonia* și *Albania*, în preajma orașului *Moscopolis*, pe cari Grecii îi numesc *Cuțovlahi* sau *Țințari*. Dintre dialectele italiene, cel mai apropiat de limba română e dialectul vorbit între Tirol și spre apus de Trient în Italia; acești oameni se numesc „*Rumeni*“. Și în acest dialect se găsește cuvântul „*bisereca*“, rostit și de Români.

Între cuvintele străine sânt multe unguresti, dar mai multe de obârșie slavă, pe care le-au primit Românii trăind o viață comună cu Slavii veacuri îndelungate și având în bisericele lor ca limbă bisericească limba slavă. Ei au tradus de pildă: Slava oțu i sinu i stomu dhu“ în următorul mod: „Slava tatălui și fiului și sfântului duh“, ceea ce așa trebue cetit: „Slavae tataelui și fiiului și sfaentului duh“. Bărbații de carte zic însă: *sufletul, inima* = sufflatus (spiritus), anima; numai când vorbesc către oamenii de rând folosesc cuvintele din cărțile bisericești, întocmai cum zice Platon (în Kratilos): către nevastă și slugi trebue vorbit în limba de toate zilele.

Asemănarea Românilor cu Italienii se mai poate dovedi — afară de limbă — și din alte împrejurări. Românii, întocmai ca Italienii, iubesc foarte mult muzica și sânt cântăreți vestiți. Între clerici, de pildă, pe un Sârb cu glas bun se vine doi trei Români cu o voce încântătoare. Apoi ambele popoare țin morțiș la naționalitatea lor și nu vor să învețe cu nici un preț limba neamurilor cu cari traesc împreună. Deaceea Sârbii, Nemții și Ungurii dintre Români se desnaționalizează. Ambele popoare sânt gata să săvârșească cele mai viclene și mai josnice fapte; femeile ambelor neamuri sânt cam ușuratece de fire; ambele națiuni ma-

nânca cu drag *porumbul*, unii numesc mâncarea pregatită din cucuruz *polenta*, ceilalţi *malai;* din lat. „millium“ mai au Românii un cuvânt: *mei*, iar „proi sitnii“ îl chiamă *malai mănunţel*. Nici Românii n'au cuptoare (sobe), tocmai ca Italienii, au însă vetre; soldaţii sârbi, fiind prin Italia şi văzând pe Italieni cu *clăbuce* (căciuli) în cap, au grăit: *Ăştia sânt, frate, Românii noştri! Intr'adevăr Românii noştri!*

Mitropolitul scrie mai departe, că în Buda se tipăreşte un vocabular român-latin-nemţesc-unguresc, de un unit, pe care-l cunoaşte în persoană, de cinul călugăresc, Român de naştere din Ardeal. Latineşte şi ungureşte ştie foarte bine, nemţeşte mai slab, limbile slavice însă nu le ştie de loc. Pe pagina dintâi a acestui vocabular sânt 25 cuvinte, dintre cari unul unguresc, două slave, celelalte latine (1).

În cele următoare mitropolitul recomandă lui Turgheniev să cetească pe *Pray*, *Katona*, *Fasching* (Nova et vetus Dacia) şi *Eder*, cari însă vorbesc cu oareşicare ură despre Români. Cărţile cele mai bune, de cari se poate folosi în studiile sale privitoare la neamul românesc, sânt lucrările lui *Dimitrie Cantemir*: „Historisch-geographische und politische Beschreibung der Moldau (Frankfurt und Leipzig, 1771), ale lui *Thunmann*, *Sulzer* şi *Engel*. Despre slovele întrebuinţate de Români, spune că sânt literile cirilice; explică unele sunete ce se află în limba română, iar la Slavi nu, de pildă: ѫ zice că se rosteşte ca nemţescul *ö* sau *ü*. Pomeneşte, că uniţii din Ardeal vreau să introducă literile latine, până acum însă n'au izbutit. Despre literatura bisericească aminteşte numai atâta, că Românii au în limba lor toate acele cărţi bisericeşti ce le au şi Sârbii.

---

(1) Păcat că mitropolitul nu numeşte pe nume pe autorul acestui vocabular *(Coloşi?)*. Un lucru însă se dovedeşte din scrisoarea lui Stratimirovici, că la 1805 sau 1806 s'a început tipărirea unui vocabular român-latin-nemţesc în Buda, poate vre-o coală, ceea ce întăreşte cele scrise la 1896 de *Aron Densuşianu:* «Din istoria Lexiconului de Buda» (Cfr. Revista Critică-Literară, anul IV. Iaşi, p. 193—206).

Restul scrisorii mitropolitului se referă la literatura popoarelor slave, în care își expune părerile despre cele ce l-a întrebat Turgheniev.

Cele înșirate dovedesc că Ștefan Stratimirovici a judecat potrivit, când spune că limba română a răsărit din limba vulgară latină și caută să o asemene cu dialectele italiene. Bine înțeles, paralela făcută de el între poporul român și cel italian este în multe privințe o naivitate, izvorîtă din cunoștințele vremurilor sale. Dar nu se poate tăgădui râvna mitropolitului, care pentru a dovedì teza susținută de dânsul: *neamul românesc e mai apropiat de Italieni*, caută și argumente etnice.

D-l J. Radonici, care a scos la lumină scrisoarea lui Stratimirovici, ca introducere pentru ca publicul sârbesc să înțeleagă cele cuprinse în studiul mitropolitului despre Români, dă istoricul chestiei române. Cu multă pricepere și inteligență înșiră pe istoricii — începând dela cei mai vechi — cari susțin continuitatea poporului român pe teritoriul foastei Dacii și pe scriitorii cari combat continuitatea. Grupează dovezile și unora și altora; mai adaugă rezultatele cercetărilor făcute de *Jireček, Weigand* și *O. Densușianu*, și din parte-i ajunge la convingerea că limba română s'a putut plămădì numai în Balcani, că prin urmare poporul român n'are continuitate pe teritoriul Daciei, dela Traian începând (1).

(1) La locul, unde Radonici vorbește despre lucrările istoricilor dela începutul veacului XIX., cari se ocupă cu Românii, cu date sigure ne arată că *S. T.*, autorul necunoscut al cărții «Erweis dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind» (Halle 1823), ieșite de nou în Buda la 1827 și cu text românesc, este marele filantrop sârb, cel ce a făcut fundații pentru tineretul sârb dela școalele mai inalte, consilierul regesc *Sava Tekeliia*.

D-r Gheorghe Alexici.

POZITIVISMUL ȘI MATERIALISMUL
ÎN
FILOSOFIA GERMANĂ CONTIMPORANĂ

ERNST LAAS și ERNST HAECKEL

Într'un articol precedent (No. 7 şi 8 din 1905) am căutat a da cititorului *o privire generală* asupra filosofiei germane contimporane. În acest scop am făcut atunci abstracţiune, atât de caracterele particulare ale diverselor direcţii filosofice, cât şi de reprezentanţii acestora. Ne-am mărginit la noţiuni generale privitoare la raportul dintre filosofie și spiritul timpului și la geneza istorică şi logică a principalelor curente filosofice. Pentru o pricepere mai clară, însă, şi mai amănunţită a subiectului tratat este nevoe de o concretizare, de o specificare a acelor noţiuni generale. Această specificare trebue, pentru a fi completă, să îndeplinească două condiţiuni: 1) să caracterizeze în mod suficient principalele curente ale filosofiei germane contimporane (fiecare pentru sine) şi 2) să ne facă cunoscută doctrina celui mai de seamă, sau a celui mai popular reprezentant al curentului respectiv. Însă pentru a nu împărţi studiul nostru în două, corespunzător celor două condiţiuni, ne vom ocupa cu acele sisteme filosofice, cari pot fi considerate ca îndeplinind ambele condiţiuni.

In articolul de faţă vom trata despre sistemele filosofice ale lui *Ernst Laas* și *Ernst Haeckel*, primul un reprezentant demn al pozitivismului, al doilea un reprezentant popular al materialismului și amândouă sistemele fiind *tipice* pentru curentele filosofice ce reprezintă.

I.

Pozitivismul. Ernst Laas (1).

1. Caracterul comun tutulor sistemelor pozitiviste este faptul că nu admit (cel puţin în teorie) ştiinţei altă bază în afară de fapte, de datele experienţei. Ştiinţa pentru a putea fi considerată ca atare trebue să se mărginească la datele experienţei. Tot astfel şi *Laas*; el defineşte *pozitivismul* ca acea filosofie, care nu se bazează decât pe *fapte pozitive* şi care pretinde, ca la stabilirea fiecărei teorii să se indice faptele cari o condiţionează.

Aceea ce formează însă caracterul special al pozitivismului lui Laas, ca şi al celor mai mulţi pozitivişti germani, este definiţia ce dau ei noţiunei „*fapt*". După Laas *fapte* sânt fenomenele sufleteşti, datele conştiinţei noastre, cu alte cuvinte percepţii externe şi interne. Cum însă această definiţie nu s'ar putea referì decât la fapte trecute sau prezente, Laas consideră ca fapte şi totalitatea acelor percepţii, cari, în baza unor legi bine stabilite, *sânt posibile*. Deci nu numai percepţiile *actuale*, ci şi pe cele *posibile* le admite în definiţia lui. Aceste *fapte* sânt elementele cari clarificate, prelucrate, ne dau cunoştinţa. O cunoştinţă poate fi considerată ca *adevărată*, atunci când în sine e lipsită de contradicţii şi e în completă armonie cu datele experienţei.

Dacă stabilim ca singure elemente ale cunoştinţei percepţiile, nu ne e permis a trece cu vederea *variabilitatea* acestora. Într'adevăr, conţinutul percepţiilor noastre depinde: *a)* de organizaţia simţurilor noastre (percepţiile variază, nu numai dela individ la individ, ci şi la acelaş individ, după starea psiho-fizică în care el se găseşte) şi *b)* de modul cum obiectele se influenţează unele pe altele, de raportul care există între ele (acelaş obiect, după cum se găseşte mai aproape, ori mai departe de noi, singur sau in vecinătatea altor obiecte, poate să ne pară mai mare sau mai mic, să iea o formă sau alta).

Laas, ţinând cont de această variabilitate, consideră ca o datorie primă şi esenţială a filosofului pozitivist, de-a căuta să-şi dea seama, pe de-oparte de progresele realizate de ştiinţă în stăpânirea datelor simţurilor, cu toată variabili-

(1) E. Laas (1837-1885) a fost profesor în Strassburg. Scrierea lui principală e: «Idealismus und Positivismus».

tatea lor, pe de altă parte, de metoda care a făcut posibilă acea stăpânire. Laas însuşi dă, în privinţa aceasta, oarecari indicaţii metodice, nu însă de mare valoare, astfel: să avem în vedere relaţiile constante atât între obiecte, cât şi între obiecte şi simţurile noastre; să tindem cât mai mult a înlocuì raportul variabil ce există între obiect şi subiect prin raportul mai constant al acelui obiect către un alt obiect: astfel măsurăm timpul nu în raport cu succesiunea ideilor noastre, ci prin ceasornice.

2. Cu multă insistenţă combate Laas teoria ideilor înnăscute, a *categoriilor* (ca Substanţă, Accidenţă, Causalitate, etc.). Dacă multe noţiuni le consideră oamenii ca înnăscute, aceasta se explică, după Laas, prin faptul că încă de copii ne găsim în faţa unui sistem de noţiuni, cari nici nu ne vin dela obiectele din afară, nici nu se dezvoltă în mod treptat în intelectul nostru, ci ne sânt impuse prin limbă şi în parte de către educatori. Judecăţile à priori le admite Laas numai ca ipoteze sau postulate. Ele nu pot fi ridicate la rangul de legi sau axiome decât dacă cercetările empirice le confirmă exactitatea. În cazul când asupra vre-unei judecăţi à priori cercetările empirice sânt imposibile, acea judecată însă e necesară, sau cel puţin utilă ştiinţei, atunci ea va fi considerată ca o *maximă regulativă*.

3. Laas combate deasemeni şi cercetările metafizice cari, după el, departe de-a aduce vre-un folos ştiinţei sau vieţei practice, nu fac decât să răpească filosofiei caracterul de ştiinţă.

Dacă într'adevăr speculaţiile metafizice sânt lipsite de orice folos ştiinţific sau practic, atunci cum se explică faptul că atâţia filosofi de mare valoare au făcut din metafizică baza sistemului lor filosofic?

După părerea lui Laas această tendinţă a fost numai rezultatul unor motive psihologice, al unor necesităţi psihice: „Tendinţe şi impulse *de cea mai mare forţă psihică*, însă din punct de vedere obiectiv şi logic de-o siguranţă incompletă, au încercat totdeauna de a fi realizate.“ Motive principale de acest fel indică Laas cinci: 1) Aprecierea exagerată a argumentării matematice, de unde rezultă aplicarea metodei matematice asupra noţiunilor ontologice. 2) Impulsiunea puternică spre *absolut*, de unde rezultă tendinţa de-a baza atât ştiinţa, cât şi morala pe câteva principii absolute, sau de e posibil pe *un singur principiu absolut*, evident prin sine însuşi. 3) Tendinţa de-a admite, atât pentru activitatea ge-

nerală a universului, cât şi pentru activitatea omenească, existenţa unor legi normative cari nu-şi au origina în lumea înconjurătoare, aşa cum ne-o prezintă simţurile noastre, ci sânt de origina transcendentă. 4) Teoria spontaneităţei, după care, pe lângă percepţiile cari ne sânt impuse din afară (faţă de cari spiritul nostru e pasiv), ar mai exista şi o stare de pură activitate a spiritului, o stare de *activitate sufletească spontană*. 5) Motivul transcendent, pe care se bazează credinţa într'o viaţă viitoare a spiritului nostru. Acestea sânt, după Laas, motivele de natură pur psihologică, cari au determinat pe filosofii metafiziciani de a-şi perde timpul cu cercetarea principiilor absolute, în loc de a se ocupa de aceea ce le era dat prin experienţă, de *fapte*.

4. Acum după ce ştim cari sânt elementele pe cari bazează Laas sistemul său pozitivist, să vedem ce rezultă din analiza acestor elemente. Laas deosebeşte la fenomenele sufleteşti două părţi constitutive, una subiectivă şi una obiectivă, *eu* şi *non-eu*. Aceste elemente deşi cu totul distincte unul de altul, le întâlnim în totdeauna şi în orice act sufletesc împreună. Acea clasificare a actelor şi stărilor sufleteşti în subiective şi obiective, este determinată, după Laas, de faptul că într'unele acte predomină partea subiectivă asupra celei obiective, într'altele partea obiectivă asupra celei subiective. O excludere completă, însă, a uneia din părţi este imposibilă. Conform acestei teorii numeşte Laas sistemul lui filosofic, *subiect-obiectivism* sau *correlativism*.

Caracteristic este că deosebirea ce face el între subiect şi obiect nu se referă *atât la* actele sufleteşti, *cât şi la* obiectele exterioare, ci *numai* la actete sufleteşti *ca atari*. Obiecte reale, existând *în sine* şi deci independent de conştiinţa noastră nu pot fi admise în sistemul pozitivist al lui Laas, dat fiind că experienţa nu ne procură decât percepţii externe şi interne şi acestea aparţin conştiinţei noastre. Bazat pe aceste consideraţii conchide Laas, că pentru el lumea nu e decât „totalitatea de senzaţii şi percepţii actuale sau posibile".

Această teorie a cunoştinţei este încoronată de noţiunea unei *conştiinţi generale*. Ca să realizăm această noţiune ar trebuì să avem posibilitatea de-a aduna într'un singur sistem toate percepţiile actuale şi posibile, excluzând însă toate elementele accidenţiale şi individuale. Conştiinţa care ar avea de obiect, care ar conţine în sine acest sistem ideal ar fi acea *conştiinţă generală* („*Bewusstsein überhaupt*").

5. Menţionez aci, că Laas admite activităţii sufleteşti un caracter specific, deosebit de al activităţii fizice, bazându-se pe faptul, că orice încercare de-a explica actele sufleteşti prin legi mecanice a fost zadarnică. Aceea ce deosibeşte în special activitatea conştientă de cea fizică, mecanică, este *voinţa*. Voinţa este, după Laas, „miezul şi centrul *personalităţii formate*". De ce numai al personalităţii *formate*? Pentrucă acel caracter specific, voinţa, nu se naşte odată cu individul, ci se desvoltă cu timpul. La începutul vieţei, şi activitatea sufletească este de natură mecanică, automatică. Pentru ca mişcările *automatice* să se transforme în *voluntare* trebue întâi, să ne formăm o idee de efectul acelor mişcări şi al doilea, să se nască în noi *dorinta* de a realiza acele mişcări. „Dorinţa şi ideea lucrează atâta vreme la mlădierea şi supunerea forţei nervoase până când aceasta din urmă cedează".

Dintre aceşti doi factori cel mai principal este *dorinţa*.

6. Am văzut că Laas nu admite ca material al ştiinţei, decât percepţiile externe şi interne. Acestea însă nu ne dau niciun indiciu privitor la obiectele exterioare *în sine*, independente de conştiinţa noastră. Pentru a clarifica această chestiune, admite Laas în mod ipotetic *substanţe* sau, cum le mai numeşte el, *puncte de energie* (*„Kraftpunkte"*), a căror fiinţă e neschimbătoare; raporturile însă dintre aceste puncte sânt schimbătoare. Punctele de energie îi mai servesc lui Laas şi pentru a explica diferenţa dintre activitatea fizică şi cea psihică.

Pentru aceasta adaogă la *substanţele materiale* şi substanţe sau *puncte de energie dotate cu conştiinţă* („Kraftpunkte, die mit einem Innern begabt sind"). Aceste substanţe (materiale şi imateriale), dacă li s'ar atribui *transcendenţa*, ar clarifica chestiunea propusă. Laas însă nu face acest lucru şi nici nu poate să-l facă, dacă vrea să rămâie de acord cu principiul fundamental şi esenţial al filosofiei lui, conform căruia singurele elemente ale cunoştinţei sânt *percepţiile*. El califică deci substanţele de fenomenale şi le supune şi pe acestea corelativităţii dintre subiect şi obiect. Astfel *existenţa e dependinte de conştiinţa noastră, iar obiectele exterioare rămân nişte simple fenomene*. In cazul acesta e foarte natural să ne întrebăm care mai e rostul teoriei substanţelor în sistemul lui Laas. Rostul ei constă în imposibilitatea în care se găseşte orice filosof de-a trece cu vederea problema substanţei.

Nici Laas n'o putea lăsa de-o parte, cu toate că n'avea posibilitatea de-a o deslega.

7. Pentru a termina expunerea şi a trece la critică, mai am de menţionat câteva cuvinte asupra Eticei lui Laas. Conform principiului adoptat de el, că nici o noţiune nu e înnăscută spiritului nostru, nici Etica nu poate deriva datoriile noastre morale din vre-o lege morală înnăscută. Origina lor trebue căutată numai pe cale istorică şi psihologică. Origina istorică a datoriilor noastre morale o găseşte Laas în pretenţiile mediului social. *Bunul suprem*, însă, s'ar realiza în acea viaţă, în care individul ar putea atinge cel mai înalt grad posibil de mulţumire şi plăcere. În acelaşi mod defineşte el bunul suprem şi pentru societate. Asupra celorlalte teorii etice nu mai intervin, deoarece scopul principal al acestei expuneri este de-a scoate în evidenţă acele elemente esenţiale, cari determină în sistemul lui Laas caracterul pozitivist. Să trecem acum la critică.

8. Am văzut că Laas, ca şi ceilalţi pozitivişti, susţine că ştiinţa pentru a putea fi considerată ca atare, trebue să se mărginească la datele experienţei. Cum însă cunoştinţa empirică nu ne mijloceşte decât *fenomene*, nu *esenţa lucrurilor*, cunoştinţele noastre privitoare la natura lucrurilor, la aceea ce ele sânt „în sine", ar fi cu totul insuficiente sau nule.

Dacă prima propoziţie e adevărată, incontestabil că şi concluzia la care ajunge pozitivismul e bună. *Dacă* ştiinţa nu poate, sau nu-i este permis a depăşi domeniul experienţei, atunci *trebue* să ne mărginim la cunoaşterea fenomenelor, renunţând la cunoaşterea lucrurilor în sine. Simţurile nu ne mijlocesc decât calităţi de-ale lucrurilor, nu lucrurile înşile. Aşa d. e. simţurile ne fac cunoscute coloarea, mirosul, forma, greutatea unui lucru, acestea toate însă le putem schimba la un obiect, fără ca natura, fiinţa obiectului să fie influenţată de acele schimbări; ferul la căldură îşi schimbă forma, coloarea, etc. şi cu toate acestea rămâne tot fer. Să vedem însă dacă acea primă propoziţie este adevărată. Eu cred că nu. Pentru a dovedi că ştiinţei, nu numai că-i este permis, dar *că i se impune* chiar de-a depăşi limitele experienţei, ar fi de ajuns să ţinem seamă de faptul (e un *fapt* şi ca atare n'ar trebui trecut cu vederea de pozitivişti) că toate principiile şi legile ştiinţifice trec peste domeniul empiric. Într'adevăr, datele experienţei se pot referi numai la trecut şi prezent, nu însă şi la viitor. Ele ne pot face să constatăm, că un lucru *este* şi *a fost* aşa, sau că un fapt *se*

petrece şi *s'a petrecut* astfel, nu însă că acel lucru *va trebui să fie* şi în viitor acelaş, că acel fapt *se va petrece* şi în viitor tot astfel. Aceea ce adăogăm la datele experienţei, pentru a stabili un principiu fundamental, o lege, aparţine domeniului raţional, *supra-empiric*. În acest argument contra pozitivismului am admis cu anticipaţie principiul după care ştiinţa nu poate renunţa la *unitate*, la *sistemă* şi deci la *principii fundamentale* şi *legi*, decât cu riscul de a-şi perde caracterul ei de ştiinţă. Dar, cine admite principiul acesta din urmă, trebue să admită şi argumentul de mai sus, căci datele empirice *ca atare* nu ne prezintă nici o unitate, nici-o sistemă şi deci oriunde şi oricând stabilim legi şi principii generale, adăogăm la elementele empirice elemente raţionale.

9. Pozitiviştii nu admit nimic ca înnăscut în intelectul nostru. E însă de mirare cum chiar Laas, care dă atâta importanţă părţii subiective, acceptă şi el acea teorie pozitivistă. Am arătat mai sus, cum pentru a dobândi cunoştinţi generale, pentru a da un sens, o unitate acelui haos de date empirice, e nevoe de elemente supra-empirice. Ei bine, origina acestor elemente raţionale, a acestor disposiţiuni intelectuale cari reprezintă legile cunoştinţei noastre, nu poate fi decât însuş spiritul nostru (dat fiind că în lumea empirică nu se găsesc), *ele sânt înnăscute intelectului*. *Kant* a dovedit îndestul existenţa acelor elemente apriorice. De altfel *toţi* admitem, cu privire la cunoştinţele mijlocite de simţuri, pe lângă elementele obiective şi elemente pur subiective, căci un sunet, o coloare, etc. nu le putem considera ca atare, decât raportate la simţurile noastre; dacă escludem intervenţia simţurilor sunetul încetează de-a mai fi sunet, coloarea de-a fi coloare, ele devin atunci nişte simple vibraţii de aer sau eter. După cum deci obiectele simţurilor sânt modificate conform organizaţiei acestora, tot astfel şi obiectele cunoştinţei raţionale sânt supuse organizaţiei raţiunei noastre. Raporturile şi legile după cari sânt legate între dânsele, transformate, sistematizate datele empirice, sânt, cum ne-a dovedit *Kant*, *elemente constitutive* ale raţiunii noastre. Nu putem deci admite teoria pozitivistă, după care toate cunoştinţele noastre ar fi de natură empirică, după cum nu admitem nici *teoria aprioristică*, după care toate cunoştinţele ar fi de origine raţională.

10. O a treia tendinţă principală a pozitiviştilor, pe care am găsit-o foarte dezvoltată şi la Laas, este aceea de a esclude cu totul metafizica. Două sânt argumentele mai uzi-

tate contra metafizicei: *a)* că fată de enormele progrese realizate de către știința experimentală, metafizica a devenit imposibilă. Această afirmare însă e bazată pe o alta, anume, că știința experimentală și metafizica sânt cu totul opuse una alteia, că se exclud una pe alta. Dar această din urmă afirmare (condițiunea celei dintâiu) este, cred, falșă. Departe de-a se exclude una pe alta, ele sânt legate între dânsele. Trecerea din domeniul empiric în cel metafizic e foarte naturală, fiindu-ne indicată, ba chiar impusă de însuș intelectul nostru. Speculațiile metafizice nu sânt decât *o continuare* a cercetărilor empirice: „Drumul către transcendent, zice *Wundt*, nu trebue să fie decât o continuare consequentă și în aceeaș direcție a drumului început în domeniul experienței." (Menționat și în articolul precedent). Așa, spre ex., e foarte naturală trecerea dela relativ la absolut. Ea ne este impusă de aceeaş rațiune, care ne-a lămurit în cercetările noastre empirice. Științele empirice se mărginesc la *relativități*, la *obiecte condiționate*. Spiritul nostru însă nu poate concepe relativul fără absolut. El nu poate avea liniște, până ce nu a descoperit condițiunea ultimă a existenței și activității universale, acea condițiune, care ea însăș e *necondiționată*. Cu drept cuvânt zice *Volkelt*, că „un intelect care se mulțumește cu datele empirice se aseamănă cu un miop, care cu orice preț *vrea să rămâe miop*". Astfel putem, pornind dela cele mai simple date empirice și fără cea mai mică săritură, să ajungem până la cea mai înaltă noțiune metafizică, până la noțiunea *„Dumnezeu."* — *b)* O altă acuzare ce se aduce metafizicei de către pozitiviști este aceea, de-a nu stabilì adevăruri absolute, de-a fi nevoită să se mulțumească cu teorii ipotetice. Din această cauză, zic ei, metafizica nu poate fi considerată ca știință, ci pur și simplu ca o creațiune a fantaziei sau ca rezultat al unor tendinți sentimentale, mistice (Laas). Drept e, că aproape toate teoriile metafizice sânt ipotetice, aceasta însă nu-i răpeşte metafizicei câtuși de puțin caracterul de știință. Ea rămâne o *știință ipotetică*, dar totuși o știință. Ipoteza, întru cât e bine întemeiată, întru cât are o bună bază logică, e admisă și chiar necesară în știință. Știința naturei însăș are nevoe de ipoteză. Diferența între științele experimentale și metafizică este, în această privință, numai graduală și constă în aceea, că metafizica se serveşte pe o scară mai întinsă de ipoteză, decât celelalte științe. S'a mai obiectat (în special de către *Riehl*) că dacă metafizica se bazează pe ipoteze şi nu poate

deci descoperì adevărul absolut în toată goliciunea lui, ea nu mai are raţiune de-a fi. La această obiecţiune a răspuns tot *Volkelt* foarte clar: „Metafizica nu poate transforma *noaptea necunoscutului*, care înconjură micul domeniu al experienţei noastre, în *zi strălucitoare*, poate însă să răspândească în acele locuri o *lumină crepusculară*."

În favoarea metafizicei mai avem de luat în consideraţie faptul că ea e necesară spiritului nostru. Această necesitate metafizică, această tendinţă a spiritului de-a pătrunde fiinţa lucrurilor, absolutul, presupune, după *Schopenhauer*, pe lângă o oarecare dezvoltare intelectuală, contemplarea suferinţelor şi lipsurilor vieţei şi ideea morţei. Natural că, cu cât intelectul unui individ e mai puţin dezvoltat, cu atât mai puţine enigme îi prezintă existenţa lui şi a universului şi deci cu atât mai mică e şi necesitatea lui metafizică. O lipsă totală, însă, a necesităţei metafizice nu o vom putea găsì la nici-un individ cu intelectul normal. Pentru a pricepe bine aceasta, trebue să ţinem cont de faptul (menţionat tot de Schopenhauer) că dezvoltarea *capacităţii metafizice* (a putinţei de a-şi satisface acea necesitate metafizică) nu e paralelă cu dezvoltarea *necesităţei metafizice*. Dacă necesitatea o găsim la orice individ normal, capacitatea o găsim la puţini. Bazat pe acest adevăr, deosibeşte *Schopenhauer* două feluri de metafizică: *a)* aceea a oamenilor culţi şi cu intelectul dezvoltat, cari cugetă, *reflectează ei înşi-le* asupra problemelor metafizice; şi *b)* aceea a oamenilor, cari nefiind capabili, sau neavând posibilitatea (cultura, timpul necesar, etc.) de a-şi satisface singuri prin propria convingere logică acea necesitate metafizică, *cred* în autorităţi. Autoritatea cea mai răspândită e religia, care nu face apel la raţionament, ci numai la credinţă.

Mai am de menţionat cu privire la această chestiune, că *Laas* însuş, deşì adversar declarat al metafizicei, totuşi intercalează în mod forţat acea teorie a substanţelor, care e în totală contradictie cu sistemul lui (ceeace am arătat mai sus). Astfel am ajuns la concluzia (contrară pozitivismului) că metafizica e absolut necesară, întâi, pentru a continua şi întregì datele empirice şi, al doilea, pentru a a satisface pe cât posibil acea necesitate sufletească, pe care am calificat-o de metafizică.

(Va urma). G. G. ANTONESCU.

NEGUSTORUL MEREMET

— NUVELĂ —

Dugheana negustorului Meremet are acoperișul dintr'o apă, streșina eșită mult în afară, iar șindrila ascunsă supt un mușchiu cărnos și verde, din care ploaia se strecoară, picătură cu picătură, ca dintr'un burete. Gura și ferestruele podului sânt tivite, pe de margini, cu o crestătură de lemn, lucrată frumos, ca o horbotă. Fața dughenei, cu pereții înguști, coșcoviți de ploi, deschide golurile ferestrelor, peste care se așează noaptea obloanele grele, ce slujesc ziua drept tarabi; între ele, se desface în două, ușa, — îngăduind să se vadă brățările de fier prin care se înmâneca stinghia de stejar, ce-o zăvorește. Ca parte minunată, ce face să întârzie băeții dela școală, acoperământul are în dreapta streșinii un zarzăr, — răsărit acolo cine știe cum! Primăvara aceasta e a treia, decând copăcelul e încărcat cu floare.

Din dosul dughenei se prelungește, în dâmb, curtea cu acareturile: grajduri pustii; poduri fără fir de fân; șuri goale, fără uși, prin care se încuibă în vreme de toamnă vântul, iar earna viscolul cu șuerul lui înfiorător. Un șir de odăi dărăpănate arată ruinele hanului de altădată. Meremet ținuse și han; în încăperile acestea mișunase toată negustorimea care împânzise pe vremea aceea drumurile Moldovei.

Singura odae ce putea fi locuită era cea din faţă. Dar şi dânsa! Din bagdadia podită, carii măcinau o făină gălbuie, ce se cernea, uşoară, peste marfă şi duşumea; când sufla vântul, prin golurile ferestrelor, învălmăşea făina în aer şi ascundea odaea într'un nour. Din colţul din stânga se desprindea soba, înegrită de fumul strecurat prin toate crăpăturile ce-i eşise înainte, în calea lui către cer. Pe păretele din stânga erau rafturile, — deabia se mai ţineau în scoabele roase de rugină. Pe aceste rafturi se odihneau şaiacurile şi pânzeturile, — în aceeaşi faţă amândouă, nohotie. Pe păretele dinspre răsărit — icoanele, la o parte pe o policioară candela, totdeauna aprinsă. Dedesuptul lor, raftul cu lucrurile cele mai scumpe: câteva şaluri turceşti, caşmiruri, fesuri, — marfă adusă, altă dată, numai pentru fetele *simandicoase*. Acesta era raftul boierimei, privighiat şi binecuvântat par'că de către sfinţii de deasupra. Între obloane şi uşa, pe sfori, de toate: curălarii, harapnice cu şfichiuri de plumb, pungi, pene de păun, chimiruri şi câte încă; ţintuite mai bine, câteva cobze. De jur împrejurul rafturilor, rânduite ca nişte divanuri, lăzile de Braşov, cu flori late cât palma. În păretele din fund uşa îngustă, ca de clopotniţă, ducea în ogradă. În dreapta uşei, câteva scânduri aşezate pe două capre; deasupra un mindir, — patul negustorului. Mai în faţă, tejgheaua. Când, printr'o întâmplare se ştergea colbul de deasupra ei, lemnul răsăria galben ca chihlimbarul, lustruit de mânele atâtor baeţi ce socotise pe dânsul cu plumbul lor lătăreţ. Negustorul se uita atunci îndelung la ţifrele mărunte, încâlcite, aruncate acolo de cutare ucenic, al căruia fel de a scrie el şi-l aducea aminte!..... În dugheana aceasta îşi purta paşii negustorul Meremet: un trup supt de bătrâneţe, învălit în antereul lung, cu mâneci largi, strâns la mijloc printr'un brâu de păr de cămilă; faţa spână, uscată şi încreţită ca o smochină, din gălbeneala căreia nu puteau

sticlì ochii stinși. Șapca, cu cozoroc verde, sfârșia oarecum trupul, oprindu-l par'că să mai răsară din subțiimea lui.

Deprins să trăiască în acest loc, an de an, optzeci și mai bine, lui Meremet nu numai că nu i-ar fi trecut prin gând nevoea unei meremetisiri a dughenei, ca cele multe din alte vremuri ce-i atrăsese porecla, dar i se părea că locuința e tare ca și altă dată, că până și hanul din ograda acoperită cu brusturi e gata să primească, pe porțile largi deschise, brașovencile pline cu mărfuri.

De câte ori, de pe scăunașul lui, din prag, nu revedea trecutul, de parcă-l trăia!

.... Ulița tremură în zumzet, — o coardă! Pe podul de lemn trec caleștile în mersul domolit al cailor; boerii privesc zâmbitori spre negustorul ce se pleacă până la pământ. Unii se opresc în dreptul dughenei mici. În schimbul mărfei strălucesc galbenii dați fără tocmeală.... Departe, după grădina postelnicului Nicoară, privirea fuge, hăt, în colo! Șesul Bârladului se desvelește verde, neted; până la dânsul, prin mănunchiurile de salcâmi înfloriți, curțile cu acoperământurile roșii. Pe șoseaua albă șiruri de chervane. Ei! ce vuet, cum mișună lumea! Ce să fie? Norodul se strângea în fața dughenei celui mai iubit negustor din târg. Tocmai din capătul uliței se aude scârțâitul roților gemând supt încărcătură. Ba și glasurile chirigiilor: „Hii căluțule!... Hii, cu tata, hii!“ Se zăresc mai bine trupurile vânjoase, căciulile țuguiete, puse pe-o ureche. Bicele pocnesc ca petițele. — Vine marfa dela Brașov! Negustorul tânar, vioi, cu cei opt ucenici, ese în ușa dughenei, întru întâmpinare.

— Cu bine te-am găsit, jupâne!

— Și cu bani, și cu voie bună, feții mei!

Marfa o descarcă așa: negustorul stă lângă căruță,

de primește bucată cu bucată, un băiet în ușă, ceilalți rânduiţi până la rafturi.

— Înca o bucată de pânză, jupâne.

Cărăușul îi face vânt, negustorul o prinde, o pune în zare, o achipuie între degete, apoi o svârle băiatului din ușă, și strigă:

— Bunăă; alta!

Valurile sboară din mână în mână, iar norodul face glume. După ce se mântue cu descărcatul, chervanele trag la han; în ogradă se fac focuri și chefuesc, — negustorul, cărăușii și băieții, delaolaltă — până noaptea târziu..........

* * *

Acum, în urmă, un singur om mai calca pragul dughenei: conul Iordache Iovu. De două ori pe luna, regulat, arunca cei câţiva galbeni, *pensia* negustorului scăpătat. Când venia, totdeauna pe jos, negustorul îl zăria de departe; se ridica repede după scăunel și se învârtia prin dugheană, ca și cum ar fi vrut să o pregătească pentru musafirul ce avea să primească. La ușă, conul Iordache se pleca puţin să intre. Lui Meremet i se ridica sângele, cât mai avea, în obraz; simţia cum îl cuprinde o căldură izvorîtă din piept; se chinuia să scoată câteva cuvinte de bună venire, bolborosia, nu era în stare; la urmă se repezia de săruta mâna boierului, și ochii i se umezeau.

Tot atât de înduioșat era și Conul Iordache. Îi plăcea dugheana asta cu toată sărăcia și ruina ei; i se părea răsărită din pământ ca o floare sălbatecă, sdrenţuită de spini....

— Ce mai faci, negustorule?

Meremet tușia, se îneca, deabia putea să îngăime:

— Bine... mulţumim.... Măria ta.

Boerul se așeza pe scaun, ducea batista la gură, —

colbul îi făcea rău, — lua din buzunar ţidula pe care însemnase de-acasă cumpărăturile, o ducea în dreptul ochilor, şi poruncea.

Pe când negustorul se tăbârcea să scoată marfa, să o scuture cu măturiţa, conul Iordache se prefăcea că nu vede nici colbul, nici rosăturile şoarecilor; i-o lăuda:

— Bună pânză ai, negustorule; uite vezi, tare bună pânză ai dumneata.

Lui Meremet iar îi năvălia căldura din piept în faţă, şi iar se silia să mulţumească.

Apoi, din fişicul de tinichea îmbrăcat în piele de marochină roşie, galbenii cădeau strălucitori, zingănind pe tejghea.

Numai aşa putea trăi, de azi pe mâne, negustorul Meremet.

Într'o dimineaţă negustorul stătea ca de obiceiu pe scăunaşul lui, în prag. Un om se repezì pe lângă dânsul în dugheană. Numai după ce intră băgă de seamă că stăpînul e în uşa. Era vătaful conului Iordache.

— A murit boierul.

Dintru'ntâiu negustorul păru că nu înţelege; apoi toată vlaga i se scurse par'că din trup, şi se rezimă cu spatele de perete. Cu o seară mai nainte boierul fusese la el.

— „Am avut treaba prin târg şi m'am repezit pe la dumneata. Dacă vrei să-l vezi, haide." Fără să mai aştepte răspuns omul eşi pe uşă tot atât de grăbit. Ce putere ascunsă ridică pe negustor şi-l îmbrâncì pe urmele vătafului?

De treizeci de ani, dela moartea nevestei lui, negustorul nu mai călcase uliţile târgului. Pe unde mergea nu-şi dădea sama; casele, de la ferestrele cărora priviri întrebătoare se îndreptau spre dânsul, nu le cunoştea. Dar mergea fără să simtă oboseală. Par'că visa.

S'a deșteptat lângă sicriul în care conul Iordache Iovu stătea cu ochii închiși, cu fața suptă, liniștită, ca într'un somn adânc.

A stat mult acolo, la picioarele binefăcatorului.

Și cum stătea singur, cu sufletul strâns de durere, deodată i se păru că dintr'un colț al odăiei răsare un glas domol, iubit: „Ce mai faci, negustorule?" Atunci negustorul se prăbuși în hohote de plâns peste sicriu, sărutând picioarele celui ce nu mai putea simți căldura iubirii lui....

Spre seară, patașca veni să poarte, între cei patru îngeri poleiți, pe conul Iordache spre rohatcă; deacolo aveau să-l ducă, în trăsură, să-l îngroape la moșie.

Negustorul, istovit de puteri, rămase singur. Cine s'ar mai fi gândit la el! Deabia pășind eși pe poartă; o luă drept înainte, pe unde credea că venise. Intr'un colț de uliță se opri. Pe unde să apuce? La întâmplare, spre stânga. Se rătăci. Niște copii eșiau dela școală. Îl înconjurară țipând:

— Negustorul Meremet! Negustorul Meremet! Stafia măă, stafia!

Bătrânul se lipi de un gard, tremurând, căutând să se apere. Se ruga să-l lase în pace. Dar copiii începură să urle și mai tare; unul dintre ei il trase de antereu; negustorul căzu jos. Un băețaș mai răsărit îi dădu la o parte:

— Lăsați-l mă, săracul, nu vedeți că plânge?

Din ochi, lacrămile lunecau în șir pe obraz, scurgându-se jos, pe pământ, unde căzuse cu capul.

Copiii se liniștiră ca prin farmec; îl ridicară, îl duseră acasă, depărtându-se apoi în liniște.

Meremet rămase, buimăcit, în ușa. Nici nu-și dete samă că dugheana fusese deschisă, singură, o zi întreagă. Privi în lături; cele două magazii mari, ce se înalțau în fața dărăpănăturii lui, i se păreau până la cer. Îl coprinse un fior de frică. Intră înăuntru, închise obloanele, ușa, și se culcă.

Vecinii aflaseră îndată că sprijinul negustorului se dusese. Dar cel ce se bucura mai mult era jupanul Avrum, care de mult își pusese în gând să ridice pe locul dărăpănăturii lui Meremet o dugheană ca cea pe care o avea acuma peste drum. Planul era iscusit: mușteriul care i-ar fi scăpat din mână, nemeria peste drum la băietul lui. Ce chilipir, gândia Avrum, încredințat că treaba era ca și făcută. Deaceea, nu după multă vreme dela moartea conului Iordache Iovu, răsărì într'o spre seară, în pragul negustorului, ce sta pe scăunaș, lângă ușă.

— Bună vremea, moș Meremet!

Meremet rămase nedumerit, ca în preajma unui om pe care nu-l mai văzuse niciodată. De unde eșise ființa ceea, înfășurată într'un caftan lustruit, ca o piele de șarpe, cu perciunii încolăciți pe lângă urechi, izvorîți de supt pălăria naltă, neagră ca mangalul?

— Ce mai gândești dumneata, moș Meremet? Ce mai gândești?

Negustorul clipì din ochi, — ar fi vrut să alunge vedenia ce-l chinuia; apoi, când îi deschise pe acelaș chip roșcat, se sculă, duse scăunașul înăuntru, și zăvorì dugheana. Privirile pizmașe par'că-l urmăreau prin scânduri.

A doua zi Avrum prinse pe negustor lângă tejghea. Lunecase până în mijlocul odaii, și spusese cu glasul tărăgănat, ca și cum i-ar fi fost lene:

— Bună vremea, moș Meremet!

Meremet tresărì, i se oprì răsufletul, se sprijinì să nu cadă. Nu putea scoate o vorbă.

Avrum nici n'avea nevoe de răspuns. Își puse mânele în șolduri și începu a se învârtì în loc, uitându-se împrejur. Vorbì tot el:

— Dumneata faci bine, dar dugheana dumitale nu face deloc bine.

Apoi încredința printr'un jurământ:

— Pe Dumnezeul meu!

Urma sa vorbească:

— Vai! vai! vai! dugheana dumitale-i tare ruinată! Bagdadia mă mir că ține; păreții îs puhavi, moș Meremet. Uite la fereastă, — aceea nu-i tencuială, îi bumbac. Un vânticel și gata, te suflă *di pi* fața pamântului! Și ușa-i bortelită, și.....

Nu sfârșì ce avea de spus, se apropie de raftul cu postavuri și-l sgâlțâi cu amândouă mânele. Raftul se dezbină, scârțâind, mai să cadă.

— D'apoi raftul! Raftul se ține în picioare ca Hraștină, bețivul.

Și se depărtă, venind grăbit, către negustor.

Meremet rămăsese împetrit.

Avrum duse o mână la spate, pe cealaltă o vârî în brâul negru ce-i ținea, strâns pe trup, halatul, apoi întinzând gâtul și pornind puțin umarul drept înainte, șoptì, ca și când n'ar fi vrut să-l audă alții:

— Știi ce m'am gândit eu, moș Meremet? Pentruce nu ai vinde dumneata dugheana? Nu zău! Ai lua câțiva galbeni noui-nouți, și-ai trăì foarte frumos. Ce mai la deal la vale, iaca, ți-o cumpăr chiar eu. Nu face, dar eu o cumpăr. Îți dau pe dugheană, fără marfa, treizeci și cinci de galbeni.

Meremet stătea în aceeași nemișcare; par'că-i secase izvorul glasului.

Avrum îi vorbì mai grăbit:

— Nu-i așa că nu crezi? Nici nu-i de crezut! Iacă pe dărăpănătura dumitale, eu îți număr treizeci și cinci de galbeni. Mă duc. Te las cu bucuria. Mâne facem târgul.

Luneca tot atât de ușor precum venise, cu umărul drept înainte, cu gâtul întins, cu fața scăldată într'un zîmbet șiret.....

Negustorul își venì cu încetul în fire. Întins pe pat se liniștì oarecum. Mintea i se limpezì, înțelegea acuma

pe deplin scopul vrăjmașului ce-l urmăria cu atâta stăruință. Și deodată i se desvelì în minte câteva icoane de demult, tare de demult!... Un bătrân puternic, vioi — tatăl lui, negustorul Niculiță... Și'n urma, tot pe acest bătrân, slăbit de boală... Patul de moarte... Cele din urmă cuvinte: „Să păstrezi ce-ți las, băete". Această amintire îl tulbură iar. Nu, nu, Doamne ferește, nu și-ar fi vândut el dugheana. Aici murise tatăl lui, aicea trebuea să moară și dânsul. Era o minciună tot ce spusese Avrum. Dugheana lui e bună, rafturile-s trainice....

Dar par'că tot i se strecurase îndoiala în suflet.

Negustorul se sculă de se duse tiptil pe lângă pāreți. Se uită bine la crăpăturile largi, de intra degetul prin ele; pipăì tencuiala, mâna i se îngropă într'însa. Cuvintele vrăjmașului îi rasunau la ureche: „îi moale ca bumbacul, moș Meremet." Se uită de jur împrejur, se vârî pe după lăzi, cotrobăì pe după pat și deabia acum băga de seamă cât de încovoiat era păretele lângă care dormea de cincisprezece ani! Îi fu frica să sgâlțâie raftul; își amintì cât se clătinase de tare subt brațele osoase ale lui Avrum. Se ghemuì iar pe pat.

Trebuia să facă un meremet, ca cele de altădată. Dar cu ce? Și-i răsărì deodata chipul conului Iordache. La dânsul are să ceară. Parca-l vedea în capul uliței, uitându-se drept înainte, venind să plătească galbenii obișnuiți. Dar în aceeași clipă se întrupă alături fața celuilalt boier, fața senină a conului Iovu, dormind liniștit, în sicriu, somnul de veci.

Un gemăt adânc sdruncină pieptul negustorului, și un plâns sfâșietor îl cuprinse.

Adormì târziu. Îl muncì un vis grozav. Parea că e pe scăunașul lui; un străin intră pe lânga dânsul în dugheană. El se scoală și se ia după strainul care se întoarse cu o față neagra-neagră, cu ochii ca două

flacări. Întinzând degetul îi arată tejgheaua. Pe tejghea, cu mânele cruce pe piept, sta întins în sicriu conul Iordache Iovu. „Acum să mori și tu“ îi strigă străinul, și cu niște brațe ce se întind până la rafturi, sgâlțâie dugheana care se prăbușește peste el. Meremet se trezì tremurând, scăldat în sudoare, cu privirile rătăcite în întunerecul odăiei lipsite de lumina candelei ce uitase să aprindă.

Se făcu ghem, așteptând clipă cu clipă venirea zilei.

Se luminase. Negustorul, galben ca un mort, deabia aprinse candela și deschise ușa. Ploua. Un vânt rece îl lovì în față, îl mai trezì. Se așeză pe scăunaș, în dosul tejghelei, căci îl cuprinsese frigul. Nu mâncă nimic toată ziua, nici nu putu toarce un gând mai liniștit. O frică neînțeleasă îi strângea sufletul.

Spre seară, îl scoase din amorțeala aceasta glasul lui Avrum.

— După față văd, moș Meremet, câtă bucurie ai dumneata de târgul nostru. Foarte bine.....

Dar nu mai putu urma căci, ca prin farmec, trupul lui Meremet se învioră subt imboldul unei furii grozave, și ca și cum ar fi fost vorba să-i iea chiar acum dugheana, se repezì ca o mâță, și apucă pe Avrum de gât sgâlțâindu-l cum sgâlțâise dânsul raftul.

—Nu vând, nu vând nimic.

Avrum simția cum îi fuge sufletul supt cleștele degetelor bătrânului, desnădăjduit se smucì cu toată puterea, svârlind până lângă sobă pe negustor, și fugì spre ușă. Aici se oprì, privì spre bătrânul rămas întins pe dușumea, se repezì înapoi, îl lovì cu piciorul în pântece și strigă:

—Na! câne, câne!.

Apoi plecă blestemând în limba lui...

Căzând, Meremet se lovise cu capul de colțul unei

lazi; o șuviță de sânge i se scobora dealungul obrazului. În pântece simția o durere mare, iar deasupra tâmplei drepte ca o împunsatură de ac. Apoi nu mai știu nimic...

ınoptase de mult când deabia putu să se tragă spre a împinge ușa și obloanele, apoi până la pat pe care după multe încercări izbuti să se suie.

Puterile i se sleise cu desăvârșire. Încordarea ce făcuse ca să se culce îi deschisese rana. Dureri nu mai simția. I se părea ca o gâdilătură dulce, lunecarea caldă a sângelui în lungul feței. Rămăsese nemișcat, cufundat într'o dulce ușurare, — o plutire pe o apă liniștită ce-l purta la vale.... Par'că dormia și par'ca nu.... Nu, nu dormia.... Cum să doarmă ziua: soarele strălucește puternic înalbind ca pe un bulgăre de argint dugheana meremetisită, ridicată din nou ca o floare, supt îngrijirea unor mâni de mamă.... Ce multă marfă! Valurile de pânză au luat și ele, pesemne, ceva din razele soarelui, — sclipesc.... chervanele descărcate s'au orânduit în ogradă; în han mișună negustorimea.... De unde a răsărit Gherase, ucenicul?... Ce lumină! Luciul ei îneacă totul, nu te mai poți uita. Un singur chip rămâne în urmă, deslușit. Cum să cunoască ochii ceia adânci, duioși, cari-l privesc; buzele care-i zâmbesc binevoitor! Cum să nu cunoască pe conul Iordache Iovu!

— „Ei, ți-ai văzut dugheana ca și odinioară, negustorule. Acuma, hai cu mine“. Și luându-l de braț conul Iordache îl duce pe o cărare de zarzări înfloriți...... Mergea unul lângă altul, și pe măsura ce înainta i se părea că se topește cu încetul, că-i rămâne tot mai puțin din trup,.... tot mai puțin.... că nu-i mai rămâne nimic.

O tremurare a feței, ca o adiere, și atât.

EM. GÂRLEANU-EMILGAR.

PSIHOLOGIA MARTORULUI

(Urmare și sfârșit).

IV. — O altă categorie de martori falşi sânt martorii sugestibili. Copiii, mai ales, intră cu toții în această categorie. Ori şi ce om de altfel poate fi sugestionat. Psihologii și medicii au dovedit acest fapt cu prisosință.

O imagină, ori o ideie, introdusă în creierul cuiva, tinde să se exteriorizeze în manifestările acestuia. Cu cât creierul este mai nedesvoltat, sau mai slăbit prin o boală nervoasă, cu atât și exteriorizarea se face mai uşor. Copiii şi persoanele încrezătoare, cele bolnave de histerie, în primul rând, nu opun sugestiunilor decât o foarte slabă rezistență. Ori și ce li se spune este crezut și afirmat, chiar când afirmarea ar aduce un rău acelui care o face. Sugestiunea este mai tare decât chiar interesul propriu.

Profesorul din Nancy, Liegeois, căruia îi datorim multe cunoştințe asupra sugestiunii, istoriseşte următorul caz.

O tânără femeie este adusă în Noemvrie 1868 înaintea tribunalului corecțional din Vic, sub inculparea de a fi suprimat copilul pe care îl născuse de curând. Moașa afirmase că nașterea avusese loc. Acuzata la început tăgădui; dar în urmă, la întrebarea pe care i-o puse comisarul de poliție, dacă n'a aruncat copilul în jgheabul de unde mănâncă porcii, a răspuns, după multe ezitări, că da. La judecătorul de instrucție, moașa a explicat că ea a fost aceea care a avut mai întâiu ideea aruncării copilului în jgheabul porcilor și că inculpata la început a ezitat, dar în urmă a spus că moaşa

a ghicit bine. Inculpata întrebată a doua oară de judecător, a reînoit afirmaţiunile sale, precizându-le încă: „Am luat copilul, şi după ce am deschis poarta dela coteţul porcilor l-am aruncat în jgheab. Nu l-am auzit ţipând, şi nici nu l-am văzut mişcând". Medicul cantonal din Dreuze în expertiza sa conchise de asemenea că naşterea a avut loc. Inculpata fu condamnată. Puţin după aceea însă prezentându-se să-şi facă pedeapsa, se observă că ea era însărcinată. La 25 Dechemvrie 1868 ea născu o fiică bine constituită şi la termen. Bine înţeles sentinţa de condamnare fu reformată. Întrebată apoi asupra depoziţiunii sale falşe, tânăra femeie declară că părinţii şi moaşa au stat de capul ei să spună tot adevărul, ameninţând-o că dacă nu va spune ce a făcut cu copilul născut, are să fie condamnată la 20 ani muncă silnică. Această ameninţare, întărită probabil şi printr'o halucinaţiune retro-activă, determină pe tânăra femeie să facă depoziţia falşă prin care ea se acuza singură (1).

Şi cazurile acestea sânt foarte numeroase în literatura medicală.

Într'un articol al d-rului Motet găsim un altul tipic privitor la sugestibilitatea copiilor.

Un comerciant de vază este adus la judecătorul de instrucţie sub inculparea de a fi atentat la pudoarea unui copil de 10 ani. El protestează cu indignare şi arată cu deamănuntul cum a întrebuinţat timpul şi anume orele în care se petrecuse presupusul fapt de care era acuzat. Nevinovăţia lui nu întârzià să se dovedească. Iată acum însă cum această fabulă luase naştere. Un copil de 10 ani se reîntorsese acasă cu mult mai târziu decât obişnuia el să se reîntoarcă dela şcoală în celelalte zile. La sosire, mama lui neliniştită îl întrebă de unde vine. Copilul se încurcă în răspuns. Mama îl întrebă cu mai multă înverşunare. Ea îşi închipuì că copilul său a putut fi victima unui atentat la

(1) Dr. Bernheim, *Hypnotisme, suggestion, psychothérapie*, 2. Edit. Paris 1903.

pudoare, şi odată plecată pe acest drum, începu să întrebe şi să-i sugereze copilului răspunsurile care să întărească această bănueală. Când tatăl venì acasă, nu mai fu lăsat copilul să istorisească, ci mama însăşi istorisì fabula pe care-o inventase singură. Copilul o auzì, şi o învăţă pe din afară. Când fu întrebat asupra locului unde se săvârşise atentatul, el arătă la întâmplare casa comerciantului în chestiune. Fabula fu crezută de părinţi până ce fură cunoscute mai târziu adevăratele motive, care făcuseră pe copil să întârzie, în ziua aceea. Copilul întârziase atras de compania conşcolarilor săi (1).

Şi cazurile acestea sânt foarte numeroase. Ele impun o normă şi anume: Judecătorul trebue să ţină totdeauna seamă de posibilitatea unor asemeni sugestiuni. În special el să nu ia nici odată depoziţiunile copiilor drept o bază solidă.

În genere, sugestiunile sânt greu de dovedit. Acel ce vrea să descopere adevărul, care se ascunde sub ele, trebue să aibă, pe lângă cunoştinţe de psihologie, şi mult tact. O reţetă sigură de cum trebue procedat în toate cazurile, de sigur că nu se poate da.

Există însă unele cazuri, în care sugestiunea este provocată de însăşi acela care pune întrebările, adecă de judecător; şi în aceste cazuri ar fi de dorit ca o reformă să se introducă după sfatul psihologiei. Aceste sânt cazurile în care martorul, lesne încrezător şi timid, se lasă a fi cu desăvârşire târît în spre afirmările pe care judecătorul le doreşte. Negreşit că judecătorul nu vrea de bună voe să inducă pe martor în eroare. Inducerea se face pe nesimţite şi în contra voinţei lui. Iată în ce fel. Judecătorul îşi formează o anumită opinie pe baza câtorva informaţiuni, sau din depoziţiunile câtorva martori. Această opinie nu este încă destul de bine stabilită în convingerea lui. În jurul ei se grupează mai multe ipoteze cari apasă asupra conştiinţei judecătorului. Judecătorul ar dorì mai multă lumină. Lumina

(1) „Revue de l'hypnotisme", 1887.

întârzie însă să se producă. Nesiguranța din sufletul judecătorului este însoțită de un sentiment de jenă și de neplăcere. Razele adevărului devin pentru el din ce în ce mai dorite. O licărire falşe e luată din întâmplare drept una din aceste raze. Atunci sugestionarea inconştientă începe. Martorul timid, sau intimidat de autoritatea judecătorului, răspunde cum crede că ar fi pe placul acestuia. O ipoteză începe să devină probabilă. Judecătorul înmulțește întrebările pentru a o susține. Martorul se lasă a fi târît pe panta acestei probabilități. Sentimentul de jenă, care împovăra până aci sufletul judecătorului, începe să se ridice şi să facă loc sentimentului contrar. Judecătorul devine încetul cu încetul radios de buna idee ce a avut şi pe care o vede întărită de afirmările martorului. Martorul devine încetul cu încetul docil și ajunge cu desăvârșire sub dominațiunea judecătorului. Ipoteza probabilă se transformă în certitudine pentru judecător. Martorul, abdicând cu desăvârșire la judecata sa proprie, răspunde cum i se cere. Judecătorul crede că se află pe urmele adevărului, când în realitate el nu face decât să se asculte pe sine. Martorul e mulțumit că a adus un serviciu. Și acest joc, din nenorocire, se termină mai adeseori printr'o sentință nedreaptă.

Pentru a evita falsul din asemenea cazuri ar fi de dorit să se admită în practica judecătorească următorul mod de procedare: Întrebările, cari sânt puse martorului, să nu trădeze prin nimic opinia judecătorului. Sub nici un motiv, mai ales, să nu se indice martorului răspunsul ce se așteaptă dela el. Și pentruca aceasta să se poată ori când controla, ar trebui să se ia obiceiul de a se scri în totdeauna de către grefier, dimpreună cu răspunsurile date de martor, şi întrebările puse de judecător. Astfel se va vedea mai uşor dacă este sau nu între ele o legătură de sugestiune. Încă mai mult. Ar trebui să se ia obiceiul ca pe viitor grefierul să nu reducă nimic din conținutul întrebărilor şi răspunsurilor, ci să le reproducă întocmai cum au fost rostite; cu un cuvânt să le stenografieze. Atunci judecătorul, în mo-

mentele sale de reculegere, recitindu-le, va putea mai uşor să-şi dea seamă, dacă s'a făcut sau nu vinovat de practica sugestiunei. Şi dacă judecătorul însuşi, acel care a luat depoziţiunea martorului, nu-şi va da seama, este mai posibil ca prin acest mijloc să-şi dea seama un altul. Justiţia în orice caz nu va avea decât să câştige din introducerea obiceiului de a se stenografia de către grefier întreaga depoziţiune. Vom avea de altminteri ocaziunea să revenim şi mai jos asupra utilităţii ce ar avea-o stenografia în practica judecătorească.

V. — Între martori falşi, dar tot de bună credinţă, o ultimă categorie o formează martorii atinşi de vre-una din boalele sistemului nervos care fac cu neputinţă funcţionarea normală a memoriei.

Dar asupra acestei categorii nu insistăm prea mult. Judecătorul, în cazurile în care se prezintă asemenea martori, are îndatorirea să provoace o expertiză a medicului specialist. Certificatul eliberat de acesta îi va da măsura în care poate utiliza o mărturie venită din partea unui bolnav. Cunoştinţele de psihologie, pentru aceste cazuri speciale, trebuesc dar completate. Totuşi, cu desăvârşire inutile, ele nu sânt nici aci. Un judecător cunoscător în ale psihologiei are, întâiu, avantagiul să distingă mai cu uşurinţă cazurile cu adevărat patologice; căci de multe ori aceste sânt greu de recunoscut. Bolnavii de isterie, bunioară, se înfăţişează, în aparenţă, în condiţiunile oamenilor normali, şi numai un ochiu atent îi poate recunoaşte. Psihologia pregăteşte destul de suficient această atenţiune necesară. Cu ajutorul ei, judecătorul, în cazurile dificile, ştie când să facă apel la luminile medicului specialist. Apoi un al doilea avantagiu, şi nu mai puţin însemnat, este că psihologia dă judecătorului cunoştinţele necesare pentru a înţelege şi a utiliza mai bine certificatul eliberat de specialist. În acest certificat câte odată nu se spune nimic hotărîtor asupra gradului de veracitate pe care îl au toate afirmaţiunile făcute de bolnav asupra unui anu-

mit fapt; ci odată diagnosticul medical stabilit, rămâne ca judecătorul să primească sau să respingă parte din afirmaţiunile făcute de bolnav. Sânt unele boale ale sistemului nervos cari ating de preferinţă numai câte o funcţiune intelectuală şi lasă pe celelalte intacte. Aşa histeria, pe care o citarăm mai sus, atinge cu preferinţă funcţiunea memoriei ca reproducere, dar lasă mai mult sau mai puţin intactă funcţiunea percepţiunii. Paranoia cronică, din potrivă, atinge însăşi funcţiunea de percepţiune. Paralisia de origină sifilitică aduce slăbirea totală a memoriei, fără însă să provoace halucinaţiuni; pe când paralisia de origină alcoolică aduce dimpreună cu slăbirea memoriei şi halucinaţiuni. Epilepsia este însoţită de turburări de memorie parţiale şi capricioase; senilitatea însă este urmată de o degenerare sistematizată (1).

În toate aceste cazuri se impune negreşit ca judecătorul să procedeze cu multă circumspecţiune, şi pe cât este posibil să nu-şi bazeze nici odată convingerea în mod exclusiv pe afirmările unui bolnav. Dar sânt împrejurări totuşi în care adevărul câştigă prin utilizarea lor parţială. Uneori chiar se întâmplă ca ele să fie unicele care se prezintă. Atunci fără voie ele se impun conştiinţei judecătorului, şi judecătorul este dator să le cumpănească, şi să aleagă din ele aceea ce-i pare verosimil. Alegerea este însă oarbă, dacă nu este susţinută de cunoştinţe ştiinţifice.

Aşa, dacă ne-am închipuì că se prezintă cazul unui martor atins de degenerescenţă senilă. Veracitatea afirmărilor pe care le face acest martor sânt totdeauna de o valoare cu totul inegală, şi judecătorul care nu cunoaşte legea după care se gradează această valoare, se găseşte în faţa unei dificultăţi de neînvins. Asupra evenimentelor celor mai recente, martorul nu ştie răspunde sau răspunde fals; din contră, întrebat asupra evenimentelor din trecut, şi încă din-

(1) Dr. A. Cramer, *Ueber die Zeugnisfähigkeit bei Geisteskrankheit und bei Grenzzuständen (Beitrage zur Psychologie der Aussage,* Heft II).

tr'un trecut îndepărtat, martorul răspunde cu preciziune, şi face impresia de a spune adevărul. Judecătorul care nu cunoaşte legile psihologiei, găseşte faptul paradoxal şi se crede înaintea unui martor neutilizabil. Judecătorul, cunoscător de legile psihologiei, găseşte însă că faptul este foarte natural, şi în consecinţă preţueşte afirmările martorului. Se ştie, în adevăr, din psihologie, că degenerescenţa memoriei din cauză de senilitate prezintă un caracter tipic: ea începe mai întâi cu faptele recente şi pe urmă se întinde treptat asupra celor trecute. Un bătrân, cu memoria slabă, nu-şi reaminteşte de ziua de ieri, dar reproduce cu fidelitate zilele sale din tinereţe. Deci chemat ca martor, el va fi un martor utilizabil pentru dovedirea faptelor petrecute mai de mult. Judecătorul care ştie aceasta nici nu se codeşte de a-l utiliza.

Acest exemplu ni se pare destul de suficient pentru a îndreptăţi reînoirea şi la sfârşitul acestui paragraf a invitaţiunei ce am repetat-o de atâtea ori mai sus. *Caeterum censeo...* pregătirea psihologică a magistratului este de o imperioasă necesitate!

VI.— Trecem la o nouă categorie de martori falşi, la aceea a martorilor de rea credinţă. Examinarea acestei categorii ne aduce din nou în plină psihologie. Şi încă cu o agravare.

La categoriile precedente se putea indica judecătorului capitolul din psihologie pe care avea să-l consulte, pentru a-şi desluşi starea sufletească a martorului. La această din urmă categorie, o asemenea indicaţiune nu se poate face. Reaua credinţă este o calificare care acoperă fenomene cu mult mai complexe, de cum acoperă calificarea de bună credinţă. Pentru a o pătrunde şi a o stăpâni, judecătorul este dator să se familiarizeze cu întreg cuprinsul ştiinţei sufletului. El trebue să ştie a despărţi stările sufleteşti în diferitele lor componente şi trebue să ştie încă şi legile cauzale după care aceste stări se produc.

Afirmarea falşă, făcută cu rea credinţă, este expresiunea

unei stări sufletești complexe. Într'însa se întâlnesc motive de origină variată; motive cari cooperează într'o lumină de conștiință foarte neegală. Martorul însuşi este departe de a-și putea lămurì bine situația. În unele cazuri, el este deplin conştient că afirmă ceva falş; în alte cazuri însă numai pe jumătate; şi alte ori, s'ar putea zice, aproape de loc. Datoria judecătorului este de multe ori să vadă mai clar decât însuși martorul. El trebue să reconstitue procesul psihologic care a adus după sine afirmarea falsă; şi cum aceasta nu o va putea face direct, de oare ce martorul caută să se ascundă, el va trebuì să-l reconstitue indirect din contrazicerile și în genere din raporturile anormale pe care falsul le produce la întâlnirea sa cu restul personalității sufleteşti a martorului. Procesul psihologic care duce la o afirmare falsă este ca un fel de *intrus* pentru personalitatea sufletească a martorului. O adaptare perfectă între el și acesta din urmă nu se produce nici odată; totdeauna rămân nepotriviri. Dar aceste nepotriviri, deși greu de eliminat, sânt totuși cu dibăcie ascunse de unii martori. Este o datorie pentru judecător să nu lase a fi înşelat. El are să reconstitue prin mijlocirea acestor nepotriviri procesul afirmărilor falşe, întocmai cum îşi reconstitue medicul cursul unei boale prin mijlocirea simptomelor ce i se prezintă. Cu diferința numai, și aceasta încă 'spre împovărarea judecătorului, că la îndeplinirea sarcinei sale, medicul găseşte în bolnav un ajutor, pe când judecătorul n'are acelaşi ajutor din partea martorului.

Este drept că psihologia se ocupă cu studiul numai a vieții normale a sufletului; dar aceasta este şi cea mai importantă. Judecătorul, care are în mintea lui o icoană lămurită despre stările sufleteşti normale, distinge cu mai multă uşurință stările artificiale sau provocate intenționat. Toate manifestările acestea ies pentru el atunci cu atât mai mult în relief. Aşa cum de altfel este cazul și în practica medicală. Un medic care n'ar cunoaşte legile vieții fiziologice normale, n'ar fi nici odată în stare să pună dia

gnosticul unei boale. Judecătorul care nu cunoaşte legile după care în mod obişnuit se exprimă stările sufleteşti, nu va putea recunoaşte nici cazurile în cari se simulează prin o aparenţă meşteşugită stări ce nu există. Definiţia faptului anormal se face totdeauna după ce s'a stabilit definiţia faptului normal.

Dar să lăsăm teoria şi să ilustrăm folosul psihologiei prin câteva exemple din viaţa practică.

Iată un martor de rea credinţă, care de fapt nu afirmă lucruri mincinoase, dar ocoleşte pe cât poate adevărul aşa, încât judecătorul este indus în eroare. Interogatorul începe; martorul se arată dispus să vie în ajutorul justiţiei; însă informaţiunile pe cari el le dă, sau n'au nici o legătură, sau nici o importanţă pentru cunoaşterea faptului ce se cercetează. Reaua sa credinţă el o îmbracă câteodată în haina naivităţii; câteodată o ascunde după paravanul unui mutism ursuz. Martorul face digresiuni, ori se obstinează să tacă. În tot cazul interogatorul nu duce la nici un rezultat. Judecătorul, pe cât poate, încearcă să învingă îndărătnicia martorului. Încercare deşartă. Interogatorul este suspendat pentru acea zi. Se încearcă a doua zi. Acelaş rezultat. Atunci judecătorul renunţă, sau dacă este nervos recurge la intimimidare. Câte odată intimidarea reuşeşte; dar de drept la acest procedeu nu trebue recurs. Căci e foarte greu să stabileşti limita intimidării. Unde începe şi sfârşeşte ea, şi unde începe violenţa? În cazurile obişnuite, interogatorul, aşa dar, se suspendă. De fapt el nu există de loc. Din momentul ce răspunsurile martorului n'au nici o importanţă, ele se abandonează. Unii judecători au chiar de normă să le rezume în câteva cuvinte pentru a îndeplinì formalităţile cerute de lege, dar în fond ei nu pun nici un preţ pe dânsele. Martorul a reuşit să ascundă aceea ce voia să ascundă, fără să i se poată aduce învinuirea de a fi un martor fals. Judecătorul îl abandonează, deşi adeseori impresia lui intimă este că a fost amăgit. Dar ce avea să facă? Conştiinţa lui

este împăcată, căci a încercat tot ce îi sta prin putinţă. Cum n'a izbutit el, n'ar fi izbutit nici un altul în locul lui.

Cu toate acestea, izbânda nu era poate tocmai atât de anevoioasă, dacă s'ar fi ştiut proceda mai bine! În laboratoarele de psihologie, cazul unui asemenea martor mut este cercetat în mod experimental, şi mai totdeauna rezultatul la care s'a ajuns a fost tocmai contrariu. Cu toată dorinţa martorului de a ascunde adevărul, adevărul totuşi s'a putut reconstitui indirect din spusele lui.

În cercetările de laborator să procedează astfel. Se invită o persoană să privească cu atenţiune obiectele dintr'o cameră, sau să asiste la o scenă, provocată într'adins. După ce persoana a privit astfel timp de câteva minute obiectele sau scena, ea este lăsată câteva zile liberă, apoi e readusă din nou la laborator pentru a fi supusă experimentării. Persoana este rugată, ca în toate răspunsurile ce i se va cere, să ascundă în toate chipurile aceea ce a văzut. Cu un cuvânt, să se comporte ca un martor falş, care ar dori să nu mărturisească, că a fost de faţă într'un anumit loc. Să presupunem bunioară, că persoana în cestiune a văzut o cameră în care existau următoarele obiecte: un biurou acoperit cu postav verde, având deasupra lui o călimară mare de bronz cu o statuetă reprezentând pe un înger cu aripele întinse pentru a sbura. Alături de biurou două fotoliuri de piele roşie închisă. Fiecare fotoliu are o monogramă în colţul din stânga. Un covor, ţesătură românească. Peretele din faţa uşei de intrare un tablou reprezentând bătălia lui Ştefan-cel-Mare dela Podul înalt în mărime de 50 × 80 c. m. Ramele tabloului sânt în stejar. Spre peretele dela dreapta uşei de intrare, între două ferestre, o canapea tot de piele roşie închisă. În dreptul ferestrelor câte un scaun. Spre stânga o bibliotecă, a cărei rafturi de sus sânt pline cu cărţi legate în diferite colori, iar cele de jos în negru. În faţa bibliotecei o scară de aproximativ doi metri înălţime, coloarea stejarului, etc... Şi acum experienţa consistă în următoarele: Martorul falş e rugat ca la fiecare cuvânt pe

care îl pronunță experimentatorul, să răspundă și dânsul cu un cuvânt, al cărui sens să se asocieze cu cel dintâi. Spre exemplu: s'a pronunțat *Maroc*, martorul poate răspunde *Franța;* s'a pronunțat *zăpadă*, va răspunde *munte*, etc. Cât timp cuvintele pronunțate nu amintesc obiectele ce trebuesc ascunse, martorul nu se trădează prin nici un indiciu deosebit. El răspunde cam la acelaşi interval cu un cuvânt al cărui sens se asociază cu cuvântul pronunțat. Dar experimentatorul pronunţă deodată cuvântul *biurou*. Martorul atunci gândește imediat la biuroul văzut de el. În mintea lui cu necesitate prima asociație este aceea tocmai care ar putea să-l trădeze. Bine înțeles, se ferește să cadă în cursă. Dintre cuvintele cari i se prezintă în minte, el alege şi răspunde tocmai cu acela, care nu amintește de loc obiectele ce sânt să se ascundă. În loc de *verde,* care l'ar trăda, răspunde *comercial.* Experimentatorul pronunță din nou cuvinte indiferente. La *cămilă,* răspunde martorul *Africa ; la piramidă, Egipt,* etc. Apoi din nou vine un cuvânt primejdios. Experimentatorul pronunță: *tablou.* Martorul gândeşte la tabloul văzut. Negreşit însă că el nu va răspunde, nici cu *Ștefan-cel-Mare*, nici cu *Podul-Înalt;* va răspunde cu ceva ce este cu totul străin tabloului văzut. Bunioară *Napoleon.* Și așa mai departe.

După multe cuvinte indiferente, iarăși din partea experimentatorului câte un cuvânt care reamintește obiectele ce trebuesc tăgăduite. Și atunci iarăși acelaș joc în mintea martorului. Prima asociare este aceea care trădează. Pe aceasta însă martorul o înlocueşte cu alta care iese cu totul din cadrul bănuelii.

Experiența este la sfârşit. Experimentatorul care a avut grija să-şi noteze la fiecare răspuns durata timpului cât a întrebuințat martorul pentru a răspunde, procedează la interpretarea datelor culese. Primul semn caracteristic care i se prezintă este durata relativ prea lungă pe care a întrebuințat-o martorul pentru a răspunde la anumite cuvinte. Pe când la unele cuvinte s'a răspuns după câteva zecimi din

secundă, la altele s'a întrebuinţat secunde întregi. Care să fi fost cauza? Nu alta decât că la aceste cuvinte martorul a reflectat mai mult. Se adună la un loc cuvintele cari au necesitat o aşa de lungă reflectare. Curios, ele prezintă o oarecare legătură între dânsele. *Biurou, Tablou, Bibliotecă, Scară, Ştefan-cel-Mare, Podul-Înalt, Înger, Fotoliu,* etc. Sânt tocmai cuvintele cari redau înfăţişarea camerei.... Martorul s'a trădat singur. Pentru a evita acest sfârşit ar fi trebuit, ca la toate cuvintele pronunţate, el să nu întrebuinţeze decât un timp egal pentru reflectare şi să nu caute să ocolească anumite asocieri. Dar stă oare în puterea lui să facă aşa ceva? Chiar să fi fost pus la corent cu natura experienţei, şi tot n'ar fi putut o face.

Experienţa se poate încă varia în diferite feluri: Dacă este de descoperit o scenă tăgăduită de martor, pe lângă metoda de mai sus, se mai poate întrebuinţa şi cea următoare. Experimentatorul povesteşte martorului diferite scene, în cari intră şi elemente din scena ce trebue ascunsă. Martorul este obligat să reproducă din memorie fiecare povestire. Atunci se observă următorul fenomen curios. Martorul, sau trece sub tăcere din fiecare scenă povestită elementele comune cu acele din scena ce vrea să ascundă, sau le completează cu elemente ce n'au fost povestite, dar care se găsesc în scena la care martorul a asistat. Legea asocierii ideilor este mai puternică decât însăşi voinţa martorului. Acel care ştie să o urmărească surprinde cu uşurinţă schimbările intenţionate în cursul ei normal; căci fiecare schimbare atrage după sine manifestări cari se pot controla. În zadar persoana care doreşte a ascunde ceva, dă gândirii o unitate aparentă; această unitate se distruge de îndată ce cineva ştie să o atace.

Negreşit în practica judecătorească, nu se pot întreprinde experienţe în felul celei descrise mai sus. Cabinetul judecătorului nu se poate transforma într'un laborator de psihologie. Nu este mai puţin adevărat însă, că judecătorul care este iniţiat în asemenea experienţe psihologice, va fi mai în mă-

sură să găsească un procedeu pentru a scoate adevărul din gura unui martor de rea credinţă, de cum l-ar găsi judecătorul neiniţiat. Experienţele psihologice de laborator se fac în condiţiuni artificiale, este adevărat; dar aceasta nu împedică ca ele să fie foarte folositoare. În condiţiuni artificiale se fac de altmintreli toate experienţele ştiinţifice.

Dar iată un alt caz mai interesant: martorul care nu se mulţumeşte să ascundă adevărul, ci spune intenţionat neadevărul în locul adevărului. Martorul de rea credinţă, tip. Judecătorul are cu acesta multă bătaie de cap. Rare ori dacă nu recurge la intimidări. Dar şi când recurge, rezultatul nu totdeauna este satisfăcător. Să vedem dacă există un mijloc de a prinde în cursă şi pe acesta.

Credem că da.

Vorbirea fiecărui individ este strict determinată de întreaga lui personalitate psihologică. Fiecare are modul său particular de a se exprima, care se recunoaşte uşor, după vocabularul întrebuinţat şi după legătura frazei. Vorbirea este tot aşa de caracteristică pentru om, cum este şi scrisul. Un expert o poate recunoaşte, cu toată dorinţa contrarie a celui ce vrea să şi-o schimbe intenţionat.

Astfel fiind, depoziţiunile falşe, *învăţate pe din afară* de martor, sânt foarte uşor de recunoscut. Trebue să fim numai atenţi. Sau martorul învaţă depoziţia pe din afară, fără să-şi dea oboseala de a o asimila felului său de a se exprima, şi atunci depoziţia contrastează cu restul vorbirei martorului, şi este lesne de recunoscut; sau martorul este mai inteligent şi încearcă să se exprime în stilul său propriu. Atunci, negreşit, recunoaşterea este mai grea; imposibilă însă nu. Ori câtă dibăcie ar avea martorul, vorbirea care i-a fost insuflată de o persoană străină rămâne totuşi cu un caracter străin. Dacă se întâmplă însă, să fie mai mulţi martori în aceeaşi categorie, adică mai mulţi martori dresaţi pentru o anume mărturie, atunci opera de descoperire este foarte mult uşurată. Frazele învăţate rămân tipice, cu un caracter de asemănare dela martor la martor, pe când restul depo-

ziţiunilor se diferenţiază după personalitatea psihologică a fiecăruia în parte. Judecătorul nu are decât să compare depoziţiunile, şi va fi îndată surprins de descoperirile pe cari le face. În depoziţiunile cele mai variate, el va găsì că povestirea unui anumit fapt este totdeauna redată printr'o anumită întorsătură de frază, care este stereotipă de la martor la martor. O flexiune verbală, o conjuncţiune, un acord cazual etc.. trădează origina, fiindcă acestea ies în relief prin uniforma lor repetiţiune. „Am recunoscut dela „început că martorul S. depunea falş", îmi spunea în Craiova un vechiu magistrat cu ocazia judecăţii unui proces la Curtea cu juri, „numai după întrebuinţarea perfectului com„pus. Toţi ceilalţi martori consăteni cu dânsul întrebuinţează „perfectul definit. Şi de altmintreli în vorbirea curentă în„trebuinţează şi S. acelaş perfect. Numai în mărturisirea „pe care i-o cerem noi face altfel. A învăţat depoziţia pe din afară dela vre-un advocat".

Dar pentru a aplica cu succes metoda aceasta de comparaţiune, se cere, ca o primă condiţiune, *stenografiarea* tuturor depoziţiunilor. Numai aşa se păstrează vorbirei martorului individualitatea sa proprie. Cu depoziţiunile rezumate, fie de grefier, fie de judecător, aşa cum se practică acum, nu se poate ajunge la nimic. O cercetare comparativă asupa lor duce cel mult la caracterizarea personalităţii grefierului sau a judecătorului, iar nici de cum la a martorului.

Depoziţiunile trebuesc stenografiate. Aceasta, cum am avut ocaziunea să o zicem şi mai sus, este o cerinţă a ştiinţei. Dela realizarea ei depinde o ameliorare importantă în practica judecătorească.

Ne-am ocupat de mijlocul de *a prinde în cursă* pe martorul de rea credinţă, care repetă lucruri învăţate pe din afară. Să vedem acum pe cel ce creiază falşul din iniţiativa sa proprie.

Pentru aceasta să completăm adevărul psihologic enunţat mai sus.

Am zis că vorbirea fiecărui individ are în sine ceva particular, prin care se distinge de vorbirea celorlalţi indivizi. Acest ceva particular stă în alegerea cuvintelor şi structura frazei. Pentru a fi mai completi, să adaogăm că acel ceva stă şi în tonalitatea afectivă care însoţeşte fiecare gest de expresiune.

În vorbirea curentă această tonalitate uneori dispare, din cauza obişnuinţei. În vorbirea omului cult mai mult decât în vorbirea celui incult; în vorbirea omului matur mai mult decât în vorbirea copilului.

În împrejurările importante ale vieţii însă, când cuvintele tind să exprime o convingere adâncă, sau tind mai ales să comunice şi altora o convingere făcută, atunci tonalitatea afectivă vine la suprafaţă. Persoana care vorbeşte este mişcată, face gesturi, ridică tonul, îşi dă o înfăţişare expresivă. În aceste împrejurări tonalitatea afectivă merge paralel cu conţinutul vorbirei şi serveşte la caracterizarea acesteia. Persoana care vorbeşte nu are nevoe să dirijeze această tonalitate, căci ea vine singură. Tonul, gestul, expresiunea emotivă, se asociază de sine la conţinutul vorbirei, în modul cel mai natural. Şi cum fiecare persoană îşi manifestă individualitatea sa în vorbire, tot aşa ea şi-o manifestă şi în tonalitatea afectivă care însoţeşte vorbirea. Aceleaşi lucruri, povestite de diferite persoane, se exprimă nu numai cu cuvinte şi fraze diferite, ci şi cu o tonalitate afectivă diferită. Tonul, gestul, expresiuea emotivă, sânt tot aşa de personale cum sânt şi frazele. Dela persoană la persoană asemănări pot să existe, dar identitate nici odată.

Să vedem acum ce uz putem face de acest adevăr al psihologiei.

A depune fals, şi încă cu rea credinţă, nu intră în obiceiul tuturor. Chiar şi aceia cari se decid la o asemenea faptă, simt că în viaţa lor împrejurarea prin care trec e o împrejurare importantă. De aceea mai nici odată martorul de rea credinţă nu merge nepregătit înaintea judecătorului. El îşi aranjează din vreme discursul; gândeşte la întrebările,

care ii vor fi puse şi la răspunsurile pe care el va trebui să le dea. Mai mult încă, — şi aci este pentru noi mult aşteptatul *experimentum crucis*, — el se gândeşte şi la tonalitatea afectivă pe care va trebui să şi-o dea.

Din această preparaţie, pe care şi-o dă martorul, rămân câteva urme, pe care le poate citi acela care este deprins cu asemenea lectură.

În adevăr, cuvintele, care vor compune răspunsurile de ocazie, sânt în genere uşor de ales şi aranjat. Un martor dibaciu n'are, în această privinţă, mai nici o teamă. Teama lui mai mare este cum să-şi compună figura, gestul, vocea, cu un cuvânt, ce tonalitate afectivă să-şi dee. Căci, negreşit, nu oricine are talentul imitaţiunei teatrale în aşa grad, încât să se încreadă în aceea ce va aduce momentul. Judecătorul îl poate bănui, îl poate confrunta. Un gest, o mişcare îl poate trăda. În zadar cuvintele sânt ticluite din vreme, dacă ele nu sânt susţinute şi de o înfăţişare adequată. Omul care spune adevărul e liniştit, e chiar uneori exuberant; în orice caz el nu tremură, nu-şi prea alege cuvintele... Martorul falş prevede dificultăţile şi situaţiunea lui delicată. El trebue sau să le învingă aceste dificultăţi, sau să renunţe la afirmările falşe. Dacă s'a decis să facă afirmări falşe, atunci trebue să-şi compună şi o înfăţişare potrivită. Cuvintele ticluite nu sânt de ajuns.

Rezultatul din toată această pregătire este că martorul să prezintă înaintea judecătorului cu un aer prefăcut de sinceritate. El poartă o mască sentimentală, care, după părerea lui, va ajuta la întărirea convingerii ce vrea să comunice. Această mască însă, — ca toate măscile de altfel, — nu e potrivită numai sufletului său, ci oricărui suflet, care ar vrea să treacă drept sincer. Judecătorul iniţiat va recunoaşte într'însa lipsa de individualitate. Înfăţişarea de sinceritate, când acoperă sufletul în adevăr sincer, nu e tipică, nu se potriveşte sincerităţii în genere, nu e teatrală. Înfăţişarea falşă a sincerităţii e teatrală. Ea este constituită artificial, din memorie; este aşa cum a crezut martorul că

trebue să fie sinceritatea, dar nu cum este de fapt. De fapt sinceritatea are o înfăţişare personală, după cum este şi sufletul care o manifestă.

Pe lângă acest caracter general, mai este şi un semn particular, care poate servi judecătorului.

Înfăţişarea sincerităţii, când este reală, nu precedă actul însuşi al sincerităţii. Martorul sincer n'are nevoie să-şi dea aerul de sinceritate înainte de a începe depoziţia. Aerul de sinceritate vine de sine dimpreună cu depoziţia. Martorul de rea credinţă însă, comite totdeauna greşală de a face să fie precedată depoziţia sa de un aer falş de sinceritate. El să ştie bănuit şi deaceea preîntâmpină din vreme îndoeala ce ar putea să se producă în mintea celui ce-l ascultă. Aşa la luarea jurământului. Martorul de bună credinţă repetă după judecător cuvintele sacramentale ale jurământului: „jur că voiu spune adevărul şi numai adevărul", pe tonul obişnuit, fără multe ceremonii. Martorul de rea credinţă găseşte totdeauna mijlocul să atragă atenţiunea judecătorului. Sau apasă cu intenţiune asupra fiecărui cuvânt, sau, — cum se întâmplă mai des, — el repetă cuvintele în mod mecanic şi cât mai repede, afectând convingerea că pentru el jurământul nu era de nevoie, că el în orice caz ar fi spus adevărul...

Sântem la sfârşitul studiului nostru.

N'am avut pretenţiunea de a da un manual practic după care judecătorul să procedeze în ascultarea martorilor. Am dorit numai să atrag atenţiunea asupra importanţei pe care o are psihologia în asemenea cestiuni.

Că un judecător, — şi fără o pregătire psihologică specială, ci prin simpla sa practică, — poate ajunge să observe faţă de martori regulile stabilite de noi mai sus, este posibil. Ba încă este foarte probabil. Dar această posibilitate nu se întâmplă decât după o îndelungă practică. Până ce o asemenea îndelungă practică să se formeze, judecătorul continuă însă să judece, şi cei judecaţi nu au posibilitatea să re-

vină pentru a fi judecaţi din nou de el, mai târziu, după ce practica s'a format. Erorile făcute sânt ireparabile.

Apoi ştiinţa, în genere, are de scop să scurteze timpul de experienţă, iar nu să-l suprime cu desăvârşire. Numai acest scop îl poate avea şi psihologia. Tot de odată, profesionistul de merit — cum dorim să fie magistratul, trebue să caute în ştiinţă motive pentru îmbogăţirea activităţii sale viitoare. Printre aceste motive noi îi propunem pe acele oferite de studiul psihologiei.

C. R. MOTRU.

CÂTEVA CONSIDERAȚIUNI MEDICALE

ASUPRA

APLICAȚIUNEI HIPNOTISMULUI ȘI SUGESTIUNII

Hipnotismul și sugestiunea sânt două noțiuni cu înțeles mai mult sau mai puțin enigmatic, asupra căror s'au scris sute și sute de monografii, fără ca să avem încă cunoștințe precise asupra însemnătății adevărate a acestor două serii de fenomene. Hipnotismul ca și sugestiunea au fost întrebuințate în vindecarea boalelor de empirici și șarlatani, din timpurile cele mai depărtate, dar lui Charcot și școalei lui dela Salpetriere i-a revenit meritul de a fi scos magnetismul animal din haosul misterului în care îl învăluise Mesmer și adepții lui. Spre a fi la adăpostul erorilor, Charcot a întrebuințat metoade științifice riguroase în studiul fenomenelor hipnotice.

Aplicațiunile medicale ale hipnotismului au avut să îndure multe asalturi. Unii autori au susținut că procedeul hipnotic nu are nici o influență favorabilă asupra tratamentelor bolilor, iar alții au atras atențiunea asupra pericolelor și accidentelor grave ce rezultă din întrebuințarea lui. Obiecțiunile aceste sânt foarte vechi, de oare ce sânt mai mult de 50 de ani de când Briquet a acuzat *fascinațiunea* de a nu se adresa decât unui simptom, și pe de altă parte rezultatele obținute nu sânt durabile. Brachet înaintea lui Briquet a fost foarte sceptic în ceea ce privește valoarea curativă a afecțiunilor nervoase prin fascinațiune. În special școala dela Salpetriere consecinte cu ideile pe care le profesează asupra hipnotismului, ce nu ar fi decât o nevroză provocată, s'a ridicat în contra hipnotismului ca metodă de tratament.

Gilles de la Tourette protestează chiar în contra sugestiunii făcută în hipnoză și o acuză de a transforma bolnavul în automat ce lucrează fără cunoștință. El merge chiar până acolo încât vorbind despre tratamentul anorexiei prin hipnotism, zice: bolnavul nu se alimentează ci este alimentat, a mânca prin sugestiune hipnotică nu însemnează a mânca.

Pitres fără a merge atât de departe ca Gilles dela Tourette, crede că nipnotizarea e un mijloc dificil de manipulat şi trebue rezervat numai pentru câteva cazuri. Binet la rândul lui recunoaște că hipnotizarea nu reușește la toată lumea, că ea provoacă fenomene nervoase și transformă persoana hipnotizată în automat.

Wundt încă este unul din cei ce au protestat în numele libertății individuale în contra întrebuințării hipnotismului: Legislația actuală, zice acest autor, nu îngădue sclavia, nici chiar atuncea când cineva cu liberă voință voeşte a deveni sclavul altuia; este adevărat, continuă Wundt, că subordonarea voinței hipnotizatului nu e decât o sclavie trecătoare, dar atâta cât ea există reprezintă o sclavie cu împrejurări agravante, de oare ce ea ridică hipnotizatului nu numai dreptul de a lucra, dar și posibilitatea de a lucra după propria lui voință.

Wundt, pentru aceste motive, consideră hipnotismul ca imoral.

Profesorul Jolly dela facultatea de medicină din Berlin, mort acum câțiva ani, spunea despre hipnotism că el dezvoltă o isterie care nu este decât în stare latentă. Intr'un raport prezentat în 1900 la congresul internațional de medicină, Dupre crede că individul devine hiperipnotizabil în mâinele magnetizorului și de o extremă maleabilitate psihică. Rezultatul imediat al hipnotismului e dezvoltarea progresivă a sugestibilității unei persoane față de hipnotizator. Acest autor admite că chiar accidente neurastenice sau istero-neurastenice se pot manifesta după ședințele de hipnotism. În fața opiniunilor emise de oameni competinți, nu mai pare că există nici o îndoială că hipnotismul nu mai poate fi întrebuințat decât cu prudență, chiar de medici, și că dreptul de a hipnotiza trebue să fie rezervat exclusiv medicilor.

Căci dacă chiar la persoanele hipnotizate de medici se pot observa oarecari accidente nervoase, cu atât mai mult ele vor fi mai grave și mai numeroase când hipnotismul se aplică de empirici, din care unii speculează în mod nedemn persoanele hipnotizate.

Bernheim afirmă că la mii de hipnotizaţi n'a văzut nici odată nici cel mai mic incovenient. Morselli crede că accidentele atribuite hipnotismului nu sânt datorite decât exageraţiunii ideii preconcepute şi geloziei. Pakiewitz asigură că este un mijloc inocent şi că n'a observat, în 30.000 şedinţe de hipnotism, nici cel mai mic pericol.

Bine înţeles că opiniunea acestor autori competinţi nu e valabilă decât pentru practicile de hipnotism aplicate de medici într'un scop cu totul preciz.

În cazul cel mai favorabil, hipnotismul e un mod de tratament, un fel de operaţiune psihică foarte delicată; cu ce drept deci poate fi încredinţată acţiunea curativă a hipnotismului în mâna unor empirici, din cari unii nu sânt decât nişte şarlatani? Pentru acest motiv mai mulţi medici, printre cari Sibernay, întrebuinţează de preferinţă metoda sugestivă, lăsând la o parte practica hipnotismului.

Cestiunea regulamentării hipnotismului datează încă din timpul lui Ludovic al XV. Acest rege numise în 1794 o comisiune spre a examina doctrina şi procedeele lui Mesmer. Bally a făcut un raport secret prin care atrăgea atenţiunea guvernului la pericolele ce decurg pentru bunele moravuri prin manoperile magnetismului. Pe de altă parte, comisiunea a regăsit că practicele de hipnotism aduc dezordinea simţurilor şi pot da naştere la consecinţe deplorabile pentru moralitatea publică.

În 1817 regele Danemarcei a făcut să se publice o ordonanţă prin care admite magnetismul în practica medicală în aceleaşi condiţiuni şi reserve ca în Rusia. În acelaş an regele Suediei stabilì printr'un regulament că candidaţii la titlul de doctorat vor putea susţine teze asupra hipnotismului; în fine tot în acelaş an regele Prusiei a semnat o ordonanţă datată din 7 Februarie, prin care numai medicii sânt autarizaţi de a pune în practică magnetismul animal. În 1825 împăratul Alexandru al Rusiei a numit o comisiune cu însărcinarea de a studia cestiunea hipnotismului. Această comisiune, în raportul ei, insistă asupra faptului că magnetismul fiind un agent foarte important nu poate fi întrebuinţat decât de medici instruiţi. Atunci ţarul a dat un ucaz în sensul vederilor comisiunei. La rândul său Austria a intervenit în cestiunea hipnotismului şi prin decretul din 26 Octombre 1845 autoriză numai pe medici de a întrebuinţa hipnotismul într'un scop terapeutic. Dar Austria a mers mai departe încă. Opinia publică fiind alarmată de numărul

de experienţe publice de magnetism, făcu ca ministerul să dea, în 29 Dec. 1876, o circulară relativă la experienţele de hipnotism. Circulara pedepseşte cu amendă şi închisoare pe autorii experienţelor publice de hipnotism, însă face o excepţie pentru experienţele făcute cu scop ştiinţific sau în reuniunile absolut private. În 1866, consiliul sanitar superior al Romei a interzis în Italia reprezentările publice de hipnotism. Consiliul sanitar opinează că spectacolele de hipnotism putând aduce o profundă perturbaţiune în impresionabilitatea publicului şi ţinând seamă că somnambulismul provocat şi sugestiile hipnotice fac parte din doctrinele neurologiei moderne, interzice spectacolele publice de hipnotism. La rândul său Portugalia, în urma avisului consiliului sanitar din Lisabona, ia măsuri în acelaş sens. Prin o decisie ministerială spectacolele de hipnotism şi sugestie sânt considerate ca imorale şi periculoase pentru sănătatea publică, căci pot da naştere la abuzuri grave şi la crime. In America se iau măsuri de aceeaşi ordine. Astfel la 5 Martie 1891 Prendergast, directorul comisiei de higienă, din Cincinnati, a dat autorităţilor acestui oraş sfatul de a interzice reprezentaţiile publice de hipnotism, pentru motivul că aplicarea intempestivă de hipnotism are consecinţe rele pentru sănătatea mintală a indivizilor. Consiliul municipal a interzis după asta reprezentaţiile publicând o ordonanţă prin care stabilea că şedinţele publice de hipnotism sau magnetism sânt considerate ca un delict. La congresul asociaţiei medicale britanice din 1891, s'a discutat cestiunea sugestiilor criminale. După câteva discuţiuni, secţiunea a adoptat o moţiune prin care cere puterilor publice de a se interzice şedinţele publice de hipnotism şi magnetism. În discursul de deschidere citit la secţia de medicină preventivă la al VII-lea congres internaţional ţinut la Londra, Sir Ioseph Fayner a atras atenţia colegilor asupra hipnotismului şi magnetismului, fenomene prin care un individ are influenţă asupra altuia. El crede că rostul medicinei preventive e de a face să cunoască consecinţele periculoase ce rezultă din aceste experienţe.

Ţara însă care a desfăşurat mai multă activitate în privinţa consecinţelor dezastroase ale hipnotismului, practicat de empirici şi şarlatani, este Belgia.

În 24 Ianuarie 1888 d-rul Thiriar a arătat pericolele la cari pot conduce practicele de hipnotism public şi chiar a doua zi ministrul justiţiei Le Jeune ceru avizul Academiei

de Medicină din Belgia, care numì o comisiune compusă din Boddaert, Crocq, Masoin, Heger şi Lemal, cari conchid în unanimitate la oprirea reprezentărilor de hipnotism; concluziunile raportului sânt aduse la tribuna Parlamentului şi în urmă printr'un proiect de lege se pedepsesc organizatorii şedinţelor de hipnotism public cu 15—16 luni închisoare şi cu amendă de 26—1000 fr. Legea e votată de Cameră şi în urmă de Senat.

Acum vr'o 11 ani avu loc un accident mortal, într'un oraş din Ungaria, provocat în timpul hipnozei de un şarlatan. Consecinţa a fost un edict imperial prin care se interzic şedinţele de hipnotism persoanelor nepreparate.

La noi în ţară se pare a nu se fi înţeles încă gravitatea chestiunii, de oare ce de mult timp încă magnetizatorii dau reprezentaţii publice şi chiar actualmente am fost informat că se practică hipnotismul în Bucureşti de oare care empirici fără cunoştinţă de medicină, abuzând de încrederea bolnavilor şi de ignoranţa autorităţilor. Cu toate astea, trebue să adaug că în anul 1899, atunci când Pickman a vrut să dea reprezentaţii de hipnotism în Bucureşti, prof. Petrini-Galaţi, pe atunci director al serviciului sanitar, a numit o comisie compusă din d-nii d-ri Paulescu, Obregia şi subsemnatul; comisia însărcinându-mă a face raportul am conchis, bazat pe măsurile luate în alte ţări, că experienţele lui Pickman trebue interzise. Hipnotizatorul a fost însă mai abil decât noi; neputând da reprezentaţii publice, el a dat reprezentaţii particulare în saloanele unor doamne de elită din Bucureşti. După insistenţele uneia din aceste doamne, am asistat la una din reprezentaţii la care venise aşa numitul high-life al Bucureştiului. Neapărat că unele din experienţele lui Pickman prezentau un interes adevărat ştiinţific, însă cred că aceste experienţe trebuesc refăcute şi controlate de oameni de ştiinţă, dar nu în societăţi unde fantazia şi dorinţa de supranatural întunecă mintea spectatorilor şi produce turburări în sufletul lor.

In 1900, la al doilea congres internaţional de hipnotism, cestiunea se discută din nou din punctul de vedere legal. Reprezentanţii şcoalei dela Nancy şi câţiva învăţaţi străini ca Liebault, Bernheim, Delboeuf, Morselli, Ruel şi Kubern, nu sânt partizanii interdicţiunii şedinţelor de hipnotism, dar argumentele lor nu sânt de loc convingătoare. Iată cum se exprimă Liebault: De ce să nu se plângă (medicii) în contra spectacolelor unde curge sângele animalelor, spectacole unde

doborîtorii de animale sânt sfâşiaţi şi mâncaţi. Trebue să recunoaştem că acest argument e de puţină valoare, de oare ce medicii sânt chemaţi în prima linie să se ocupe de bolnavi şi de mijloacele de a împedica boalele, iar reprezentaţiile de hipnotism, cum am văzut, dau naştere la turburări nervoase. Argumentul lui Delboeuf este şi mai puţin convingător. Într'adevăr, acest autor pretinde că în urma unei anchete amănunţite n'a putut să găsească un singur caz autentic de o indispoziţie demnă de atenţie pe care să o atribue hipnotizărilor publice.

Se înşeală însă acest autor; cazurile acestea nu numai că există dar sânt chiar numeroase. Charcot, Gilles de la Tourette, au publicat asemenea cazuri. Eu însumi am putut să văd mai multe persoane atinse de turburări nervoase în timpul reprezentărilor date de Van der Hobb şi de Pickman. Bernheim crede că reprezentaţiile publice de hipnotism nu sânt vătămătoare, dar ele luminează publicul asupra acestor fenomene a căror necunoştinţă constitue un pericol real pentru societate. Lasonne cu dreptate protestează în numele libertăţii individului hipnotizat care, dat în spectacol mulţimei, cuprins de emoţiuni nesănătoase, fascinat în mod brutal, halucinat până la nebunia furioasă, nu e decât un automat. Ceea ce reese din toate aceste spuse este că trebue să se regulamenteze şi la noi reprezentaţiunile publice de hipnotism.

Fără îndoeală că momentul a sosit şi la noi ca şi în altă parte de a regulamenta şedinţele private de hipnotism şi reprezentaţiunile publice. Trebue să se considere hipnotismul ca un mijloc de tratament care face parte din terapeutica medicală şi prin urmare să se considere ca un exerciţiu ilegal de medicină atunci când el e practicat de persoane neposedând diploma de doctor în medicină. Hipnotismul are indicaţiunile şi contra-indicaţiunile lui, pe care numai un medic expert le poate înţelege. In Rusia practica hipnotismului a fost regulamentată şi nu e permisă decât medicilor, şi acestora numai cu condiţiunea ca doi medici să asiste la toate experienţele de hipnotism.

În Franţa aplicaţiunea hipnotismului e permisă medicilor civili, dar e interzisă medicilor militari.

Pitres, conform tradiţiunii şcoalei dela Salpetrière, crede că între hipnoza provocată şi hipnoza spontanee nu există diferenţă de natură. A hipnotiza o persoană însemnează a-i da un atac de somn artificial, a-l deştepta înseamnă a pune

capăt acestui atac prin manopere experimentale, dar atacul de somn nu e decât un echivalent clinic al atacului complet de isterie.

Prin urmare, zice veneratul decan al facultăţii de medicină din Bordeaux, hipnoza artificială e una din manifestaţiile diatezice nevropatice, un simptom al isteriei ce poate fi provocat sau oprit prin excitaţiune experimentală. Gilles de la Tourette profesează o opiniune identică. .ntre letargie, catalepsie şi somnambulismul hipnotic şi stările cu aceleaşi nume aparţinând isteriei, nu există decât această unică diferenţă, adică că primele stări sânt provocate, celelalte sânt spontanee. Babinski, care deja desvoltase aceeaşi gândire că hipnotismul se manifestă prin fenomene care sânt identice accidentelor isterice, a revenit asupra cestiunii şi a desvoltat o concepţiune generală a isteriei, prin care identifică hipnoza cu isteria. Aceea ce caracterizează turburările primitive ale isteriei, zice acest autor, este că putem să le reproducem prin sugestiune cu o exactitudine riguroasă la oarecari indivizi şi putem să le facem să dispară sub influenţa progresivă a persuadărei. Din contră, celelalte afecţiuni nervoase care rees din cadrul isteriei nu pot să fie reproduse prin sugestiune. Se poate obţine cel mult o imitaţiune imperfectă, ce se poate uşor distinge de original. Să se încerce, de ex., ca să se reproducă prin sugestiune la un isteric hipnotizat emiplegia facială periferică, paralizia radială obişnuită, dar ar fi imposibil ca persoana cu care se experimentează să reproducă aceste afecţiuni. Tot astfel, dacă toate manifestaţiunile isteriei pot să dispară sub influenţa decisivă a sugestiunii, sântem din contră surprinşi de insuccesele ce le avem când căutăm să vindecăm vre-un bolnav neisteric prin forţa persuadării. Bolnavii cari suferă de boala îndoelii, chinuiţii de fobii diverse, neurastenicii alarmaţi de starea lor de slăbiciune, de idei negre şi ipocondriace, nu se vor vindeca prin psihoterapie. Aceasta va putea să-i amelioreze, dar nici odată ea n'ar putea singură să-i vindece; trebuesc alte mijloace, spre a ajunge la acest scop şi în prima linie un repaus al creerului mai mult sau mai puţin prelungit. Se poate însă obiecta că dacă prin hipnotism nu putem reproduce o stare patologică identică cu afecţiunea sistemului nervos, s'ar putea însă simula oarecare fenomene ce se întâlnesc în coree sau în neurastenii. Lucrul este adevărat cu atât mai mult că eu însumi am observat de curând o epidemie de coree isterică, în care am putut con-

stata bolnave prezentând un tablou destul de asemănător cu acela al coreei isterice. Mi se pare dar indiscutabil că dacă isteria poate simula numai boalele organice de sistem nervos, poate însă lua o înfăţişare desăvârşită a unei stări nevrozice precum este coreea, neurastenia şi altele, fără însă ca să presupunem de a fi vorba de asociaţiunea isteriei cu una din aceste boale.

O cestiune gravă, de înalt interes, care a fost discutată cu ardoare, chiar cu pasiune, e aceea de a se şti dacă hipnotismul se poate provoca la ori şi cine.

Liebault şi Bernheim după el, cred că cea mai mare parte din oamenii sănătoşi sânt hipnotizabili; activul Liebault, hipnotizând 1011 persoane a găsit 24 refractare, celelalte 987 erau hipnotizabile. Însă somnul profund nu s'a produs decât în 460 cazuri. Pe de altă parte la 231 s'a obţinut chiar un somnambulism profund. Etatea joacă fără îndoială un rol însemnat în producţiunea hipnozei. Berian crede că aproape toţi copiii pot să fie hipnotizaţi afară de idioţi şi isterici cari ar fi refractari. Din contră şcoala dela Salpetriere a admis încă de mult că hipnotismul nu se observă decât la isterici, iară proporţiunea persoanelor hipnotizate ar fi de aproape 30%. Se poate observa cu drept cuvânt că nu toţi istericii sânt hipnotizabili şi că pe de altă parte există persoane hipnotizabile cari nu prezintă nici un semn de isterie. In urmă este drept să observăm că şcoala dela Salpetriere a avut în vedere în special cazurile de hipnoză profundă cu cele trei faze, pe câtă vreme după statistica lui Liebault observăm că la 133 de cazuri n'a existat decât un somn uşure sau numai o somnolenţă.

Sexul de asemeni joacă un oare care rol în producţiunea hipnozei. Ea ar fi mai frequentă la femei decât la bărbaţi— oarecare factori ca somnul artificial prin substanţe tonice sau oboseala, anemia ar uşura de asemeni cultivarea hipnozei. Educaţiunea de asemeni constitue un factor important în realizarea hipnozei, căci o persoană hipnotizată de mai multe ori se hipnotizează şi mai uşure.

De mai multe ori hipnologiştii s'au întrebat dacă se poate adormi un individ fără voinţa lui. Răspunsul este afirmativ. Dar de obiceiu hipnoza apare mai lesne la persoanele cari dau consimţimântul lor. Un exemplu deja vechiu, căci datează dela 1820, probează că consimţirea unei persoane nu e necesară pentru hipnoză. Generalul Voizet a demonstrat că dacă ne apropiem în timpul nopţii de o persoană ce

doarme adânc și i se aplică degetul pe frunte sau pe epigastru după câteva minute întrebând pe această persoană adormită ea poate răspunde fără a se deștepta. Experiențe de același fel au fost făcute de Berger, Liebault, Bernheim, Delboeuf și alții cari au putut verifica aceste experiențe de mai multe ori. Cu toate acestea mi se pare că Veres are dreptate când spune că este necesară în producțiunea hipnozei ideea sau imaginea somnului la individ, cu alte cuvinte că în hipnoză reprezentațiunea mentală conștientă ar juca un rol primordial. Bernheim nu împărtășește această opiniune. După el nimeni nu poate fi hipnotizat în contra voinței sale și prin urmare rezistența la injuncțiune împiedică hipnoza. Nu pot împărtăși acest mod de a vedea, căci el nu poate fi considerat ca având o valoare absolută. Într'adevăr oarecare persoane ușor de hipnotizat pot să fie adormite în contra voinței lor, mai cu seamă atuncea când au asistat la ședințe de hipnotism, sau când hipnotismul a fost cultivat la aceste persoane. Faptul acesta l-am constatat de mai multe ori. Trebue fără îndoeală să admitem că rezistența individuală la aceste persoane în momentul de a adormì e cu desăvârșire suprimată.

Modul de a hipnotiza e foarte variabil. Mesmer și adepții lui întrebuințau ca mijloc privirea și atingerea corpului cu palma în diferite regiuni. S'au întrebuințat altă dată așa numitele baghete magnetice. Mesmer magnetizase un arbore pe bulevardul Saint-Martin punându-l la dispoziția bolnavilor săraci. Marchizul de Puysegur a întrebuințat și el un arbore magnetizat. Abatele Faria a nimicit toată vraja hipnotizatorilor arătând că cauza somnambulismului nu depinde de hipnotizator ci de hipnotizat. Braid a întrebuințat un obiect strălucitor la care trebuia să se uite mereu persoana de hipnotizat, îndreptându-și privirea și atenția asupra acestui obiect.

Braid a fost un precursor, el a înțeles valoarea elementului psihic, adecă rolul sugestiunii în producerea hipnozei. Opiniunea lui Braid a fost reluată și dezvoltată de Liebault și în special de Bernheim. Sugestiunea, zice Bernheim, denotă cea mai mare parte a manifestațiunilor hipnozei. Ideea concepută de operator, prinsă de hipnotizat și primită în creerul lui, realizează hipnoza cu ajutorul unei susceptibilități exaltate, datorită stării hipnotice. Bernheim începe prin a spune bolnavului că este folositor de a-l supune terapeuticei sugestive, că este posibil de al vindeca sau ușura prin hip-

notism, că îi va produce un somn bine făcător, ce restabilește echilibrul sistemului nervos.

La trebuință Bernheim hipnotizează una sau două persoane spre a arăta că starea de hipnotism n'are nici un efect urît și atunci bolnavul încrezător cedează mai lesne, atunci îi spune: uită-te bine la mine, nu cugeta decât la somn, o să simți o greutate la pleoape, o oboseală a ochilor; ochii lăcrămează, clipesc, vederea se turbură, pleoapele se închid. În urma acestei manopere, unele persoane închid ochii şi dorm imediat. La altele Bernheim repetă, insistă și mai mult și vorbele se însoțesc de gesturi. Pune două degete ale mânei drepte înaintea ochilor persoanei de hipnotizat care trebue să le primească. Iar cu cele două mâini trece de mai multe ori de sus în jos pe figura persoanei de hipnotizat. El zice: pleoapele se închid, nu poți să le mai deschizi, braţele sânt greoaie, picioarele de asemeni, nu mai simţi nimica, somnul vine; atunci cu un ton imperios zice: „*dormi*".

Adesea după aceste manopere ochii se închid, bolnavul doarme. Manoperele acestea sânt multiple și se deosibesc dela un operator la altul. Dar, mai în toate, elementul sensorial, precum obiectul strălucitor, compresiunea globilor oculari, ce dă naștere la fosfene, sau excitațiunea datorită luminei solare sau luminei artificiale, reprezintă în aceste cazuri elementele esenţiale ce au de scop de a reproduce hipnoza. Elementul sensorial se poate adresa auzului sau chiar mirosului; el are de scop ca prin o serie de excitațiuni repetate să producă oboseala acestui simț care asociat la elementul sugestiv, consistând în reprezentarea mintală a imaginei somnului, să producă hipnoza.

Elementul sufletesc joacă un rol preponderant în geneza multor boale dinamice ale sistemului nervos. Reprezentaţia mintală, ideea fixă, emotivitatea nu numai că creează aceste boale, dar le întreține, le modifică şi le schimbă evoluția lor, după modul cum activitatea sufletului nostru este îndreptată. De aci s'a născut o metodă de tratament veche ca şi lumea, psihoterapia, dar studiată și aplicată în mod ştiințific numai dela cercetările şcoalei lui Charcot dela Salpetrière şi a celei dela Nancy a lui Bernheim. Acest tratatament e bazat pe relațiunea ce există între reprezentaţia mintală și reacție. A cugeta însemnează a lucra, zice Taine, iar Bain susține că acțiunea este criteriul suprem al credinței. În acelaş sens se exprimă şi Ribot: reprezentarea unei mișcări este o mișcare care începe, o mișcare în stare

născândă. Tot aşa de semnificativă este cugetarea următoare a lui Strieker: este imposibil unor persoane de a avea reprezentarea iniţială a unui cuvânt, fără ca să se petreacă în muşchii ce servă la pronunţarea acestui cuvânt o mişcare corespondentă. Putem cita aici pe Maudsley: acţiunea specială musculară nu este numai expresiunea unei pasiuni, dar face parte chiar din această pasiune. Trecând în domeniul faptelor, să luăm un exemplu aproape comun pe care îl întâlnim adesea. O femee predispusă la accidente nervoase îngrijeşte pe soţul ei paralizat de mult timp; emoţiunile pe cari le încearcă cu prilejul boalei şi grija peste măsură ca şi ea, femee săracă, să nu se bolnăvească, de teama mizeriilor ce-i ameninţa, se paralizează şi ea. Psihoterapia boalelor organice ale sistemului nervos a fost preconizată de Bernheim. Acest autor observă cu drept cuvânt că orice boală organică e însoţită de turburări nervoase secundare, ce constituesc un fel de răsunet al boalei organice. Ele sânt datorite preocupărilor morale, turburărilor de nutriţie, toxemiilor, şi asupra lor psihoterapia poate avea o bună influenţă.

Psihoterapia ridică forţele, redeşteaptă apetitul, combate insomnia. Dar terapia psihică poate să aibă înrâurire chiar asupra turburărilor funcţionale provocate de organul bolnav, căci cum a arătat Bernheim câmpul turburărilor funcţionale întrece deseori cu mult câmpul leziunei organice. Se ştie că una şi aceeaşi leziune, cel puţin în aparenţă, poate produce la un bolnav o durere vie, la altul moderată şi la altul aproape nulă. Se ştie pe de altă parte că isteria se asociază nu tocmai rar cu diferitele boale organice. Psihoterapia este în stare de a modifica, de a vindeca aceste fenomene adăogate. Ea va face să dispară prin organul medicului durerea, teama, spaima şi alte turburări morbide. Prescripţiunea unei poţiuni, unei fricţiuni va materializa spre a zice astfel acţiunea sugestiunii. Se vede dar, că psihoterapia este o metodă însemnată de tratament; în unele boale sine materia ea este suverană şi rezultatele ei sânt spre a zice astfel miraculoase; patogenia acestor boale fiind de ordine psihică şi tratamentul trebue să fie de acelaşi fel. Este evident că această metodă de tratament nu trebue lăsată în mâna şarlatanilor sau a empiricilor ce abuzează de credulitatea bolnavilor.

DR. G. MARINESCU.

DESPOTATUL LUI DOBROTICI

Originea și numele provinciei noastre transdanubiane sânt strâns legate de persoana și numele despotului bulgar Dobrotici, care, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, a întemeiat în aceste părți o stăpânire independentă. Astăzi fostul despotat al lui Dobrotici face parte din țara noastră și în decursul vremurilor soarta lui a fost adeseori legată de soarta țărilor noastre. Deaceea cunoașterea istoriei sale prezintă un interes deosebit pentru noi. Rămânând să încerc altădată a scrie această istorie, mă voi ocupa aici numai de începuturile despotatului dobrogean, căutând mai ales să adun laolaltă și să pun în legătură știrile răslețe, publicate de învățați de-ai noștri ori de istorici străini, cu privire la persoana lui Dobrotici și la despotatul său.

I.

De când apare în istorie (1357) și până la moartea sa (1387), Dobrotici se prezintă ca un stăpân independent. Lăsând la o parte faptul că contimporanii îi dau titlul de „despot" și „dominus", ceea ce ar mai îndreptăți și părerea că era din familia țarilor bulgari (1), actele sale în tot timpul domniei sânt acte de adevărat suveran. Relațiile sale cu țarul legitim al Bulgariei, Șișman, și cu celă-

(1) Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 51.

lalt „țar", Sracimir, nu permit bănuiala nici unei atârnări de aceștia, iar cu alți potentați el poartă războae, încheie păci și alianțe pe contul său propriu și după cum îi dictează interesele statului său. Țara ce stăpânește e numită de contimporani după numele său: „țara Bulgarului Dobrotikes" sau numai „Dobritza", și el o lasă moștenire fiului său. Însuși Mircea când pune mâna pe ea se intitulează: „despot al țerilor lui Dobrotici."

Cari erau însă aceste „țeri"? Cât de departe se întindea despotatul lui Dobrotici?

Cea mai veche mențiune despre acest despotat, un act din Iunie 1357 al Patriarhiei din Constantinopol (1), arată pe Dobrotici stăpânind două castele lângă Mesembria, anume „Kozeakon" și „Emmona", pe cari d. Jireček le identifică cu actualele Kozak-kioi și Emine. Alte mențiuni contimporane, socotelile expedițiunii contelui Amedeu de Savoia (2), lasă să se înțeleagă că reședința despotului era Kalliakra. În sfârșit o a treia informațiune, tot contimporană, călătorul bavarez Schiltberger (3), vorbind de cele trei Bulgarii de pe la 1396/7, adică a lui Sracimir, a lui Șișman și a lui Dobrotici, spune că această din urmă are de capitală „Kallacerka" (Kalliakra). Scriitorii ceva mai târzii, Chalkokondylas și cronicarii turci compilați de Leunclavius, mai pomenesc, ca posesiuni ale lui Dobrotici, „Varna" precum și „regiunea vecină zisă Dobritze" (4). Rezultă deci că baza despotatului său o forma țărmul Mării Negre, dela Mesembria până la Kalliakra, împreună cu Varna și ținutul dimprejur.

Însă Schiltberger mai spune că „a treia Bulgarie — a lui Dobrotici — e acolo unde curge Dunărea în mare"; însem-

(1) Miklosich și Müller, *Acta patriarch. Const.*, I, p. 367, nr. CLXVI.— Cf. Jireček, *Gesch. d. Bulgaren*, p. 320.

(2) Iorga, în *Conv. liter.*, XXV, p. 576.

(3) Ediția Langmantel, p. 52. — Cf. Jireček, *o. c.*, p. 324; Iorga, *Chilia*, p. 51.

(4) Iorga, *ibid.*, p. 51.

nări anterioare călătoriei lui arată de asemenea că încă la 1360 orașul Chilia ținea și el de Bulgaria (1), iar pentru anul 1366 se constată cu siguranță că acest oraș era al lui Dobrotici (2). Prin urmare trebue să admitem că și regiunea de la nord de Kalliakra și, mai ales, litoralul până la Chilia, făcea parte tot din acest despotat, deși portulanele din sec. al XIV-lea și al XV-lea (3) ar dovedi că în aceasta parte Dobrotici împărția stăpânirea cu Genovezii.

Cât de adânc se întindea despotatul în continent nu se poate stabilì cu siguranță, dar locuitorii din aceste părți obișnuesc să numească și astăzi cu numele de Dobrogea numai partea șeasă, stepa, ce se întinde din mare până în bălțile Dunării, în ramificațiunile Balcanilor și la nord până în munții Babadagului. Acesta ar fi un indiciu că atâta cuprindea despotatul și în vechime, mai ales că nu se poate dovedì istoricește că orașele de pe Dunăre, afară de Chilia, s'ar fi ținut vr'odată de acest despotat. Dimpotrivă, pentru Silistra, care pe vremea aceasta era un oraș foarte însemnat, se pot găsi dovezi sigure că n'a fost niciodată a lui Dobrotici. Astfel deși avem destule mențiuni, cari arată nu numai orașele însemnate pe cari le poseda Dobrotici, ci și unele castele fără mare importanță, cu toate acestea nici una nu amintește Silistra, un oraș tot atât de însemnat ca și Chilia, de pildă. Apoi, în titulatura lui Mircea, Silistra e menționată totdauna ca o posesiune deosebită de „țările lui Dobrotici" sau de ambele maluri ale Dunării (4). În două documente latinești, unul din 1390, altul din 1391, Domnul muntean are chiar titlu deosebit pentru fiecare din aceste posesiuni, zicându-și adică: *despot* al țerilor lui Dobrotici și *domn* al Silistrei *(terrarum Dobrodicii despotus et*

(1) Iorga, *ibid.*, p. 50.

(2) *Conv. lit*, XXV, p. 576.

(3) Iorga, *Chilia*, p. 47—48.

(4) Iorga, *ibid.*, p. 62, menționează toate documentele cari au în titulatură posesiunile transdanubiane.

Tristri dominus) (1). În sfârşit cronicarii turci, povestind expediţiunea din 1387 8 contra lui Şişman şi a lui Ivanco, fiul şi urmaşul lui Dobrotici, arată Silistra ca posesiune a lui Şişman (pe când Ivancu avea Varna), ca „cea mai însemnată din cetăţile şi oraşele sale" şi spun că sultanul a cucerit-o dela Şişman (2).

Dar nici Chilia n'a rămas mult timp în stăpânirea lui Dobrotici. La 1381 găsim într'însa un consul genovez, dovadă că încăpuse în mâna Genovezilor, cu cari Dobrotici se afla în războiu şi cari apoi au păstrat-o până la 1403 (3).

Rezumând acum cele stabilite până aici, vedem că de fapt despotatul lui Dobrotici coprindea litoralul mării dintre Mesembria şi Kalliakra, împreună cu ţinutul dimprejur, adică cu stepa ce se întinde până în bălţile Dunării la est şi munţii Babadagului la nord. Într'un anumit timp autoritatea despotului s'a întins şi asupra Chiliei şi probabil şi asupra litoralului dintre acest oraş şi Kalliakra, dar în aceste părţi a găsit rivali puternici în Genovezi. Numele de „Dobrogea" însă s'a întins mai târziu asupra întregului ţinut până la Măcin şi Silistra, tot aşa cum numele de „Basarabia" s'a întins cu timpul asupra întregei ţeri dintre Prut şi Nistru, deşi la început acest nume cuprindea numai cele trei judeţe dela sud.

II.

Să cercetăm acum împrejurările în cari s'a format despotatul nostru.

Încă înainte de moartea ţarului Alexandru (1365), imperiul bulgar începuse a se desmembra. Fiul mai mare al ţarului Sracimir, înlăturat pe nedrept dela tron, a primit ca apanagiu ţinutul Vidinului, unde domnia ca „ţar" inde-

(1) Hurmuzaki, *Doc.*, *I*, pp. 322 şi 334 5.
(2) Iorga, *ibid.*, p. 63—4.
(3) Idem, p. 52.

pendent. Pe Dobrotici îl vedem, de altă parte, încă dela 1357, stăpân pe ținutul din împrejurimele Varnei şi făcând acte de suveranitate, cum era acel de a rupe relațiunile bisericești cu mitropolitul din Târnova şi de a pune biserica sa sub autoritatea patriarhului din Constantinopol (1). Urmaşul lui Alexandru, ţarul Şişman, n'a moștenit prin urmare decât partea de mijloc a Bulgariei, cuprinsă între posesiunile lui Sracimir și ale lui Dobrotici.

În acelaş timp imperiul desmembrat era amenințat din toate părţile. La nord era regele Ungariei, Ludovic, a cărui politică imperialistă urmăria cuceriri în dreapta Dunării; la sud erau Turcii, care încă dela 1363 ajunseseră în valea râului Marița. Regele unguresc a găsit momentul de a năvălì peste Dunăre imediat după moartea țarului Alexandru; el a cucerit Vidinul, a luat prins pe Sracimir și în locul stăpânirii separatiste bulgare a înființat un „banat“ unguresc al Vidinului.

Cucerirea ungurească constituia nu numai un pericol mare pentru Şişman, care se putea aştepta şi el la soarta lui Sracimir, dar atingea şi demnitatea lui de „ţar“ şi de urmaş al țarilor, căci pierdea la străini o țară care *de drept* era a sa. Era natural deci ca în amenințatul țar să se nască o ură neîmpăcată contra regelui unguresc, şi aceasta cu atât mai mult, cu cât la sud pericolul turcesc devenind tot mai mare — în special pentru posesiunile sale, căci numai aceste se întindeau până în Marița — Șișman se găsia în neputință de a se apăra. Iar ca ironie a sorții, ajutorul extern ce i se anunța, trebuea să fie adus tocmai de cel ce umbla să-i răpească ţara, de Ludovic al Ungariei.

Într'adevăr, regele unguresc se înțelesese încă dela 1363 cu papa şi alţi monarhi europeni pentru începerea unei acțiuni comune contra necredincioșilor (2). „Cruciata“ a și

(1) Jireček, *o. c.*, p. 320.

(2) Pentru toate cele referitoare la această cruciată, v. Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului,* Conv. liter., XXXIV, p. 962 urm.

fost începută în primăvara anului 1365, dar numai un singur aliat, regele Petru I de Cipru, a luptat contra Turcilor; Ludovic, am văzut, s'a aruncat asupra „schismaticilor", asupra Bulgarilor lui Sracimir, satisfăcând în primul rând scopurile sale politice. Cât priveşte cauza religioasă, regele unguresc a crezut că o va servì în deajuns, dacă va trimite în banatul nou cucerit al Vidinului misionari catolici. În acelaș timp se pare că Ludovic era decis să continue acțiunea sa tot în această direcție, căci îl vedem intrând în legături mai strânse cu cetățile italiene, cu contele Amedeu de Savoia şi cu împăratul Ion V. din Constantinopol. Acest din urmă s'a hotărît chiar să solicite în persoană ajutorul regelui unguresc, în care scop întreprinde, în acelaş an 1365, o călătorie la Buda. Înţelegerea s'a făcut uşor aici, căci regele n'a cerut în schimbul ajutorului decât convertirea la catolicism a împăratului şi a popoarelor sale, iar nevrednicul împărat s'a arătat dispus să primească această condiţiune (1). La întoarcerea împăratului, iarna, regele l-a petrecut cu cinste până la Vidin, de unde călătorul a luat drumul spre casă. Dar, ajuns la Varna, el e prins şi pus la închisoare (2).

Din cele spuse până aici se înţeleg uşor motivele, cari au îndemnat pe Bulgari să oprească pe împărat. Șişman mai dinainte era în duşmănie cu el, fiind ațâțat mai ales de fiul rebel al împăratului, Andronic, care-i era cumnat (3). Iar acum împăratul, intrând în alianţă cu regele Ungariei, inimicul natural al lui Șişman, deveni un vecin periculos pentru „ţar". Era natural prin urmare ca acesta, auzind de trecerea împăratului pe teritoriul bulgar, să caute să pună mâna pe el. Însă faptul că împăratul a fost închis în Varna, care era a lui Dobrotici, dovedește că şi despotul era de

(1) Hurmuzaki, *Doc.*, I², p. 128.
(2) Iorga, *ibid;* Jireček, *o. c.*, p. 325.
(3) Jireček, *o. c.*, p. 325.

acord cu Şişman asupra pericolului ce prezinta împăratul şi aliaţii lui.

Ofensa adusă împăratului bizantin a indignat pe cruciaţi şi papa a hotărît să o răzbune, publicând în Ianuarie 1366 un nou proiect de cruciată pentru liberarea împăratului prizonier. Dar şi de astă dată, ca şi anul trecut, un singur om a rămas să ducă greul luptei: vărul împăratului, contele Amedeu de Savoia.

În fruntea unei frumoase armate şi ajutat de corăbii veneţiene şi genoveze, contele atacă, din Iunie până toamna târziu, ţărmul bulgăresc al Mării Negre cucerind mai multe castele şi ajungând până în faţa Chiliei (1). Numai Varna, unde se afla prizonierul, a putut rezista şi atunci, apropiindu-se iarna, contele a început tratative cu Dobrotici şi Şişman. În tot decursul lunei Noemvrie se urmează între el şi cei doi principi bulgari un schimb des de scrisori şi solii, la cari se mai adaugă şi intervenţia oraşelor Mesembria şi Anhial şi a Patriarhului din Constantinopol. Rezultatul fu că într'adevăr împăratul a fost liberat, iar Amedeu putea debarca la sfârşitul lui Iulie 1367 în Veneţia, după ce, trecând prin Constantinopol, împăratul şi poporul i-au făcut o primire strălucită.

Expediţia aceasta a avut o influenţă hotărîtoare asupra politicei viitoare a celor doi principi bulgari. Şişman a pierdut mult pe urma expediţiei, căci litoralul i-a fost pustiit, oraşele şi castelele de acolo prădate şi cucerite; unele din ele au fost chiar ocupate de Bizantini. De altă parte, Turcii au profitat şi ei de aceste lupte şi la un moment dat au şi pus mâna pe castelul Sozopolis, de unde i-a putut alunga numai intervenţia grabnică a lui Amedeu (2). Era firesc prin urmare, ca aceste nenorociri să-l îndârjească şi mai mult contra cruciaţilor şi, fiindcă nu găsia altă scăpare, să-l

(1) Pentru această expediţie: Jireček, *o. c.*, p. 325 şi *Conv. liter.*, XXV, p. 576. Lucrarea d-lui Bollati de Saint-Pierre, *Spedizione in Oriente di Amadeo VI*, n'am avut-o la îndemână.

(2) Jireček, *ibid.*

decidă să se arunce în braţele Turcilor, în faţa cărora mai curând sau mai târziu tot trebuea să se închine. Iar primul fruct al acestei alianţe avea să fie, în intenţia ţarului bulgar, recucerirea Vidinului dela Unguri. Deaceea Şişman, ajutat de Turci, atacă în anul următor, 1368, acest oraş, care e însă salvat de Ludovic unit cu Vladislav, Domnul Ţerii Româneşti (1).

Politica turcofilă a lui Şişman nu putea însă conveni lui Dobrotici. El n'a perdut nimic pe urma cruciatei, căci nici o cetate de a sa n'a fost cucerită. Liberarea împăratului nu putea să o considere ca o umilire, fiindcă el nu era, ca Şişman, duşman hotărît al împăratului, iar alianţa acestuia cu cruciaţii nu se prezinta pentru el ca un pericol iminent. Apoi Dobrotici nu avea, ca Şişman, să-şi satisfacă ambiţiunea de a cucerì vreun teritoriu perdut; el nu putea avea altă ambiţiune decât să-şi păstreze teritorul şi independenţa. Iar pentru aceasta puteau să i fie de mai mare folos cruciaţii, decât Turcii, şi deaceea el şi înclină spre cruciaţi. Încă din timpul tratativelor cu Amedeu se pare că Dobrotici a intrat în legături mai intime cu creştinii şi probabil insistenţelor lui se datorì, în cea mai mare parte, liberarea împăratului. Aceasta ar explica şi înrudirea ce s'a făcut pe urmă între familia sa şi a împăratului.

Dar avem dovezi de legături amicale şi cu regele unguresc. După ce Turcii şi Şişman au fost alungaţi dela Vidin, domnul Ţerii Româneşti, Vladislav, a crezut că ar putea el cucerì acest oraş şi a şi reuşit să facă aceasta. De aici s'a născut un războì între el şi Ludovic, care s'a terminat cu o pace, în baza căreia regele ceda Vidinul din nou lui Sracimir, vechiul stăpânitor, pe care Ludovic îl eliberează din închisoare. O scrisoare a regelui din 1369 arată însă că această eliberare s'a făcut „pe chezăşia lui Laicu-Vodă şi a lui Dobrotici" (2), ceea ce dovedeşte că acest din urmă

(1) Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului.*
(2) Asupra acestui războiu v. Iorga, *ibid.*

trebuia să fie bine cu regele unguresc. Nu s'ar putea susţine că despotul bulgar şi-a *impus* chezăşia, căci nu se arată nicăiri că el ar fi luat parte la războiul împotriva regelui.

Toate acestea dovedesc că în urma cruciatei din 1366, cei doi principi bulgari duc, unul faţă de celălalt, o politică cu totul opusă şi chiar duşmănoasă. Ruptura între ei a devenit de sigur şi mai mare, când pe la 1374 Dobrotici caută să cucerească pentru ginerele său Mihail, fiul împăratului bizantin, coroana Trapezuntului, dela „împăratul" de acolo, prieten şi rudă a lui Şişman (1).

Cât priveşte lungul război ce Dobrotici a purtat cu Genovezii (1373—1385), e greu de admis că s'ar fi născut din dorinţa despotului „de a-şi asigura domnia asupra Mărei Negre" (2), ci e mai probabil că a fost provocat de Genovezi, cari voiau să ocupe Chilia, cum au şi ocupat-o chiar în decursul acestui război (1381). Rolul ce a avut în decursul luptelor guvernatorul rebel din Tenedos, Ioan Muazzo, n'a putut fi mare, căci atunci când a fugit el la Dobrotici, (1383), războiul era început şi apoi chiar în anul următor Muazzo a fost prins şi pedepsit (3). Dobrotici era bătrân în acest timp, numai domnia o avea de aproape 30 de ani, aşa că nu putea avea ambiţii de cuceriri, cum i se atribue. În anul 1385 încă, luptele cu Genovezii au încetat, iar când peste doi ani se încheia pacea, Dobrotici era „răposatul domn." Tratatul „defavorabil" a fost subscris de fiul său Ivanco.

III.

Până în anul 1387 ţara lui Dobrotici pare a nu fi fost atacată de Turci. După bătălia dela Mariţa (1371), aceştia au

(1) Hopf, *Griechenland*, II, p. 8; Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, I, p. 532; Iorga, *Chilia*, p. 51.

(2) Hopf, *ibid.*

(3) Ibid.; *Chilia*, Iorga, p. 52.

luptat mai ales contra Sârbilor şi a lui Şişman, reuşind pe cei dintâi să-i supună la 1376 şi cucerind celui de al doilea rând pe rând oraşele de pe ţărm şi castelele din munţi. În acest timp Sişman a mai fost atacat şi de fratele său Sracimir, care i-a cucerit pentru un timp Sofia, făcând astfel ca oraşul să cadă mai uşor în mâna Turcilor (1382).

La 1386/7 sultanul Murad cere ambilor principi bulgari, Şişman şi Ivancu, fiul lui Dobrotici, să ia parte la o expediţie contra Sârbilor, dar şi unul şi altul refuză. Totuşi ei nu ajută nici pe creştini, şi Sârbii n'au avut aliaţi decât pe Bosniaci în acest război, terminat cu victoria creştinilor la Ploćnik. Această victorie însă a decis pe cei doi principi bulgari să se declare pe faţă contra Turcilor, provocând astfel o expediţie a sultanului contra lor. În 1387/8 oştile turceşti îi atacă în acelaş timp pe amândoi; Ivanco se apără bine în Varna, pe care Ali-Paşa n'o poate cuceri, dar Şişman nu îndrăzneşte să lupte cu Sultanul, ci i se închină. Drept chezăşie sultanul îi cere Silistra, pe care ţarul i o şi promite. Dar şi închinarea şi promisiunea n'au fost făcute decât cu scopul de a întârzia înaintarea lui Murad, căci Silistra, în loc să fie predată Turcilor, a fost şi mai mult fortificată de Bulgari. Atunci sultanul porneşte din nou contra lui Şişman, cucereşte, între altele, Târnova, Şumla şi Nicopole, iar ţarul e silit să se supună definitiv (1).

Cu ocazia acestei expediţiuni cronicarii turci pomenesc şi de cucerirea unor „turnuri" la Dunăre, arată că s'au prezintat sultanului şi „cheile cetăţii care se numeşte Giurgiu" şi că Turcii au pus mâna „pe castelele şi cetăţile acelea, pe cari altădată, trecând Dunărea, le ocupase Muntenii în Bulgaria" (2). Ultima menţiune ar dovedì că încă înainte de 1387/8 Muntenii ar fi ocupat cetăţi pe malul bulgăresc. Domn al Ţării Româneşti era în 1387 Mircea, dar el poate să

(1) Iorga, *Chilia*, p. 63—4; Jirecek, *o. c.*, p. 241—2.
(2) Iorga, *ibid.*

fi domnit şi vre-un an, doi, înainte de 1387, căci ştirile despre predecesorul şi fratele său Dan nu ajung decât până la 1385. Se constată de altă parte că relaţiile între aceşti doi fraţi n'au fost de loc bune şi în luptele lor s'a amestecat şi Şişman (1). Deci la acest timp s'ar referi menţiunea „altădată".

Cu toate acestea de aici nu putem de loc să conchidem că odată cu cuceririle de oraşe în Bulgaria, Mircea ar fi pus stăpânire şi asupra despotatului lui Dobrotici; despre aceasta prima menţiune n'o avem decât în 20 Ianuarie 1390 (2). Chiar şi dacă documentul (documentele?) cu data de 1387 ar fi într'adevăr din acest an (3), el n'ar dovedi această stăpânire. Căci în document Mircea e arătat stăpân peste „ţerile tătăreşti," peste „ambele maluri ale Dunării până la Marea cea mare" şi peste „cetatea Silistrei"; iar acestea, am văzut mai sus, nu echivalează cu stăpânirea peste „ţerile lui Dobrotici." În 1387/8 Mircea nu putea avea din „ţările tătăreşti" decât o parte din sudul Basarabiei, însă fără Chilia şi ţinutul ei, care era în mâna Genovezilor, iar cetăţile de pe „amândouă malurile Dunărei" am văzut că-i erau discutate de Turci.

Însă în vara anului 1389 s'a dat o luptă mare la Kosovo şi la această luptă a luat parte activă şi Mircea. Câteva luni în urmă, în Ianuarie 1390, el se intitulează într'adevăr „despot al ţerilor lui Dobrotici", pe lângă care adaugă şi domn al Silistrei, pe care se vede că a recucerit-o dela Turci. Deci în acest interval de timp a pus el mâna pe despotatul dobrogean, profitând probabil de faptul că Ivanco, care trăia la această dată, nu-l putea apăra contra Turcilor. În 1391 stăpânirea aceasta e din nou documentată.

Dar în 1392 Turcii cuceresc iarăş Silistra şi un document

---

(1) Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 279.

(2) Iorga, *Chilia*, p. 62 Toate documentele ce menţionez mai departe sânt de aici.

(3) Iorga, *Geschichte*, p. 281, n. 1.

dela sfârşitul acestui an menţionează numai stăpânirea asupra Ţerii-Româneşti „din munţi *până la hotarele Tartariei*".

În anul următor sultanul Baiazid a cucerit definitiv Bulgaria lui Şişman şi acesta dispare de acum din istorie; apoi sultanul plecă în Asia. Mircea profită de absenţa lui şi năvăleşte în dreapta Dunării, de sigur cu scopul de a recucerì cetăţile perdute. Urmarea fu cunoscuta expediţie a lui Baiazid în Muntenia, în anul 1394, cu care ocazie s'a dat şi lupta dela Rovine. Urmările rele ce a avut pentru Mircea această expediţie -- se ştie că el a fost silit să plece în Ardeal, iar în locu-i Turcii au pus pe Vlad — au adus cu ele şi pierderea posesiunilor din dreapta Dunării, inclusiv despotatul dobrogean, care probabil a fost perdut încă dela 1392. Documentele lui Vlad nu pomenesc niciodată aceste posesiuni, iar tractatul lui Mircea cu Sigismund dela 1395 deasemenea nu le aminteşte. Era şi natural de altcum ca Mircea să nu le stăpânească acuma, când era lipsit de tron, după ce încă înainte de 1393 nu le mai avea.

Pentru anii 1395 şi 1396 însă avem şi alte dovezi că posesiunile transdanubiane erau în alte mâni. O însemnare dela 19 Octomvrie 1395, din socotelile Perei, arată că Ivanco trăia la această dată (1), iar bavarezul Schiltberger, trecând cu un an, doi în urmă spre Constantinopol, numeşte fosta ţară a lui Dobrotici cu numele de „Bulgaria", iar capitala ei „Kalliakra" (Kallacerka). Tot el spune apoi că „ţerile cari sânt între Dunăre şi Mare ţin de sultanul turcesc" (2). Acestea ne-ar îndreptăţì să credem că despotatul lui Dobrotici era acum în mâna lui Ivancu, care îl stăpânea ca vasal al sultanului.

Abia după restabilirea în scaun, la 1397, a putut Mircea să încerce din nou cucerirea posesiunilor sale din dreapta Dunării. În acest an creştinii ocupă Silistra, Vidinul, şi Nicopole, dar scurt timp în urmă Baiazid recucereşte Silistra.

(1) Iorga, *Chilia*, p. 55.

(2) Ed. Langmantel, p. 52—3.

Un document din 1399 pomeneşte din nou stăpânirea transdanubiană, şi până la moartea lui Baiazid ea a rămas în mâna Domnului muntean. Rolul însemnat ce l-a avut Mircea în luptele pentru tron dintre urmaşii lui Baiazid, a contribuit apoi ca ţărmul drept al Dunării să-l mai poată păstra până la 1417. Dar numai „ţărmul“ cu „cetăţile turceşti“, căci despotatul dobrogean propriu zis a rămas, după 1392, pentru multe veacuri în mâna Turcilor.

CONST. MOISIL.

IZVOARELE IN LITERATURĂ

În timpul din urmă estetica a renunţat la scopul ei de mai nainte de a da canoane generale pentru artă şi reguli generale ale frumosului şi se mulţumeşte pe de o parte cu analizarea naşterii operei de artă în sufletul artistului, pe de altă parte cu studiarea impresiei ce produce, deci a plăcerii estetice. Ceea ce însemnează, că şi estetica tinde să ajungă în posesiunea mijloacelor şi metoadelor ştiinţelor pozitive, a datelor sigure, a faptelor şi în posesiunea unui mijloc sigur de operaţiune, al comparaţiunei, care admite controlul.

Printre disciplinele cele dintâi care au trebuit să ţină seamă de această schimbare, de imposibilitatea unui cod general al frumosului şi de lipsa unui sistem metafizic admisibil al esteticei, a trebuit să fie critica literară şi istoria literaturei. Şi cum apreciarea unei opere de artă numai după plăcerea şi neplăcerea subiectivă, pe care o simţia criticul, de mult cedase locul — vorbesc de Germania — unei metode mult mai ştiinţifice, celei istorice, critica literară de astăzi şi-a căutat o cale care să unească avantagiile metodei istorice cu rezultatele obţinute de estetica mai nouă, o cale care să nu dea loc arbitrarului subiectiv al esteticei metafizice, dar nici lipsurilor metodei istorice pure, care renunţă la judecarea valoarei estetice a operei.

Aceasta e mişcarea ultimelor decenii în Germania pe terenul acesta. De fapt şi Taine a fost pe aceeaş cale. Când

Taine cere explicațiunea operei din personalitatea autorului și înțelegerea personalității autorului din rasă, mediu și moment, el nu face altceva decât înlătură judecata pur estetică, deci subiectivă, sau mai bine zis o completează cu cercetări și considerațiuni, pe care și istoria le întrebuințează, și dă problemei întregi dimensiuni mari și proporțiuni, pe care el cu intuițiunea sa genială a putut să le stăpânească și învingă, care însă pentru cei mai mulți urmași s'au dovedit periculoase. Căci stăpânirea sigură a unui orizont atât de vast poate să reușească numai geniului, iar pentru cei mulți pretinde adunarea unui material de observație amănunțită, pe care numai rar o va putea face unul singur, înainte de a se putea trece la deducțiile generale. Mai conține metoda aceasta și marea primejdie de a da prea puțină atenție și importanță personalității și puterei ei. Dar și altfel metoda aceasta, încăpută pe mâni mai slabe, a condus la rezultate atât de puțin științifice, încât știința germană de astăzi consideră d. ex. pe Brandes ca reprezintând un punct de vedere și o metodă, peste care s'a trecut înainte fără câștig și fără perdere, deși aceeași știință germană se servește și ea de studiarea rasei, mediului și împrejurărilor pentru explicarea fenomenelor literare. Numai cât o face cu rigurozitate și precauțiune, studiind mai întâi până în cele mai mici amănunte lucrurile cele mai apropiate—opera în sine, izvoarele ei, viața autorului, influențele sigure ce s'au exercitat asupra lui, etc. — și lărgind numai treptat sfera, pentru ca să o poată stăpânì totdeauna cu privirea, să nu piardă nimic esențial din vedere, să nu se strecoare neexactități (lucru, care se întâmplă atât de ușor, când se sintetizează fără analiză prealabilă) și să nu fie expusă rătăcirii în vag.

E clar că, cu cât metoda întrebuințată în critică deschide mai puține portițe greșelilor, cu cât exclude mai mult rătăcirea pe căi vagi, cu cât admite mai mult controlul, cu atât critica va fi mai științifică. Aprecierea subiectivă, sau mai bine zis personalitatea criticului își are și acì locul ei,

căci cu cât criticul va avea o viaţă sufletească şi o experienţă internă mai bogată, cu atât va avea un fundament mai solid pentru înţelegerea vieţii sufleteşti a artistului; cu cât organizaţiunea sufletească a criticului va fi mai bogată şi mai multilaterală, cu atât mai uşor va putea prinde particularităţile caracteristice ale operii literare. Va trebui însă în acelaşi timp exerciţiu şi obiectivitate, ca nimic din lumea subiectivă a criticului, din modul său de a vedea şi a simţi, să nu fie trecut pe nedrept în producţiunea individualităţii străine a artistului. Dar pe lângă acestea trebue să mai existe altceva, care pe de o parte să îngrădească posibilitatea arbitrarului, pe de altă parte să dea material pozitiv şi date sigure şi deodată cu acestea ocazie pentru control.

Posibilitatea controlului ne-o dau faptele şi comparaţiunea, dacă e aplicată şi aci cum se aplică în toate ştiinţele. În critica literară comparaţiunea e importantă şi altfel, fiindcă este un mijloc sigur pentru dezvoltarea atenţiunii astfel, încât să poată prinde cu uşurinţă părţile caracteristice fiecărui fenomen şi, asemănând diferenţele, să poată supune totul unor puncte de vedere generale.

Dar nu orice poate fi luat spre comparaţiune, dacă nu voim să facem numai figuri retorice, şi dacă voim să obţinem prin comparaţie rezultate sigure şi pozitive, pe care să putem clădi mai departe. Trebue să începem cu cele mai apropiate, care se impun spre studiare şi comparare, şi numai stabilind rezultate sigure să ne bazăm treptat pe cele obţinute pentru a lărgi sfera şi a atrage în comparaţiune lucruri mai depărtate. Numai atunci putem pretinde, ca cercetările şi rezultatele lor să fie tratate drept cu adevărat ştiinţifice, numai atunci ne putem aştepta la rezultate pozitive indiscutabile, care vor putea fi supuse controlului de ori cine.

Iar faptele şi datele sigure, dela care trebue să plecăm? Ele ne vor fi date de viaţa şi persoana autorului şi de izvoarele operelor sale.

Astfel a ajuns critica ştiinţifică la metoda care face, ca

opera de artă să se nască oarecum încă odată înaintea noastră, şi numai pe urmă o analizează şi o caracterizează. Astfel ea ajunse să ceară, ca opera literară să se desfacă înaintea noastră în elementele, din care s'a închegat în sufletul autorului. Căci înainte de toate trebue o cunoaştere a materialului pe care l-a prelucrat autorul şi o privire clară în modul lui de a lucra, dacă voim să avem posibilitatea de a aprecia just activitatea lui. Numai atunci vom putea şti, care au fost intenţiunile lui — dacă le-a avut — numai atunci vom putea surprinde manifestaţiunile inconştiente ale individualităţii sale.

Iată cum studiul izvoarelor s'a impus ca primă condiţie a criticei ştiinţifice, cel puţin la Germani. — Iată de ce critica ştiinţifică consideră necunoaşterea izvoarelor şi studiarea necompletă a lor drept lipsă gravă şi cauză de nesiguranţă. Căci numai ele pot da criticei caracterul unei ştiinţe pozitive, de oare ce tot restul clădirei trebue să fie fondat pe această temelie. Bine înţeles, studiul izvoarelor nu trebue considerat ca scop, ci numai ca un mijloc indispensabil, ca o treaptă, peste care trebue să trecem — de multe ori cu multă greutate, pentru ca să ne putem apropia de înălţime.

La noi studiul acesta în literatură nu se prea cunoaşte şi e desconsiderat. E şi foarte uşor să spui, că e muncă migăloasă, care te face să pierzi posibilitatea gustării operei literare şi plăcerea estetică! Ca şi cum prima şi singura datorie a criticului ar fi o gustare senină şi neturburată a plăcerii estetice, pe care i-o produce opera de artă! Din contră, cunoaşterea izvoarelor face gustarea operei de artă mai intensivă, fiindcă aprofundează înţelegerea ei. Şi în critică, ca în ori care altă ştiinţă, se cere muncă răbdătoare şi desinteresată, prudenţă, respect pentru adevăr şi iubire pentru ştiinţă. E adevărat însă că e mult mai comod să rămâi la apreciarea pur subiectivă, toată munca să-ţi fie cum să jonglezi mai bine cu termenii „romantism“, „clasicism“, „realism“, „idealism“ şi cu toate combinaţiunile, pe

care le pot da aceşti termeni răbdători; să dai verdicte, prin care clasezi în categoriile de mai sus, admiţi talent în oarecare măsură, ori nu admiţi nici talent, nici individualitate, nici morală; să clasezi toată literatura de astăzi în cutare rubrică; să pretinzi că dai direcţie nouă literaturei nu numai de astăzi, ci şi celei de mâine, pe care o vei duce pe calea cea adevărată. E foarte uşor, mai ales la noi, nu se cere decât iscusinţă, oarecare inteligenţă şi foarte mult curaj, dar e zadarnic şi nu e ştiinţific.

Trebuesc deci fapte şi posibilitatea controlului. Ce se impune atunci mai mult şi mai nainte de toate, decât cunoaşterea materialului, care l-a inspirat, de unde l-a luat poetul, modul cum l-a întrebuinţat şi prelucrat? Numai astfel avem posibilitatea de a vedea ce l-a atras şi de a ne explica pentru ce l-a atras; numai astfel putem distinge, ce-i aparţine lui şi ce este luat gata de la alţii; numai aşa îl putem surprinde în timpul, când puterile cele mai ascunse ale sufletului său lucrează clar înaintea noastră; numai astfel îi putem observa particularităţile, care-l disting de alţii sau pe el însuşi în diferitele epoce ale producţiunii sale. Numai astfel putem constata intenţiunile şi aspiraţiunile autorului şi aprecia întrucât şi le a îndeplinit. Acì avem date pozitive, fapte care nu pot fi contestate de nimeni, comparaţiunea lor o poate controla oricine şi discuţiunea stearpă e din capul locului exclusă, căci se stabileşte adevărul obiectiv, care nu poate fi decât unul singur. Şi terenul pentru bogăţia observaţiilor fine e departe de a fi pierdut sau micşorat, personalitatea criticului se poate desfăşura şi mişca în deplină libertate, însă numai în interiorul sferei adevărului.

Iată pentru ce critica germană pune atâta preţ pe cunoaşterea izvoarelor, pe care le caută şi le studiază cu o sârguinţă exemplară; iată de ce se dă o atenţiune extraordinară scrisorilor, memoriilor şi tuturor notiţelor, care rămân pe urma poeţilor, de ce se studiază variantele, pentru a observa evoluţia artistului. Iată pe ce temelie solidă

e așezată judecata literară şi estetică şi apoi generalizarea și clasificarea în rubricele mari. Iată cum se poate ajunge la o caracteristică, care să fie în stare într'adevăr să dea o idee precisă despre opera de artă și aceluia care n'o cunoaște.

Dar nu numai pentru aprecierea şi înțelegerea autorului ci și pentru interpretarea textului poate să fie de mare folos cunoașterea izvorului. Ce e drept, fiecare autor presupune sau trebue să presupună, că cititorii îl vor înţelege fără alte ajutoare, că opera în sine va produce în sufletul acestora asociațiunile de idei, pe care a voit el să le provoace, că sentimentele şi emoțiunile dorite de el, adecă plăcerea estetică, vor urma citirei operei sale fără vre-o intervenție străină. Cu toate acestea cunoaşterea izvorului dă de multe ori lămuriri şi precizări și în privința aceasta uşurează în mod deosebit interpretarea și face posibilă o înțelegere mult mai profundă.

Pentru documentarea celor de mai sus şi pentru a da un mic exemplu al importanței pe care o are cunoașterea izvoarelor, voiu lua o poezie a lui Heine. În Heinrich Heine's Sämtliche Werke, herausgegeben von Elster, vol. I, pag. 357, se află

Der Asra.

Taglich ging die wunderschöne
Sultanstochter auf und nieder
Um die Abendzeit am Springbrunn,
Wo die weissen Wasser plätschern.

Täglich stand der junge Sklave
Um die Abendzeit am Springbrunn,
Wo die weissen Wasser plätschern ;
Taglich ward er bleich und bleicher.

Eines Abends trat die Fürstin
Auf ihn zu mit rauhen Worten :
Deinen Namen will ich wissen,
Deine Heimat, deine Sippschaft !

Und der Sklave sprach: Ich heisse
Mohamet. Ich bin aus Jemen,
Und mein Stamm sind jene Asra,
Welche sterben, venn sie lieben. (1)

Compare acum oricine profunzimea şi preciziunea impresiei, pe care i-o lasă balada de mai sus, claritatea ideei, pe care i-o dă despre Heine ca poet liric, cu aceea pe care o va avea după studiarea şi compararea izvoarelor. Să compare apreciarea, pe care o poate face acum poeziei de mai sus şi unde ar fi meritul poeziei şi al poetului în cazul când anecdota s'ar fi aflat undeva tocmai în forma aceasta şi n'ar fi aşteptat decât să fie pusă în versuri, în cazul acesta n'ar fi toată apreciarea vorbă în vânt? — Să compare deci apreciarea de acum cu preciziunea şi siguranţa judecăţii, pe care o poate formula după cunoaşterea izvorului şi a modului cum l-a întrebuinţat Heine.

În aceeaşi ediţie a operelor lui Heine, vol. VII, pag. 624 cetim următoarele: „S. 357, f. der Asra. Heine's Quelle befindet sich in dem Werke De l'amour von Stendhal (Marie Henri Beyle). 1 Aufl. 1822. In der Ausgabe von 1856 (Paris, Levy) stehen S. 177. f.:

Fragments extraits et traduits d'un recueil arabe intitulé Le divan de l'amour, compile par Ebu-abi-Hadglat (manuscrits de la bibliotheque du roi, n. 1461 et 1462).

nach einer von einem Mohammed erzählten Geschichte:

Ce Djamil et Bothaina, sa maîtresse, appartenaient tous les deux aux Benou-Azra, qui sont une tribu celebre en

---

(1) Traducerea în proză ar suna cam astfel:

Din neamul Asra.

Zi cu zi fata minunat de frumoasă a sultanului se plimba spre seară pe lângă fântâna, în care foşnesc apele albe. Zi cu zi sclavul cel tânăr stătea spre seară lângă fântâna în care foşnesc apele albe; zi cu zi el tot mai palid se făcea. Într'o seară principesa se îndreptă spre el şi-i zise în grabă: Cum te chiamă? Din ce neam şi din ce ţară eşti? Iar sclavul zise: Mă chiamă Mohamet, sânt din Iemen şi din neamul acelor Asra, cari mor când iubesc.

amour parmi toutes les tribus des Arabes. Aussi leur manière d'aimer a-t-elle passé en proverbe, et Dieu n'a point fait de créatures aussi tendres qu'eux en amour.

Sahid, fils d'Agba, demanda un jour à un Arabe: De quel peuple es tu?“ Je suis du peuple chez lequel on meurt quand on aime, répondit l'Arabe. „Tu es donc de la tribu des Azra?“ ajouta Sahid. Oui, par le maître de la Caabat répliqua l'Arabe. „D'où vient donc que vous aimez de la sorte?“ demanda ensuite Sahid. „Nos femmes sont belles et nos jeunes gens sont chastes“, répondit l'Arabe.

Quelqu'un demanda un jour à Arouâ-Ben-Hezam: „Est-il donc bien vrai, comme on le dit de vous, que vous êtes de tous les hommes „ceux qui aient le coeur le plus tendre en amour?“ „Oui par Dieu! cela est vrai“ répondit Aroua, et j'ai connu dans une tribu trente jeunes gens que la mort a enlevés, et qui n'avaient d'autre maladie que l'amour.

(Diese Nachweise zum Asra verdanke ich Herrn Prof. Erich Schmidt in Berlin)“.

Potrivirea aproape cuvânt de cuvânt (cel puţin în întrebare şi răspuns) dovedeşte pe deplin, că aci trebue căutat izvorul poeziei lui Heine. Şi cine cunoaşte câtuşi de puţin poeziile lirice şi viaţa lui Heine, ştie că şi poetul cunoştea din experienţă iubirea profundă, care distruge fără speranţa fericirii măcar, şi deci nu se va mira că acest subiect a trebuit să-l impresioneze adânc şi să-l atragă.

Din comparaţiunea izvorului cu poezia lui Heine rezultă: motivul e luat pe dea'ntregul, însă situaţiunea şi „pointa“ sânt invenţia poetului. Cele 6 versuri dela urmă sânt împrumutate aproape textual, aşa că sfârşitul baladei e format din partea de mijloc a anecdotei. Dar cât de bine e totul localizat (scena la curtea unui sultan oarecare, neamul Asra în Iemen = Arabia Felix!) şi cât de bine e motivat: acolo este nobilul, care întreabă numai din curiozitate, aici întrebarea e motivată şi situaţiunea apropiată mult de inima noastră, fiindcă femeea iubită întreabă pe sclavul, care o iubeşte, care se stinge văzând cu ochii. Astfel explicaţiunea

în gura sclavului e mult mai poetică şi mai mişcătoare, căci în acelaş timp e şi o discretă declaraţiune de iubire, făcută în forma cea mai gingaşă de unul care ştie ce soartă îl aşteaptă.. Şi motivarea, în ce cuvinte simple: wunderschöne Sultanstochter (încă un epitet, care nu spune mai nimic!), er ward immer bleich und bleicher, etc. Să nu se treacă cu vederea, că Heine a terminat poezia cu perspectiva aceasta tragică a morţii, care vine ca o necesitate fatală şi n'a continuat-o ca într'o operetă sau un roman sentimental, povestind, de ex., cắm s'au stabilit de acum relaţiuni secrete etc., deşi din cele ce preced s'ar putea admite un interes oarecare pentru sclav. — Abia după această comparaţiune cu izvorul vedem clar ce a voit să accentueze poetul şi putem aprecia puterea, cu care în trăsături atât de simple şi de discrete a putut să ne dea în patru strofe scurte tragedia unei vieţi din cele mai poetice. Acum vedem ce este proprietatea lui şi ce este luat dela alţii şi putem observa câtă preciziune şi forţă ştie să dea el prin „pointa“ poeziei sale faţă de povestirea, în sine, şi ea, atât de poetică, a izvorului întrebuinţat.

Am luat ca exemplu o poezie din cele mai scurte şi totuşi sper că am demonstrat ce este esenţa studiului izvoarelor, care este funcţiunea lui şi cât este de necesar, dacă voim să dăm caracter pozitiv, ştiinţific studiilor literare şi critice; e uşor de înţeles, că la opere de o importanţă şi întindere mai mare, la drame, romane, etc., rezultatele obţinute pot fi mult mai multiple şi mai de valoare pentru înţelegerea şi apreciarea justă a operei şi a poetului.

Să ne închipuim munca aceasta săvârşită pentru toate operele unui poet, bine înţeles acolo unde se poate face, unde izvorul e cunoscut (şi se lucrează necontenit, ca să se afle, pe cât posibil, izvoarele tuturor operelor mai însemnate şi rezultatul acestei munci colosale se adună apoi de prin reviste şi de pe unde e publicat, ca să formeze notiţe modeste la sfârşitul volumelor operelor complete sau introducerea la aceste opere) — să ne închipuim deci

această muncă îndeplinită pentru toate operele unui poet și atunci ne vom putea face o idee, cum în țara muncei cinstite și conștiențioase, unde adevărul și știința sânt respectate și iubite, critica literară nu plutește în vânt, nu face scamatorie pe socoteala naivilor, nici nu caută să-i amețească și adoarmă în legănatul ademenit al termenilor umflați și vagi, ci procedează ca oricare altă știință pozitivă, adunând fapte, comparând și dând astfel rezultate pozitive, indiscutabile, care-i pot aduce cu drept cuvânt numele de „critică științifică."

Berlin. TRAIAN BRATU

LA LUNĂ

Treci deapururi gânditoare,
Lună, pe cărări senine
Oglindindu-te pe lac,
Ale tale raze line
Prin pădurea sunătoare,
Ca argintul, se desfac.

Treci. Tu ai văzut prin vremuri
Cum se luptă omenirea,
Cum durerile-i se cern,
Ş'ai putut să te cutremuri...
Numai tu mai ştii menirea
Universului etern.

Căci aice toate cele
Noi statornice le credem
Şi ne 'nchipuim că sânt,
Deşi ştim unde purcedem.
Cade veşnic peste ele
Al deşertăciunii vânt.

Cugetarea întreruptă
Veşnicia n'o despică;
Vulturul urcat prea sus
Cade cu aripa ruptă —
Steaua nu se mai ridică
Dacă raza-i a apus.

Şi în neputinţa noastră
Adevărul de-a-l cuprinde,
Ne-a rămas să ne 'mbătăm
De-al tău farmec ce se 'ntinde
Pe tăria cea albastră,
Şi un imn să-ţi înălţăm!

AL. A. NAUM.

DESPRE METODĂ IN FILOSOFIE

I.

Pentruca o speculaţie omenească să poată fi deosebită de altele, trebueşte să se arate sau că îi aparţine un domeniu aparte, sau că se slujeşte de o metodă specială.

Fiecare dintre căile acestea au fost la vremea lor urmate, pentru a se stabili distincţiunea ce se simţea că există între filosofie şi celelalte ramuri de activitate intelectuală. S'a afirmat de către unii că filosofia diferă de celelalte ştiinţe, pentrucă are un obiect deosebit, şi s'a pretins de către alţii că autonomia filosofiei se întemeiază, nu pe particularitatea obiectului, ci pe acea a metodei. Întâiul mod de vedere e al majorităţii filosofilor, cel de al doilea e numai al unei şcoli, al unui curent filosofic, mărginit la câteva decenii de durată şi coprins între hotarele unei singure ţări, al curentului despre care s'a zis foarte multe şi va trebuì să se spue şi mai multe, — al curentului purcedat dela Kant şi culminat cu Hegel.

Întâia grupă de delimitatori ai filosofiei — căreia să-i zicem marea grupă — stabileşte că filosofia are un domeniu special. E domeniul legilor celor mai generale, al principiilor supreme, cari stăpânesc deopotrivă fenomenele lumii fisice şi înfăţişările lumii sufleteşti. Pe când ştiinţele celelalte numite pe drept particulare, pornite din nevoea diviziunii muncii şi întemeiate pe diferenţe aparente, despărţesc universul armoniei şi înlănţuirii generale în compartimente mai răstrânse în care lucrează închizându-se şi se închid lucrând, rămâne nevoea unei alte întreprinderi — care nu e decât filosofia — ca să înfăptuească armonizarea grupelor separate şi să găsească acele legi universale care fireşte nu puteau fi descoperite, în urma pulverizării investigaţiei umane, de cercetătorii nici unuia din domeniile speciale în care fiecare se zidea.

Prin urmare, filosofia are un obiect aparte. Coordonând legile mai mărunte, care subsumă cercetările fiecărei ştiinţe speciale, râvneşte formularea legilor generale, şi măcar întrezărirea principiilor supreme. Are ea pentru aceasta şi o metodă proprie? Întru nimica, răspund laolaltă partizanii acestui mod de a vedea. Metoda ei, este metoda comună a tuturor celorlalte ştiinţe, care nu e decât metoda firească a minţii noastre. Celelalte ştiinţe s'au alcătuit ca atare din cauza necesităţii de divizare a muncii. A fost nevoe numai să se împartă largul şi bogatul câmp al naturii, care întrece puterea de cercetare a unei singure munci, şi de aci au izvorît specialităţile toate, iar nici de cum ca să se satisfacă deosebite moduri de investigare, ce ar exista în sufletul omenesc. Capetele noastre nu au decât o singură cale de cunoaştere. Din acest punct de vedere nu s'ar fi stabilit nici odată vre-o distincţie şi deci vre-o specialitate. Calea este una, ştiinţa e tot una. Specialităţile au fost, după cum s'a spus, create, din cauza lărgimii covârşitoare a câmpului naturii. Rostul filosofiei e să unifice, să armonizeze între ele rezultatele acelor ştiinţe, găsite după metoda lor. Metoda filosofiei e deci metoda celorlalte ştiinţe, aplicată numai pe o întindere mai mare, decât o aplică fiecare din ele. — Această idee a fost susţinută — şi dacă nu susţinută dar urmată – din cea mai depărtată antichitate până astăzi, cu excepţia acelei şcoli filosofice de care am pomenit.

În contra acestei opinii se ridică cealaltă părere, anume că dacă e vorba să se facă vre-o deosebire între filosofie şi ştiinţe, aceasta se poate face numai pe baza metodei şi nu pe acea a obiectului. Aceeaş materie poate fi tractată şi cercetată în două chipuri: după metoda experimentală, inductivă, care e metoda ştiinţelor speciale, şi care e o metodă vulgară, precum şi după metoda deductivă sau speculativă, o metodă cu mult mai nobilă şi care e metoda filosofiei. — Această părere are ca punct de plecare pe Kant, zic punct de plecare şi nu iniţiator, pentru cuvântul că nu poate fi dânsul făcut responsabil de consecinţele cam silite pe care le-au tras alţii din ideile sale. Kant făcuse pentru întâia oară următoarea distincţiune clară: există idei „apriori" care aparţin minţii noastre, în calitate de forme ale ei constitutive, înainte de ori ce experienţă şi cărora experienţa se supune, şi idei „aposteriori" care sânt dobândite din experienţă. — Inovaţia lui Kant consista nu în afirmarea existenţii ideilor „apriori" – acest lucru se mai spusese şi

înainte de dânsul, bunăoară de Descartes — ci cu privire la caracterul pe care îl atribuia dânsul ideilor în chestiune. Aceste idei, după părerea lui Kant, erau pur *formale*, rezervând conţinuturile materiale numai ideilor ieşite din experienţă.

Din pricina acestui esenţial caracter al ideilor „apriori" decurgea pentru ele mai întâiu un desavantaj, care în anume privinţă echivala cu o decapitare. Ori ce speculaţie întemeiată numai pe ele, ori ce speculaţie care întorcea capul dela experienţă, era o speculaţie sterilă.

Numai cu ajutorul formelor „apriori" nu puteai stabilì nimic, nu puteai conchide nimic, cum nu poţi stabilì, după forma unor rame de tablouri, nimica în ce priveşte calitatea ori natura pânzei pe care o vor încadra. Pe de altă parte însă, dela Kant, aceste idei înăscute capătă şi o însemnătate, pe care înainte nu o avuseră şi pe care — închizând ochii asupra desavantajului de mai înainte — au să o speculeze într'atâta câţiva din urmaşii lui. Ideile „apriori" devin formele necesare ale ori cărei experienţe posibile. Ele singure nu pot dovedi nimic. Însă ori ce experienţă, ori ce fenomen al naturii, trebueşte neapărat să se supue cadrului lor prestabilit. Ele însemnează conturul necesar al ori cărei experienţe actuale şi viitoare, căci, după părerea lui Kant, nici o reprezentare nu vine înaintea conştiinţei mai înainte ca să îmbrace aceste forme ale ei. — Pe când filosofii anteriori lui Kant care admiteau idei înăscute, — fără să le considere ca formale şi apoi universale — dacă se aventurau şi în speculaţii pure câte odată, nu prejudecau pe de altă parte forma ori cărei experienţe, Kant, dacă se abţine cu hotărîre dela speculaţii curat mintale, prejudecă însă într'o măsură conturul tuturor experienţelor omeneşti.— Acesta este punctul lui Kant. Trei din urmaşii săi merg pe această cale înainte. Dacă forma ori cării experienţe este dinainte hotărîtă de ideile constitutive ale minţii, apoi această experienţă cu fenomenele ei, cu legile şi cu evoluţia ei, va putea fi „apriori" construită numai prin speculaţia abstractă, urmărită numai cu astfel de noţiuni, — consecinţă inspirată de Kant, dar nu şi indicată de el. Mai trebuia pentru aceasta o rectificare a hărţii, a înlănţuirii ideilor înăscute. Fichte şi mai pe urmă Hegel înlocuesc tabloul static al ideilor formale, pe care îl lăsase Kant, cu o schiţare genetică, cu un proces dialectic al acelor idei, şi astfel întreprind pe baza lor exclusivă să construească natura,

istoria ş. c. l. — Toată fenomenologia naturii, atât fizice cât şi spirituale, e un efect al desvoltării ideii, şi în mod aprioric, fără consultarea experienţei şi fără controlul ei, se poate construi, dela cele mai largi coprinderi până la cele mai mici amănunte, toată această natură la care participăm. Iată cum s'a ajuns la convingerea că pe lângă metoda empirică a ştiinţelor particulare mai există o metodă de cercetare deosebită, metoda speculativă, abstractă, tot atât de valabilă ca cealaltă şi cu mult mai nobilă şi mai comprehensivă, care este a filosofiei.

Aşa dar pe când după prima opiniune deosebirea dintre filosofie şi celelalte ştiinţe e chestiune de obiect, după a două părere e o chestie de metodă.

Cei dintâi afirmă că filosofia are un domeniu de stăpânire proprie, deosebit de al altor ştiinţe, ceilalţi că filosofia nu are un domeniu, ci numai o cale deosebită ce străbate toate domeniile. Ambele păreri recunosc rolul superior al filosofiei. Dar pe când — pentru a face o comparare — după întâia părere, filosofia e o autoritate cu putere timporală (având o ţară proprie de stăpânit), după a doua e numai putere spirituală, adică stăpâneşte întreg ţinutul ştiinţii, cu toate colţurile şi amănuntele sale, însă cu un altfel de sceptru în mână, decât sceptrele celorlalte ştiinţe...

Nu a trecut mult şi a doua părere, acea care afirmase deosibirea de metodă a filosofiei, a intrat într'un discredit crescând. Deducţiile apriorice ale metodei speculative erau rând pe rând desminţite de ştiinţele experimentale. Şi ori cum, era greu să se convingă lumea că experienţa era acea care greşea... Şi în adevăr cele mai neaşteptate afirmaţii ştiinţifice rezultase din aplicarea aventuroasă a metodei speculative. Se pretindea că există stele acolo unde nu erau şi că sânt necesare goluri planetare, după regulele dialectice, acolo unde după scurtă vreme s'au găsit resturi de astru sfărâmat. În fine, dacă îmi aduc aminte bine, se stabilise identitatea între stele şi facle, tot ca o neapărată consecvenţă a procesului dialectic al noţiunilor apriori. Metoda a căzut în marele discredit care i se cuvenise şi cum multă lume continua să creadă că filosofia nu e alta decât aplicarea acelei metode, a ajuns să se confunde pentru câtăva vreme noţiunea de filosofie cu aceea de verbiaj. Este drept că şi dela Fichte şi dela Schelling şi dela Hegel au rămas şi idei fecunde. E şi astăzi foarte preţuită legea evoluţiei prin contraste, o idee Hegeliană. Dar toate

aceste idei serioase nu se datoreau metodei speculative, ci izvorau, după cum s'a observat îndată, din experienţe dosite şi nedeclarate. Din zi în zi se constată mai tare necesitatea indispensabilă a experienţei, pentru ori ce lege, pentru ori ce afirmare serioasă.

Operaţiile minţii izolate, care nu încorporează bucăţi de experienţă, funcţionează în gol. Ori ce afirmaţie materială făcută pe o astfel de cale, era sau opera fantaziei sau a unii experienţe nemărturisite. Pe calea speculaţiei apriorice nu se poate hotărî nimic valabil, sau, spus cu mai multă putere, o asemenea metodă nu există.

Formele minţii noastre, după cum spune Wundt mai pe urmă în introducerea Logicei sale, sânt numai instrumentul cu care se găseşte raporturile din natură, iar nu aceste raporturi însele. Astfel condus, procesul reacţiunii lăsa în picioare drept singură opinie posibilă, cu privire la chestiunea noastră, că filosofia se deosibeşte de celelalte ştiinţe, numai pentru că are un *obiect* particular.

II.

Ştiinţele particulare şi-au împărţit câmpul naturii pentru ca să-l poată studia. Filosofia, după cum s'a spus şi mai nainte, caută să unifice rezultatele lor concentrate în legi universale, realizând astfel pentru sufletele noastre unitatea naturii, care fiind cercetată cu o singură metodă nu s'ar fi fragmentat pentru noi niciodată, de n'ar fi fost covârşitoarea ei mărime faţă de puterile studiului nostru. Deosebirea filosofiei de celelalte ştiinţe constă aşa dară în menirea, în rolul, în întreprinderea ei particulară. Pe când celelalte ştiinţe cercetează anume domenii de natură, ea are ca obiect natura întreagă, şi prin urmare legile universale şi principiile ultime. Pentru a le atinge pe acestea, se înalţă, şi trebue să se înalţe, pe rezultatele ştiinţelor speciale, găsite prin inducţie şi experimentare şi coordonându-le la olaltă se ridică spre perspective din ce în ce mai generale, tot pe aceeaşi cale de investigaţie, anume dela particular la general, dela fapte la idei. Aceasta este opinia rămasă în picioare cu privire la rostul filosofiei, în urma înlăturării celeilalte opinii, ce pretindea că filosofia dispune de o cale proprie pentru a descoperì adevărurile lumii, calea construcţiilor apriori neîntinate de con-

tribuţia vulgarei experienţe. Vom cerceta în restul articolului nostru, dacă nu cumva şi aceasta de a doua opiniune nu are partea ei de adevăr; dacă nu cumva metoda speculaţiei abstracte nu poate descoperi adevăruri independent de experienţă; dacă în fine abrogarea acestei opinii nu are partea ei de exagerare. Şi pentru aceasta e bine să precizăm din capul locului care este poziţia noastră. Între părerea că filosofia are numai un *obiect* deosebit, acel al legilor universale şi între aceea că filosofia fără a avea un obiect deosebit dispune de o *metodă* proprie, metoda apriori, este loc nu pentru un eclectism de combinare, ci pentru o atitudine astfel formulată: E incontestabil că filosofia are un obiect deosebit, dar tocmai prin faptul că are un obiect deosebit şi anume pe acela al primilor principii sau al legilor universale, nu poate ca uneori să ajungă la adevăruri, în domeniul care îi aparţine, şi cu metoda apriorică, care în alte ştiinţe nu se poate întrebuinţa?

E incontestabil că mintea omenească nu este numai un aparat de reflectare pasiv. În ori ce experienţă ea adaugă în totdeauna o contribuţie proprie, de natură formală fireşte, dar tocmai din această privinţă poate, de o însemnătate mai întinsă. Cuvintele lui Wundt, amintite mai înainte, sânt intim legate în scrierea lui de alte cuvinte pe care nu le-am citat atuncea tocmai ca să le citez acum. E drept, afirmă Wundt, că formele minţii noastre nu sânt decât mijloacele cu care se descopăr raporturile din natură iar nu cum spun Hegelianii aceste raporturi însele. Însă (şi aci e partea pentru noi importantă) şi aceste raporturi ale naturii, într'un cuvânt toată experienţa, ca să poată veni la cunoştinţă, ca să poată pentru noi să *existe*, trebue neapărat să se îmbrace cu formele minţii noastre. Un lucru care nu se încadrează în ramele inteligenţei, nu există şi nu va exista niciodată pentru noi. Dacă lucrul stă astfel, dacă o parte din cunoştinţele noastre (partea lor formală) e în totdeauna condiţionată, oricare ar fi făptura lor externă, de mintea noastră proprie, atunci fără îndoială că o parte din înfăţişarea lumii va putea să fie apriori construită, fără nevoe de controlul experienţei, fără temeri de surprizele ei. Şi în acest chip metoda speculativă, atât de preţuită odată şi atât de depreciată azi, va putea să fie cu rod folosită în filosofie, vom vedea îndată de ce numai în filosofie, nu şi în alte ştiinţe.

Am zis că orice experienţă ca să existe pentru oameni

trebue să se supue formelor inteligenţei noastre, forme a căror origină nu e momentul nici nevoea de a o discuta. Dacă lucrul stă astfel, atunci aceste forme odată cunoscute, poate să se afirme în mod apodictic, pentru experienţa tuturor veacurilor viitoare, ce anume lucruri niciodată *nu* se vor întâmpla. Şi aşa se poate spune de pe acuma cu toată certitudinea posibilă că în vecii vecilor nu va apare în mijlocul naturii un fenomen fără o cauză oarecare şi nu va răsărì o făptură, care să fie identică cu opusa ei. Aceasta o putem spune în mod aprioric, fără cercetarea experienţei, care fie zis în treacăt nici nu ne-ar putea îngădui o astfel de afirmare, decât numai subt *condiţia* repetării aceloraşi împrejurări.

Dar să trecem dela aceste exemple negative, în tot cazul aşa de formale încât nu pot să alcătuiască aproape nimic din trupul unei filosofii, a unei filosofii în înţelesul de concepţiune asupra lumii şi a vieţii, şi să vedem dacă cu metoda apriorică nu se pot stabilì şi perspective metafizice efective. Şi mai înainte de a cerceta câteva cazuri de stabiliri filosofice de această natură, să arătăm în câteva cuvinte pentru ce acest lucru este cu putinţă. Lucrul, după părerea noastră, nu e greu de explicat. Metoda apriorică constructivă se poate aprecia în filosofie, fiindcă aceasta din urmă e ştiinţa legilor *celor mai generale*. Şi cum legile cele mai generale se confundă la limită cu conturul general al experienţei, contur care e hotărît de formele minţii noastre, iată cum ele pot fi într'o măsură deduse numai pe calea abstractă-speculativă, fără concursul experienţei. Legile universale ale experienţei, încă odată, sânt aceleaşi cu cadrele ei generale sau în tot cazul se au faţă de acestea din urmă ca poligonul cu o infinitate de laturi faţă de circonferinţa în care e înscris. Aceste cadre sânt ale minţii noastre, care le aplică cu necesitate oricării experienţe, şi pentru ca să fie cunoscute, metoda speculativă e de-ajuns. Iată cum cu ajutorul acestei metode se poate ajunge la adevăruri în filosofie, zic numai în filosofie, findcă numai dânsa se ocupă cu legile cele mai generale, singurele care pot fi la limită identificate cu formele apriorice. Căci în măsura în care legile naturii au o extensiune mai redusă, îngădue diferenţe şi particularităţi, ele se depărtează ca înfăţişare de formele apriori, aşa că metoda speculativă nu poate să fie folosită pentru descoperirea lor. Pentru acest cuvânt în celelalte ştiinţe, care cultivă domenii limitate, care

se opresc la diferențe aparente şi formulează legi mai mărunte, metoda speculativă, eficace pentru legile universale, nu se mai poate întrebuința. În acest chip se poate stabili şi o diferență de metodă intre filosofie şi ştiință şi aceasta nu în contra obiectului ci tocmai din cauza obiectului lor. In filosofie deci metoda speculativă poate fi întrebuințată, şi atunci când poate fi întrebuințată, trebue să adăogăm că e chiar superioară metodei experimentale, căci ea afirmă *apodictic* pe când aceasta din urmă numai *condițional.*

Să înşirăm acuma câteva exemple concrete. Să luăm de pildă sistemul metafizic al lui Aristotel. Sistemul lui Aristotel e un sistem dinamic. În natură, afirmă filosoful, e o continuă mişcare, care se repercutează din fenomen în fenomen. La capătul acestui lanţ de mişcare se află, drept cauză primă a întregului şir de fenomene mobile, o formă fixă, sau, cum spune filosoful o formă „pură". Cauza primă a mişcării, prin urmare, e nemişcată.

La această încheere a edificiului său filosofic, Aristotel nu a ajuns decât cu metoda speculativă şi nici n'ar fi putut să ajungă altfel. De ce cauza primă a mişcării — în cazul când admiţi nevoea unei cauze prime — nu este şi dânsa o mişcare şi trebue să fie ceva nemişcat? Pentrucă dacă ar fi fost şi ea o mişcare, prin urmare la fel cu tot şirul de fenomene mobile, nu e nici o *rațiune suficientă* să fie dânsa cauza primă, şi nu de pildă o altă mişcare, mai înainte sau mai încoace decât ea. De îndată ce admiţi cauza primă ca necesară, aceasta nu poate avea caracterele fenomenelor pe care le explică, anume acele caractere pentru care fenomenele îşi caută explicare. Un fenomen actual de mişcare se explică prin mişcarea unui fenomen antecedent. Aceasta se lămureşte de asemeni printr'o altă mişcare precedentă, şi tot aşa poţi merge la infinit înainte, — dacă nu simţi nevoea unei opriri definitive, cu alte vorbe a unei cauze prime. Din moment însă ce ai admis cauza primă, ea nu poate fi tot un act de mişcare, fiindcă nu e nici o *rațiune* ca să fie acel act şi nu altul de după sau dinaintea lui. Deaceea cauza primă, printr'o constrângere mintală, trebue s'o admiţi de altă natură decât fenomenele pe care le explică şi care tocmai fiindcă erau astfel aveau nevoe să fie explicate, — şi acest lucru în cazul de faţă l-a făcut Aristotel. Ori te hotărăşti să nu eşi din „dinamic" şi atunci nu poţi oprì lanţul desfăşurării nici odată, sau în cazul când vrei să-l termini cu o cauză primă, acea cauză trebue să fie sta-

tică. Acelaş lucru care s'a spus despre mişcare, se poate spune ca o completare despre spaţiu şi timp. Te hotărăşti să nu admiţi altfel de existenţe decât acele din spaţiu şi din timp, atunci trebue să prelungeşti cu necesitate lanţul existenţelor la infinit, — căci nu e nici o raţiune suficientă ca să fie cauză primă cutare şi nu alt fenomen. Sau pe baza principiului identităţii, nu poţi admite o clipă a timpului sau un loc al spaţiului care să nu presupue o clipă antecedentă sau un loc dincolo de el. — Atunci în cazul când ţi se impune existenţa cauzei prime, ea trebueşte situată în afară de aceste două forme ale fenomenelor, — aceasta prin constrângerea apriorică a propriei tale inteligenţi.

În rezumat, dacă mintea nu ţi-e constrânsă în sensul cauzei prime (din acest punct de vedere sântem prada unei antinomii), poţi rămâne înlăuntru fenomenelor tempo-spaţiale, prin politica de veşnică prelungire a explicării, prin prelungirea la infinit. Dar dacă din potrivă cauza primă îţi este impusă, atunci trebueşte s'o scoţi din lumea fenomenelor şi s'o concepi ca transcendentă. Iată o importantă perspectivă metafizică, găsită pe calea construcţiei apriori.

Să trecem la un alt exemplu, anume la cunoscuta lege a persistenţei forţei, a conservării energiei, sau a echivalenţei forţei. Această lege trece astăzi ca o lege experimentală, întrucât a fost verificată la cântar. Totuş e interesant şi caracteristic de urmărit istoriceşte, cum a apărut anume formularea acestei legi. Se face caz cu dreptate de faptul că ea s'a ivit în secolul al 19-lea în trei capete de-odată, germanul Mayer, danezul Collding şi englezul Joule. Dacă însă urmărim lucrurile mai de-aproape, vedem că ea a fost enunţată şi de Kant şi de Leibnitz, ba încă şi de Lucreţiu după Democrit, cu alte cuvinte în vremea când experienţele erau abia începute, când observarea ştiinţifică abia mijea. Faptul că această lege, şi adăugăm, această lege atât de cuprinzătoare, a putut să răsară în timpuri când materialul experimental era aşa de sărac, a născut fireşte întrebarea dacă nu cumva nu se confundă cu legea apriorică a identităţii. Căci în definitiv dacă această lege nu putea fi scoasă decât din experienţă — dată fiind vastitatea ei cuprinzătoare — ea trebuia să se ivească tocmai în *urma* legilor mai mărunte, în tot cazul după o strângere de material bogat. De altminteri dacă stai să pătrunzi bine înţelesul acestei legi, din ce în ce îţi pare ca o lege ce n'o poţi alunga. Ce ar

însemna că energia poate creşte sau scădea? Ar însemna să apară creaţii din nimic, şi unele lucruri să devie nimic. Dar acest lucru se poate oare concepe? În ce priveşte creaţia din nimic se poate cel mult spune că D-zeu a făcut-o din nimic, ceea ce fireşte e departe să însemne că a eşit din nimic. Iar dispariţia în „nimic" dacă e un lucru de vorbire mai curentă, asta e din cauză că vorba *nimic* se întrebuinţează şi cu alt înţeles. Un corp solid, prefăcut în vapori, se poate spune în formă figurată că a fost redus la nimic. Pentru oricine însă îşi analizează gândul, nimicul vaporilor nu e tot una cu nimicul neantului. Când Gustave Lebon în fruntea noii sale teorii asupra materiei, pune ca motto: Nimic nu se crează, totul se perde, fiindcă prin radiaţie materia devine eter, nici dânsul nu calca acea lege a gândirii, fiindcă nimicul eterului nu este nimicul absolut. Într'un cuvânt persistenţa energiei, sau a făpturii universale, nu este decât legea identităţii $A = A$. Ea este o lege universală, care se confundă ca atare cu una din cadrele minţii noastre şi a putut fi astfel găsită pe cale speculativă. Pentru a încheia cu exemplificările noastre, putem adăoga o observare generală. E simptomatic faptul că concepţiile filosofice ale cugetătorilor celor mai vechi sânt mult mai viabile şi mai de actualitate decât ipotezele lor de ştiinţă specială. Pe când aproape toate acestea din urmă nu mai păstrează decât valoarea interesului istoric, multe din cele dintâi pot fi încă practic utilizate: dovadă Parmenide, dovadă Platon, dovadă Aristotel. Nu ar fi acest lucru o adevărată enigmă în cazul când filosofia ar avea aceeaş metodă ca celelalte ştiinţe particulare? Şi nu ar fi fost mai natural, în cazul când singura metodă de urmare este acea experimentală, ca cele dintâi legi şi hipoteze solide să fie acele mai mărunte, acele din câmpuri limitate? De ce s'a întâmplat contrariul? Explicarea nu poate să se dobândească decât admiţându-se că o parte a concepţiilor filosofice a fost găsită cu altă metodă, metodă care în lumea lor particulară are toată eficacitatea (1).

Odată stabilit acest lucru, anume că partea cea mai generală a sistemelor metafizice poate fi şi a fost speculativ aflată, prin analiza pură a formelor minţii noastre, se pune

(1) Întrucât priveşte pe Parmenide putem avea şi o indicaţie despre aceasta. Anume faptul că n'a isbutit să coordoneze privirea lui filosofică cu ideile de ştiinţă specială.

acuma o întrebare. Cum se explică varietatea de înfăţişare a sistemelor înfăptuite? Fireşte nu e de mirare nici în cazul acesta, în cazul când legile filosofice pot fi găsite speculativ, că sistemele de cugetare sânt totuşi aşa de rare, lucru care ar putea să pară curios. Căci deşi conturul legilor filosofice poate fi descoperit numai prin examinarea cadrelor cugetării şi deci într'o privinţă nu reclamă nici o ştiinţă prea vastă, nici o experienţă prea bogată, acest lucru, examinarea cadrelor cugetării, buna analiză şi oglindire a lor, este de sigur un lucru de o greutate care întrece puterea de gândire a minţilor comune. Vorba este cum se explică varietatea de înfăţişare a sistemelor, la acele capete care au putut înfăptui. Cum s'a putut pe cale speculativă, unde nu era la mijloc deosebirea împrejurărilor experimentale, să se ajungă la concepţii aşa de diferite? Cum oare, pentru fiecare, conturul unor cadre mintale comune s'a concretizat în perspective metafizice atât de eterogene? Şi nu s'ar putea scoate de aici o obiecţiune care să contrabalanţeze puterea mărturiilor dinainte, care căutau să ateste istoriceşte că în mare parte sistemele metafizice au fost determinate cu metoda speculativă?

Apoi tocmai ceea ce nu ne pare just, e faptul că sistemele metafizice, deosebite în părţile lor dela bază, mai sânt deosebite şi în partea dela vârf. Cu alte cuvinte examinând cu băgare de seamă înfăţişarea acestor sisteme, observăm cum pe nesimţite sântem aduşi de fiecare din ele către aproape aceleaşi concluziuni. Uniformitatea contururilor marilor sisteme e mult mai mare decât s'ar putea bănui considerând la olaltă pe antici şi moderni, şi acolo unde ea nu apare, aceasta se explică lesne, mai cu deosebire prin diferenţe verbale, pe motive de verbiaj. Şi în această privinţă să luăm o pildă, anume marile sisteme ale lui Leibnitz, Spinozza şi Descartes. În ce priveşte concluziunea lor metafizică ultimă, ceea ce înseamnă tot una cu conturul general, Descartes spune că lumea (compusă din materie şi spirit) e creată şi întreţinută de Dumnezeu, Spinozza că materia şi spiritul sânt pur şi simplu două atribute ale lui Dumnezeu care e egal cu substanţa infinită, Leibniz că lumea (alcătuită din monade) e o radiaţie a monadei monadelor care e tot una cu Dumnezeu. Între aceste contururi de sisteme pare a fi deosebiri esenţiale (pentru care s'au şi creat numirile distincte de Panteism şi Teism) şi o credeau aceasta şi proprii lor autori. Totuşi poate fi serios deosebire,

la aceste înălțimi ale gândirii, între creație, atribuție şi radiație? Între un Dumnezeu care crează din nimica, între unul care se manifestă, între unul care radiază? Sânt oare aceste deosebiri presupuse mai mult decât deosebiri de imagini și, mai mult încă, deosebiri de cuvânt?

În definitiv dacă indicăm aceste veşminte variate, ne aflăm în fața unui mic contur de gândiri, în fața unei singure perspective. Toate aceste sisteme exprimă acelaş lucru: *că lumea trebueşte să aibă o cauză primă și că aceasta ca atare este transcendentă.* Nimic alta decât atitudinea filosofică, speculația impusă, pe care am discutat-o ceva mai spre început.

Totuși trebue să recunoaştem că deosebirile dintre sisteme nu pleacă toate din motive de verbiaj. Unele sânt efective, și aceasta se datoreşte unei realități foarte însemnate, anume că formele minții noastre nu sânt armonice între ele ci dinpotrivă se află într'un mare conflict, — conflictul așa numitelor antinomii. Am spus că printr'o constrângere a minții dacă ai admis odată cauza primă, trebueşte s'o aşezi cu necesitate dincolo de fenomene. Dar aceasta numai după ce ai admis cauza primă, lucru la care nu ești silit decât pe jumătate, întru cât pe de altă parte te împinge c'o egală putere nevoea de prelungire a lanțului cauzalității până la indefinit. De acì două mari categorii de sisteme, sistemele fenomeniste şi acele substanțialiste sau transcendentaliste (1). Ce rămâne să facă în cazul acesta filosoful când nu se poate resemna la o sceptică suspendare? Rămâne, din moment ce nu poate să aibă pentru o formulă oarecare unanimitatea categoriilor minţii noastre, să urmărească numai o majoritate. Iar acì, probabil că n'o să se poată nici odată dobândì o majoritate obşteşte recunoscută, sigură, nediscutată, pentrucă nu se poate apuca cu deplină certitudine firul conducător al acestor forme risipite, a căror reală clădire, al căror rost şi importanță niciodată nu a putut să fie la fel stabilit. Antinomiile există. Care dintre termenii din care se compun fiecare merită preferința și încrederea noastră? Aproximațiile sânt cu putință, certitudinea desăvârşită însă nu. După modurile deosebite în care se va alcătuì majoritatea, după ierarhia atribuită acestor forme de gândire, vom avea sisteme metafizice deosebite ca înfățișare.

(1) S'au mai ivit și sisteme cu cauză primă pur fenomeniste. Acestea însă ne par de o factură imposibilă. E cazul cu Renouvier.

Întru cât ne privește, o spunem în treacăt, credem într'o putinţă de surmontare a antinomiei dintre cauza primă şi seria infinită, de oare ce transcendenţa cauzei prime nu impiedică seria infinită a fenomenelor, cauza primă transcendentă având tocmai rolul de cauză a acestui şir infinit. Totuşi lucrul nu poate fi impus ca nediscutabil, în tot cazul depăşeşte marginile articolului de faţă.

Voiu încheia prezentul studiu cu o ultimă semnalare. Am spus că metoda speculativă este aplicabilă în filosofie, însă numai în ce priveşte legile ei cele mai generale, fiindcă numai acestea din urmă se pot confunda la limită cu cadrele minţii noastre. Aşa a fost bună oară transcendenţa cauzei prime, în cazul când o admiţi cu necesitate, căci aveai constrângerea speculativă de a o concepe ca o existenţă care să aibă *in sine* propria-i raţiune de a fi. Numai aşa puteai satisface principiul raţiunii suficiente, şi ca atare trebuia s'o concepi în afară de formele de spaţiu şi de timp. Când este vorba însă de legi mai puţin universale – căci şi în filosofie nu pot fi toate legile de o egală generalitate — când este vorba de lucru mai de amănunte, atunci ca şi în ştiinţele speculative, metoda speculativă nu se mai poate aplica. Acestea trebuesc inductiv aşezate şi numai pe urmă coordonate cu legile generale, iar nu aflate prin a lor metodă, de multe ori nici enunţate provizor. — Zic nici provizor aşezate, fiindcă metoda speculativă nu poate da decât cadre şi mai mult decât cadre nimic. De aceasta construcţiile Hegeliane n'au putut în partea lor de amănunte să aibă seriozitate. Metoda apriori poate fi întrebuinţată în filosofie, însă cu măsură. Şi cum măsura nu poate avea nici reguli nici canoane, ci o ai ca înzestrare firească sau nu, îndată ce ai numit-o, nu mai ai nimica de adăogat.

1906 Aprilie. I. PETROVICI.

DESPRE CELE TREI MARI TABLOURI

ALE LUI

REMBRANDT, DIN OLANDA

Rembrandt, născut la 15 Iulie 1606 și mort la 7 Octomvrie 1669, a lăsat 550 de tablouri terminate, din care abia vre-o 30 au rămas în Olanda, iar celelalte sânt resfirate în muzeele Europei. Acest fapt e curios, fiindcă Rembrandt nu a părăsit de loc pământul țărei sale, precum era obiceiul artiștilor pe timpul său, și nu a stat în serviciul nici unui domnitor străin, cum a fost d. ex. Van Dyck la Carol I, regele Angliei, sau Rubens la ducele Vincenzo Gonzaga în Mantua, la Maria de Medici, văduva lui Henric IV, şi la Filip III şi IV, regii Spaniei. Olanda era dela anul 1648 liberă; bogăţia ei era mare, coloniile ei întinse; comerciul pe timpul marei revoluțiuni engleze era concentrat în mâna ei: de ce dar tablourile marelui Olandez au fost vândute în străinătate?

Explicarea faptului o putem găsì numai în realismul Olandezilor. Nu știu dacă după Chinezi există pe pământ un popor mai realist decât Olandezii.

Solul țării lor a fost în timpuri nu tocmai depărtate fund de mare; nisipos, nomolos, plin de ape și mocirle, Olandezii printr'o muncă neîntreruptă şi printr'o energie de fier au trebuit să-l canalizeze de-alungul și de-alatul, pentru ca să facă posibilă scurgerea apelor. Dar suprafața acelui sol este în cea mai mare parte sub nivelul mărei şi Olandezii au trebuit să ridice falnicile lor diguri, formând coaste artificiale, care să împiedece năpustirea apelor. Clima Olandei este urîtă; vânturile nu încetează aproape niciodată; atmosfera este încărcată de evaporaţiunile multelor ape. Un popor, care de veacuri e până în ziua de astăzi într'o neîn-

cetată luptă cu elementele, putea oare să nu devie practic și realist? Și cum Olandezii nu au avut poeți mari, literaţi celebri, cugetători adânci, — tot astfel nu au avut priceperea cuvenită pentru creațiunile genialului lor compatriot.

Dar dacă Olanda a perdut partea cea mai mare a operelor lui Rembrandt, soartea totuși a voit ca tablourile principale să-i rămână ei.

Activitatea lui Rembrandt se poate împărți în două părți. Cea dintâiu coincide cu epoca șederii sale în Haga, iar a doua se începe pe la anul 1631, când artistul se mută la Amsterdam, unde a rămas până la sfârșitul vieții sale. Prima este epoca de dezvoltare, a doua este epoca de perfecțiune a lui Rembrandt.

Rembrandt a fost dela început, ca toți pictorii olandezi, neîntrecut mânuitor al colorilor și al luminei. „Lecțiunea de anatomie", cel mai mare tablou al său din prima epocă, are sub acest raport aceleaşi caractere ca lucrările sale de mai târziu. Deosebirea este numai, că înaintând in etate Rembrandt și-a perfecționat felul său de lucrare și în epoca a doua clar-obscurul său a ajuns la acea vigurozitate neîntrecută, coloarea luminei sale și-a luat acea nuanță aurie-brună închisă, care formează farmecul fără de seamăn al tablourilor sale.

Rembrandt este realist ca toți Olandezii. Subiectele tablourilor sale sânt scoase din viața de toate zilele. Portrete singuratice sau în grupe, portretele regenților, atât de obişnuite în pictura olandeză, formează subiectele celor mai multe tablouri ale lui. Concepțiuni fantastice și avântate Rembrandt nu a avut de loc. Chiar tablourile sale religioase poartă timbrul realismului caracteristic religiei protestante.

Însă de cele mai multe ori tablourile prezintă momente de o acțiune atât de puternică, încât explicarea se face de la sine, fără ajutorul catalogului. Realitatea figurilor lui Rembrandt este atât de plastică, impresia sugestivă atât de mare, încât privitorul uită cu desăvârșire că e în fața unui tablou și crede a vedea viața și realitatea însăși înaintea ochilor. Eu unul am văzut și am studiat aproape toate capod'operele artistice ale omenirii, dar la nici un artist şi la nici un obiect de artă nu am putut constata o atât de mare putere hipnotizătoare ca la tablourile lui Rembrandt.

Realitatea lui Rembrandt nu este însă ordinară și materială; ea e poetizată în cel mai înalt grad de subiectivitatea genială a artistului. Și poate că la nici un alt artist al lu-

mei nu se adeverește atât de bine zicerea lui Bacon de Verulam: „ars est homo additus naturae". Un subiect mai real decât acela al „lecțiunii de anatomie" nu se poate; și totuşi, văzut prin prisma subiectivității lui Rembrandt, cadavrul învinețit și-a pierdut oroarea sa obişnuită și scena apare ca cea mai gingașă creațiune poetică.

Unică în felul său este lumina tablourilor marelui Olandez, acea lumină magică de o coloare aurie-brună, pe care nu o mai găsim la nici un artist al omenirii. În această lumină este ascunsă taina farmecului nemărginit pe care îl produc tablourile sale, şi cu drept cuvânt s'a zis că Rembrandt este un mag, iar lumina e magia lui.

Caracteristicele aceste le găsim la toate tablourile lui Rembrandt fără deosebire, dar mai ales la cele trei mari lucrări care au rămas în Olanda. Aceste trei excelează atât de mult față de celelalte, încât numai acela poate să aprecieze în deplin pe Rembrandt, care le-a văzut.

„Lecțiunea de anatomie" este principalul tablou în Galeria regală din Mauritshuis în Haaga şi este atât de celebră, copiile ei sânt atât de răspândite, încât toată lumea o cunoaște. Dar ce deosebire între original și copii! Tablourile lui Rembrandt nu se pot copia. Lumina lor magică şi fermecătoare, puterea excepțională de sugestiune, nu se pot transmite copiilor; trebue să vezi originalul, căci acolo arde flacăra divină a geniului artistic.

Și „lecţiunea de anatomie" e un tablou de regenţi: persoanele sale sânt portrete copiate de pe natură. Nicolae Tulp, distinsul medic, președintele corporațiunei hirurgicale din Amsterdam, primarul acestui oraș, amicul binevoitor al artistului, face o lecțiune de anatomie a brațului, probabil în fața unui auditor mai mare, din care însă în tablou sânt prezentați numai șapte medici, membri ai aceleiaşi corporaţiuni. În multe tablouri ale lui Rembrandt acțiunea nu e prezentată întreagă în marginile restrânse ale pânzei, ci ea se întinde peste limitele cadrului cu aceeaşi vivacitate. Privitorul simte şi vede acest lucru, nimeni nu trebue să i-o spună. Nicolae Tulp are privirea îndreptată nu spre ascultătorii din tablou, ci spre un loc mai depărtat, de sigur spre alți auditori ai amfiteatrului.

Vorbitorul are inaintea sa pe o masă de autopsie cadavrul în poziție piezişă și deaceea puțin scurtat în lungime, cu tendoanele și musculatura brațului stâng preparate până aproape de articulația umărului. Doctorul Tulp stă în pi-

cioare, în mâna dreaptă ţine o pincetă, cu care marchează un muşchiu al braţului disecat, cu mâna stângă face un gest explicativ; iar ascultătorii stau doi în dreapta, plecaţi puţin să vază mai bine musculatura braţului, doi cam în faţă la acelaş nivel, iar alţi doi tot la dreapta, cu un cap mai sus decât cei dinainte, şi în sfârşit al şaptelea şi mai sus. Toate persoanele sânt îmbrăcate în veşminte negre, elevii cu capetele goale, iar maestrul cu o mare pălărie olandeză neagră.

Întreaga acţiune se concentrează asupra vorbitorului, o figură frumoasă şi inteligentă; auditorul stă sub impresia acestei vorbiri, cu atenţia încordată, privind sau asupra conferenţiarului sau asupra cadavrului sau a unui punct din aer. În toată scena domneşte o tăcere maestoasă şi o seriozitate ştiinţifică.

Efectul cel mai mare îl produce însă şi în acest tablou lumina. Dar cum tabloul a fost terminat la anul 1632, lumina nu are încă acea coloare închisă, pe care ne-o prezentă artistul în lucrările sale de mai târziu. În „lecţiunea de anatomie" lumina este mai clară, nuanţa brună mai deschisă, dar farmecul este acelaşi; ba unii critici o află mai liniştită, mai simpatică decât pe cea de mai târziu. Ori cum ar fi, lumina acestui tablou este atât de fermecătoare, încât intrând în sala No. VII din Mauritshuis, privitorul stă uimit, nemişcat, stăpânit de o impresie atât de adâncă, cum foarte puţine obiecte de artă din această lume pot să o producă.

Lumina este concentrată asupra cadavrului şi vine de sus, din faţă şi cam din stânga vorbitorului. Cadavrul este învineţit, dar sub vraja acestei lumini magice el şi-a pierdut grozăvenia obişnuită, şi, lucru miraculos, privind tabloul, par'că moartea se preface în viaţa, care mişcă in acest tablou măreţ, ca şi care nu ştiu dacă a mai produs vre-odată geniul şi mâna omenească.

O altă lucrare mare a lui Rembrandt este tabloul numit *„de Staalmeesters"* din Ryks Museum în Amsterdam. Acesta prezentă în mărime naturală pe 5 sindici ai corporaţiunei neguţătorilor de postav din capitală, ocupaţi cu revizuirea registrului. Sindicii sânt îmbrăcaţi în veşminte negre purtând în cap mari pălării olandeze, de sub care se văd la toţi atârnând lungile plete; ei sânt postaţi după o masă acoperită cu un covor roşu de Persia, doi şezând înaintea registrului deschis, altul la stânga, ridicând de pe masă o pungă grea cu bani, al patrulea la dreapta, mai departe de masă, iar al cincilea stând în picioare între masă şi cel

amintit, plecat puţintel înainte. Îndărătul sindicilor stă, în picioare şi cu capul gol, un slujbaş.

Tabloul ne înfăţişează momentul când sindicii, ocupaţi cu cetirea registrului, sânt conturbaţi, probabil, de cineva care intră pe uşa din dreapta lor. Toţi privesc, surprinşi şi nemulţumiţi de neaşteptata visită, spre partea aceea: cei doi întrerup citirea registrului, iar casierul ridică punga, par'că ar voi s'o ascundă. Tabloul ne înfăţişează numai un colţ de odae, în care nu se vede nici uşa amintită, nici acela care a intrat şi totuşi lucrurile se petrec astfel, fie care privitor o vede şi e convins despre acest fapt neîndoios. Şi nu te aştepţi decât să auzi în fiecare moment vocea plină de reproşuri a sindicilor, pentruca realitatea să fie deplină în acest tablou miraculos.

În faţa lui, privitorul uită cu desăvârşire că vede un lucru imaginar şi e pe deplin convins că ceea ce vede este realitatea şi viaţa însăşi, cu toată pulsaţiunea şi toate mişcările ei. Acest fenomen e cu atât mai uimitor, că tabloul poartă data 1661, când lucrarea lui Rembrandt era de tot pastoasă şi portretele sale nu erau esecutate cu minuţiositatea pe care o găsim de ex. în portretul Giocondei din Louvre, la care Leonardo da Vinci se zice că a lucrat 4 ani de zile, sau în portretele lui Hans Holbein şi Albrecht Dürer, care ne înfăţişează deslușit fiecare fir de păr; nici perspectiva lui Rembrandt nu este atât de clară ca de ex. a compatriotului său Ian Vermeer. Şi totuşi marele Olandez ne vrăjeşte prin puterea geniului său în acest tablou realitatea şi viaţa atât de fidel, cum nu a mai făcut-o nimeni, nici înainte nici după el.

Rembrandt voind să facă portretele numiţilor sindici, în loc să înşire 5 figuri nemişcate, una lângă alta, i-a pus în mijlocul unei acţiuni, care dă viaţă portretelor şi scoate în relief însuşirile lor sufleteşti; căci temperamentul şi caracterul se manifestează mai bine în mijlocul activităţii decât în nemişcare naintea aparatului fotografic. Deaceea portretele lui Rembrandt sânt cele mai izbutite pentru ajungerea scopului său; artistul nu are nevoe de o acţiune puternică, dramatică; cea mai mică miscare, cea mai neînsemnată acţiune îi sânt suficiente, precum ne arată această scenă din „Staalmeesters."

Şi în adevăr temperamentele persoanelor din acest tablou sânt înfăţişate cu o uimitoare claritate. Sindicul cel din centru este om inteligent, cu un temperament viu şi

energic, el pare a fi preşedintele colegiului. Cel dela stânga lui e o fire blândă, liniştită, cu multă bunătate de inimă; cel dela dreapta e flegmatic, tacticos, ş. a. m. d.

Principala lucrare a lui Rembrandt este *„eşirea companiei de vânători“* a căpitanului Banning Cocq din cazarma lor de pe Singel în Amsterdam *(La ronde, die Nachtwache)*. Tabloul este aşezat în sala de onoare a muzeului ţerei şi ca dimensiune e cel mai mare din tablourile lui Rembrandt (4,35 m. + 3,60 m.).

Vânătorii nu merg în şir milităresc, ci în cea mai liberă şi poetică dezordine. În frunte păşeşte căpitanul, o figură militărească şi energică, îmbrăcat într'un frumos costum de cavaler, negru, cu eşarpa pe piept şi cu pălăria olandeză în cap. El este într'o vie conversaţie cu locotenentul Willem van Ruitenburg, care păşeşte la stânga lui, îmbrăcat într'un costum de piele galbenă închisă de bou. Ei sânt ajunşi pe pavagiul stradei, iar ceilalţi îi urmează coborînd cele două trepte, care conduc din poarta casei la stradă. La dreapta căpitanului un vânător îşi umple archebusa, îndărăt, pe treapta de sus, e stegarul Visser Cornelissen privindu-şi mândru drapelul ridicat. La stânga locotenentului tamburul bate cu energie toba de care se sperie un câine. Apoi vin ceilalţi vânători, cu suliţele lungi ridicate ca o pădure, în cea mai mare dezordine, în cele mai variate costume şi cu diferite arme. În mijlocul bărbaţilor se mai vede un băiat ca de vre-o 15 şi o fetiţă ca de vre-o 12 ani, dar îmbrăcată în rochie lungă şi având la brâu legat un cocoş mort, poate premiul învingătorului la tir.

Prin dezordinea în care merg vânătorii căpitanului Cocq mişcarea scenei devine de tot vie şi acţiunea se ridică la putere dramatică. Toţi vorbesc, toţi se mişcă, câinele latră, drapelul fâlfâie în aer, iar în ochii soldaţilor străluceşte veselia, mulţumirea şi mândria cetăţenilor unei ţeri libere şi fericite. Compania se mişcă, vine, se apropie, o vezi şi o auzi şi te dai la o parte, ca să faci loc vitejilor soldaţi. O grupă de 23 portrete, pe care artistul le-a pus în mijlocul unei acţiuni, făcând din ele tot atâtea fiinţe vieţuitoare.

În acest tablou Rembrandt şi-a ajuns culmea perfecţiunii. Un clar-obscur atât de viguros nu mai găsim în pictură, carnaţiunea este vie, reală, aurie-brună, cu umbre pronunţate, dar ceea ce formează miracolul tabloului este tot lumina. Însă lumina aceasta e mai magică şi mai fermecătoare decât tot ce a produs chiar marele Rembrandt. Ea

vine de sus și din dreapta și e atât de vie, încât locotenentul, care are privirea îndreptată cam în acea direcție, trebue să-și strângă pleoapele, și pe costumul său de piele se desemnează chiar umbra mânei gesticulătoare a căpitanului; toate fețele și toate obiectele, pe care le luminează, strălucesc de splendoarea ei, aruncând umbre puternice. Tăinicia acestei lumini a fost cauza că multă vreme s'a discutat, dacă e lumina zilei sau lumină de noapte. Poporul îndeosebi crede și astăzi că eșirea companiei se face noaptea, ceea ce explică și numele tabloului. Sigur e însă că scena se petrece la ziua mare și lumina este a soarelui înainte de a-și ajunge zenitul, dar lumina trece prin fantazia și subiectivitatea lui Rembrandt, unde se petrece acea schimbare poetică și minunată. Charles Blanc zice: „În adevăr apare mai mult ca o lumină imaginară și nimeni nu poate să susțină cu siguranță, dacă e lumină de zi sau de noapte; în tot cazul e reflexul geniului lui Rembrandt."

Interesantă este comparația între lumina acestui tablou și lumina celebră a tabloului lui Correggio, numit „noaptea" (la notte) din galeria regală din Dresda. Lumina acestui din urmă este orbitoare, supranaturală, închipuită de un artist idealist, născut și crescut în splendoarea atmosferică a Italiei, și potrivit cu mărimea subiectului nașterei lui Hristos. Iar în „eşirea vânătorilor" lumina este creațiunea realistului Rembrandt, care a trăit sub cerul de plumb al unei regiuni nordice, cu particularele ei efecte de lumină, și ne înfățișează cea mai reală scenă.

Rembrandt este realist în toată ființa sa. El nu are nimic din înălțimea amețitoare și idealismul sfânt al geniilor cinquecentului sau din fantazia nedisciplinată a Flamandului Rubens; el găsește frumosul pretutindeni și e de o opinie cu Leibnitz, că lumea întreagă e frumoasă, și cu Michelangelo, că omul este cea mai frumoasă creațiune a naturei. Rembrandt crede că nu e greu a găsi frumosul, ci a-l prezenta; și mărimea artei sale constă în reproducerea energică și perfectă a formelor și colorilor și mai ales în maeastra aplicare a luminei și a umbrei. Prin acest mijloc cele mai simple și mai reale lucruri apar în o frumusețe admirabilă și peste întregul tablou se revarsă o poezie dulce, care face din cea mai obișnuită realitate o viziune supranaturală. Nu numai frumusețea clasică produce impresie și emoțiune estetică, ci și lucrurile cele mai de rând, dacă ele

sânt prezentate prin felul subiectiv de a vedea al geniului artistic. Și un efect puternic de lumină poate să ne impresioneze tot atât de mult, ca de ex. durerea prezentată prin expresia feței.

Privit din acest punct de vedere, Rembrandt este cel mai interesant fenomen în istoria artelor omenești; acesta este de sigur faptul care l-a determinat pe Delaroche să afirme, că Rembrandt este poate primul pictor al lumei.

I. T. MERA.

DIN ISTORIA

POEZIEI NOASTRE POPORALE

De mai bine de o jumătate de veac se adună mereu poezii poporale de tot felul, prinse de cărturari din graiul viu al poporului, scrise și tipărite în volume, în broșuri, prin reviste și ziare. Materialul astfel adunat din toate țările românești este atât de bogat, încât e timpul a se începe studii serioase despre această strălucită manifestare a sufletului neamului nostru în veacurile trecute. Câteva conferințe pline de declamații și de exclamații, cari s'au rostit și se mai rostesc din când în când pe la diferite Atenee mici și mari, din capitală și din provincie, nu sânt studii serioase și nu pot înainta întru nimica cunoașterea poeziei poporale, nici în dezvoltarea ei istorică, nici în varietatea și în valoarea ei estetică.

Un început serios în studiul ritmicei, adecă a rostului armoniei versului poeziei noastre poporale, a făcut de curând tânărul profesor dela Brașov d-l Alexandru Bogdan. Frumosul început făgăduește mult.

Alții vor trebui să se apuce să descurce din negura veacurilor originile și istoria dezvoltării acestei poezii, care — deși nu s'a păstrat scrisă din veacurile trecute, ca literaturile scrise — a avut totuși o istorie proprie. Această istorie — din analize și din comparații cu istoria națională cunoscută și cu literatura și istoria po-

poarelor vecine—se va putea încâtva descurca, și se va lămurì astfel o parte din istoria vieții sufletului nostru național.

Asupra unui punct din istoria poeziei poporale românești vreau să atrag acum atențiunea viitorilor cercetători, fără să am pretenția de a-l lumina pe deplin.

Poezia românească poporală narativă (numită: cântece bătrânești, balade, etc.) este făcută în versuri de două mărimi: de 6 sau de 8 silabe;

de *șase silabe* ca cele din *Miorița:*

Vântul când a bate
Prin ele-a răsbate
S'oile s'or strange,
Pe mine m'or plânge
Cu lacrămi de sânge.

de *opt silabe* ca cele din *Novac și Corbul:*

Grue zace la 'nchisoare
De trei ani lipsit de soare
Și prin gratii lung privește
Ceriul care strălucește
Și de dânsul nu 'ngrijește.
Dor cumplit inima-i seacă,
Plâns de jale mi-l îneacă!

Să se observe că amândouă aceste tipuri de vers, în exemplele citate, sânt încheiate cu rime de *două silabe*, adecă terminate cu o silabă atonă (neaccentuată) care urmează după ultima accentuată, elementul principal al rimei. Versurile astfel terminate sânt însă foarte des învrâstate cu serii de versuri terminate în silaba tonică, deci cu rimă de o singură silabă, fără silabă neaccentuată la sfârșit. Așa:

din *Miorița:*

Și de-o fi să mor
În câmp de mohor,
Să spui lui Vrâncean
Și lui Ungurean...

din *Novac și Corbul:*

Iată, mări, cum plângea
Că 'n departe se zăria
Un corb negru corbișor
Ce sbura încetișor.

Numărând silabele vedem că aceste versuri sânt de 5 și de 7 silabe; dar — deși cu o silabă mai puțin — totuși ele au aceeași întindere ritmică ca și cele de 6 și de 8, ceea ce se arată din faptul că sânt amestecate cu acestea și cântate în aceeași măsură. Este deci evident că silaba finală neaccentuată a fost redusă la un rol cu totul secundar, ea putând să fie sau să nu fie fără să se schimbe măsura ritmică a unui tip de vers. Deaceea grupurile cu versurile de 6 și de 8 silabe pot fi alternate cu grupurile de 5 și de 7, fără supărare, fiindcă au fost identice în lungime.

Formele *întregi* ale acestor tipuri de vers sânt cele de 6 și de 8 silabe.

Este știut că în fazele mai vechi ale limbei — până în secolul XVI — toate formele masculine de substantive și adjective terminate astăzi în consoană erau terminate în *-u* (întreg), după cum până astăzi este *-o* final în italiana; tot așa au fost și o mulțime de forme verbale. În acele epoce era deci mult mai mic decât astăzi numărul cuvintelor românești nesfârșite cu vocală neaccentuată. Se zicea *búnu, ómu, lémnu, fócu, bàtu, dòrmu, nòru, lòru*, etc. etc.

În acea fază a limbei s'au născut și cele două forme de versuri românești și atunci — dacă nu absolut toate - dar aproape toate versurile erau sfârșite cu silabă neaccentuată, adecă cu rimă de două silabe.

Perzându-se mai târziu la multe clase de cuvinte de tot finalul *-u* şi aproape de tot finalul *-i*, multe versuri au rămas scurtate de o silabă — un fel de *catalectice*.

Iată un punct din istoria poeziei noastre poporale,

care va trebuì să fie lămurit și prin studiile istorice asupra limbei.

Dar mai este unul strâns legat cu acesta:

Care din cele două forme de vers este mai vechiă în poezia noastră poporală?

Dintr'o singură privire vedem că poezia lirică — doinele etc. — este toată compusă în versuri de 8 silabe (alternate cu 7, cum s'a văzut mai sus), pe când versurile de 6 silabe sânt întrebuințate *numai* în poezia narativă, dar că multe, foarte multe poezii narative sânt compuse și ele în versul de 8 silabe.

Prin urmare poezia narativă este împărțită între cele două forme de vers: de 6 și de 8 silabe.

În versurile de 6 silabe sânt la Alecsandri: Miorița, Cucul și Turturica, Erculean, Fata de birău, Mihu Copilu, Kira, Rada, Mânăstirea Argeșului; — la Teodorescu: Soarele și Luna, Iovan Iorgovan, Oaea năzdrăvană, Blestemul, etc.

Una singură (Mânăstirea Argeșului) dintre toate acestea are un substrat istoric bine și precis cunoscut, și deci este evident făcută în întâia jumătate a secolului XVI, când strălucirea minunei lui Neagoe Vodă mișcă adânc sufletele credincioșilor. Celelalte au aproape toate un substrat evident mult mai vechiu.

Prin urmare versul de 6 silabe a fost versul primitiv al poeziei noastre poporale narative. Întrebuințarea lui la nouă compuneri nu a trecut dincoace de secolul XVI. Dovadă sânt cântecele despre vitejii lui Mihai Viteazul, care sânt toate în versul de 8 silabe: Novac și Corbul, Fata Cadiului, Radu Calomfirescu, Popa Farcaș, deasemenea toate acelea (și sânt multe) al căror subiect istoric este evident din secolii XVII, XVIII și XIX.

Prin urmare în versul de 6 silabe s'au compus poezii poporale narative din cele mai vechi timpuri până către sfârșitul secolului XVI, iar de atunci

încoace acest vers nu s'a mai întrebuințat în compuneri nouă, ci s'a păstrat numai în cele vechi.

Versul de 8 silabe al poeziei lirice a fost folosit și în poezia narativă, mai întâi alături cu cel de 6, apoi — dela sfârșitul secolului XVI încoace — a luat locul acestuia în toate compunerile narative nouă — cum sânt Mogoș Vornicu, Bogdan, Iordachi al Lupului, Oprișanu, Ștefăniță Vodă, Constantin Brâncoveanu, Codreanu, Tunsu, Bujor, etc.

Această schiță nu are pretenția de a adâncì și a resolvì problemul atât de însemnat în istoria poeziei noastre poporale, ea este făcută numai cu gândul de a ispitì la cercetări în această direcțiune.

30 Maiu 1906. I. BIANU.

CU MIJLOACE MICI...

Mai dăunăzi, sub titlul „Reforme și iar reforme“, scriam următoarele:

„Numai de stagnațiune în treburile statului nu ne putem tângui. Trăim într'o veșnică frământare. Par'că-i un făcut ca nimic: nici legi, nici instituții, nici funcțiuni, dar absolut nimic, să nu se bucure de trăinicie. S'ar crede că, în țara românească, sântem cu toții cuprinși de oroarea continuității. Facem și desfacem, creăm și desființăm. După construcție, imediată dărâmare. Reformăm, transformăm, nu arareori diformăm. Unde o să ne ducă acest zbucium perpetuu, dibuirea când într'o direcție, când în alta, zbaterea dela un extrem la altul? Ar fi vremea să ne reculegem. Ar fi vremea ca, în toate sferele activității publice, să ne dăm lozinca: continuitate, stabilitate, îndelungă experimentare și adâncă cercetare înainte de a schimba ceea ce este. Să ne vindecăm odată de frigurile reformelor pripite, de boala noastră endemică a nestatorniciei.

Au ajuns lucrurile acolo că, dacă ar fi de preconizat la noi o *reformă*, ar fi aceea *de a mai înceta cu reformele*“.

Firește că un asemenea popas vremelnic nu însemnează și nu trebue să însemneze *odihna*. Individul are nevoe de repaos; poporul, în evoluția sa, nu. Pentru acesta, odihna ar fi negativul oricării propășiri. Dela starea pe loc însă până la frământări continue provocate de schimbări radicale, fără răgaz, deosebirea este mare. Cerem un mers continuu înainte, însă fără salturi, fără încercări hazardate, când spre un extrem, când spre altul.

Ca dascăl, mă îngrijesc mai mult schimbările prea dese și pripite în chestiuni de învățământ. Schimbări făcute în asemenea condițiuni sânt dăunătoare în orice sferă a activității publice și private; în materie de învățământ însă, de

organizare a şcoalelor, de programe, de regulamente, ele provoacă perturbări atât de numeroase şi adânci, încât constituesc *în sine* un rău, chiar dacă reforma ar însemna de fapt, într'o privinţă sau alta, un pas spre mai bine.

Dacă ni-ar fi dat să păşim, cu privire la instrucţiunea noastră publică şi privată, într'o perioadă de stabilitate, de mers înainte lent şi cumpănit, am vedea pe ocârmuitorii noştri, ne mai obsedaţi fiind de eterna grijă de a-şi lega numele de reforme largi şi mari, îndreptându-şi activitatea într'o direcţie mult mai spornică, în direcţia unei serioase şi bine chibzuite administraţiuni; i-am vedea căutând, în limitele legilor, mijloacele cele mai potrivite pentru realizarea idealului unei mai îngrijite educaţiuni şi instrucţiuni a tineretului nostru.

Şi câte nu s'ar putea face pe această cale! Câte îmbunătăţiri s'ar putea efectua, câte rele s'ar putea stârpì — fără reforme!

Câteva pilde.

Dascălul — de orice grad — este sufletul şcoalei. Adevăr necontestat, trecând drept axiomă. Aşa fiind, pregătirea cât mai temeinică a celor chemaţi a educa şi instruì are a fi una din preocupările de căpetenie a oamenilor de stat. Lipsit-a această grijă la noi? Netăgăduit că nu. Dovadă sânt şcoalele normale pentru formarea corpului didactic primar, şcoale existând de mult, precum şi seminariile pedagogice, cu organizarea lor recentă, pentru formarea profesorilor secundari.

Oricât de bine ar fi însă organizate atât unele cât şi celelalte şi orice s'ar mai face de acì înainte pentru o mai solidă pregătire într'însele a viitorilor dascăli, totuşi ar fi un mijloc practic, lesnicios, unit cu puţine cheltueli şi de un folos neasămuit de mare pentru înălţarea corpului nostru didactic şi deci pentru propăşirea şcoalei române.

Acest mijloc ar fi: *cercetarea de către dascălii noştri tineri şi de valoare a şcoalelor din ţările culte ale Apusului.*

E de prisos a mai face apologia călătoriilor: nimic mai distractiv şi instructiv totodată. Aplecarea spre deplasare şi cutrierare a lumei nu-i lipseşte Românului. Destulă cerneală s'a cheltuit spre a se dovedì că mulţi bani ar rămânea în ţară de n'ar fi pornirea aceasta a tuturor celor ce dispun de a-şi golì buzunarele — „în străinătate". Fireşte că poţi călătorì cu şi fără rost. Dar chiar şi fără rost, străbătând lumea numai cu scop de a petrece, încă nu se poate tăgă-

dui efectul instructiv al cercetării diferitelor regiuni și neamuri. Când însă ai un scop cultural bine hotărît, când te duci ca să studiezi o anume față a unei anume cestiuni, atunci afli în timp scurt și văzând cu ochii ceea ce n'ai putea afla din cărți decât în timp înzecit mai lung și totuși cu folos mai mic. O străveche sentință a lui Confuciu zice: O convorbire cu un înțelept face cât zece ani de învățătură. Aceeași valoare se poate atribui, și cu mai multă dreptate încă, excursiilor și călătoriilor.

Vizitând școale din țări străine înaintate în cultură, spre a vedea cum se aplică acolo principiile pedagogice și didactice cunoscute lor din seminariul pedagogic, tinerii noștri profesori secundari și-ar lărgi cercul experienței, ar intra pe nesimțite în mișcarea pedagogică generală și s'ar întoarce în țară cu nuoi îndemnuri la muncă rodnică pe tărâmul educației și instrucției. Întreruperea activității lor profesorale în curs de câteva luni s'ar răsplăti înzecit prin experiențele și constatările adunate, prin însuflețirea pentru misiune și căldura cu care și-ar relua catedrele în primire.

Chiar de s'ar crede că acestea sânt simple închipuiri, încă ar trebui făcută încercarea. Jertfa materială ar fi mică de tot, față de roadele de cules. Să se trimată, în timp de câțiva ani, câte 10—15 tineri profesori să vadă ce și cum se lucrează în Germania, Franța, Anglia. Cheltuelile statului ar consista numai în plata suplinitorilor, salariul urmând să rămână întreg titularilor în congediu. Astfel, cu mijloace mici, s'ar putea crea în timp scurt o pleiadă de tineri profesori secundari, cari să aducă o mișcare și o viață cu totul nouă în gimnaziile și liceele noastre, în școalele normale, comerciale, etc. Congediul n'are nevoe să fie mai lung de șase luni pentru fiecare profesor în parte.

Mă aștept la obiecția că propunerea își avea rostul înaintea întemeerei la noi a seminariilor pedagogice și a organizării atât de serioase a examenelor de capacitate. Dar acum? Tocmai acum. Ca să vezi cu folos, trebue să fii bine pregătit și înarmat. Tinerii noștri profesori, prin riguroasele examene de capacitate și pregătirea lor pedagogică teoretică și practică, sânt în situația de a se folosi, în toată întinderea lor, de cele ce vor vedea și auzi.

Apoi când vedem dascăli franceji cercetând școalele din Anglia și Germania, iar dascăli nemți procedând la fel, ne închipuim oare că ei o fac, fiindcă nu li-ar fi îndestul de bine cunoscute obiectele de studiu ce au de predat sau că li-ar lipsi pregătirea pedagogică?

Un câştig sigur al unor asemenea călătorii — aceasta e adânca mea convingere — va fi sporirea focului sacru pentru misiunea educativă a profesorului. Am vedea, cu siguranță, ținându-se, la fiecare şcoală, mai multe conferințe pedagogico-didactice ca acum; am vedea discutându-se, mai des, în „cercurile didactice“ cestiuni generale sau speciale relative la învățământ; am constata o participare mai vie și mai însuflețită la congresele profesorilor pe specialități, şi aşa mai departe. Din ciocnirea ideilor mai cu seamă dintre cei ce au cercetat țări deosebite și s'au raliat la sisteme pedagogice deosebite, n'ar putea rezulta decât o lumină mai intensă asupra variatelor probleme de învățământ. În fine cei rămași în țară vor afla multe lucruri nouă dela colegii lor mai norocoși și vor fi și dânșii folosiți.

Pentru dascălii primari distinşi, ne-am mărgini dorința la acordarea posibilității de a vizita școalele române din tările locuite de Români, în deosebi din Transilvania și Bucovina. Pe lângă foloasele fireşti ale călătoriilor dăscăleşti în genere, s'ar pune cu aceasta o pietricică solidă la temelia mult visatei, dar prin nimic realizatei unități culturale a tuturor Românilor.

Altă pildă.

Pe lângă dascăl eminent, îi mai trebuesc școlarului și cărți bune, impecabile, pe cât se poate, din punctul de vedere al fondului și al formei. Mult s'a discutat, la noi, asupra modalității celei mai potrivite pentru înzestrarea şcoalelor cu cărțile didactice cele mai bune posibil, și multe sisteme s'au și încercat. N'am de loc intenția de a redeschide aci această discuțiune. Mă întreb însă, dacă n'ar fi nemerit ca, păstrându-se chiar sistemul actual al concursului și al aprobării prealabile a cărților de întrodus în școli — sistem ce nu e lipsit de cusururi — să se încerce și întocmirea de cărţi de şcoală *de către persoane anume însărcinate cu aceasta de autoritatea școlară superioară*. Am avea astfel, pentru uzul şcoalelor și în liberă concurență, și cărți trecute prin filiera cercetării și aprobării de către comisiuni ad-hoc și cărți elaborate deadreptul sub auspiciile ministerului. Cu vremea selecţiunea *trebue* să se facă: dacă aceste din urmă cărți vor fi cu adevărat superioare ca fond şi formă, cu vremea ele se vor impune; dacă nu, nu. Încercarea însă merită să fie făcută, dacă există cumva posibilitatea ca, pe *această* cale, să reușim a pune la îndemâna elevilor cărţi cât mai bune.

Şi această posibilitate *există*. Autoritatea centrală, sincer doritoare — dacă va fi — de a face un real serviciu învățământului, pe de o parte se va adresa, pentru fiecare carte de intocmit îndeosebi, oamenilor celor mai competenți din punct de vedere științific, literar și pedagogic, iar pe de alta îi va pune în condițiile cele mai prielnice, spre a putea lucra cu sporiu. Mulți bărbați de însemnată valoare dela noi, precum şi unele femei, au lucrat și pe tărâmul cărților de școală, însă totdeauna în grabă și printre picături: dacă aveau mai mult răgaz, lucrările lor *bune* erau să fie *impecabile*. Profesorii secundari de samă, în special, sânt atât de ocupați și împovorați, încât puțină putere de lucru prisoselnică le rămâne, spre a se mai putea ocupa, cu toată energia cerută, de o scriere atât de grea și delicată, cum e acea a unei cărți de şcoală. Sub „condițiile cele mai prielnice“, în cari au a fi puși cei cu misiunea dată de minister de a elabora cărți de școală, am înțeles tocmai congediul din oficiu ce este a li se acorda neapărat pe timpul necesar lucrării, plătindu-se suplinitorii de către stat

Acordându-li-se salariul integral pe tot timpul congediului, acești autori ar trebui să renunțe la orice alte avantaje bănești din lucrările lor, cari ar rămânea proprietatea excluzivă a ministerului.

Se înțelege că și această măsură, ca ori şi care alta, neaplicată cu înțelepciune și cu sinceră dorință de a realiza binele, trebue să rămână fără efectul dorit. Societatea românească a ajuns a fi prea din cale afară bănuitoare. La fiece dispozițiune nouă, numai ce auzi reflecția: bună o fi, dar cum se va aplica ea oare? În principiu însă nu pot admite că, în joc fiind interese generale superioare, s'ar găsi guvernanți cari, cu știință și fără durere de inimă, ar lucra împotriva acelor interese. Greșeli se pot comite; însă speranța în mai bine nu trebue să o pierdem niciodată.

Alcătuirea de cărți de către persoane anume desemnate se impune chiar în unele împrejurări. Astfel e cazul cu acele cărți cari, ori cât de necesare ar fi, nu au decât un câmp foarte restrâns de desfacere. Un exemplu între multe altele. Clasele superioare dela școalele normale sânt lipsite până azi de o crestomație pedagogică, adecă de o carte de cetire cu bucăți pedagogice alese din autorii clasici. Cartea e indispensabilă; cetitorii unei astfel de crestomații fiind însă puţini la număr, iar dintre aceştia — băeţi

şi fete din şcoalele normale, câţiva seminarişti şi câţiva învăţători, cu toţii săraci — puţini în stare a şi-o procura, e natural că nu se prea îngrămădesc autorii la elaborarea unei scrieri atât de nerentabile. Multe exemple de acest fel se pot găsi. Nici pentru asemenea cazuri să nu fie binevenită propunerea noastră?

Alta.

Cine nu-şi dă samă astăzi de capitala însemnătate ce o are materialul didactic pentru bunul mers al unei şcoli? Fie şcoala primară, fie ea secundară, materialul didactic constitue unul din elementele sale de viaţă. Pentru studiile naturale, fizico-chimice, pentru geografie, cosmografie, geometrie, istorie chiar, e nevoe de atâtea şi atâtea piese de intuiţie, fără de care toată instrucţiunea s'ar reduce la vechea învăţare pe de rost. Deaceea statul nostru a şi făcut enorme jertfe băneşti, înzestrând şcoalele cu cele privite ca necesare învăţământului.

S'a cheltuit uneori chiar mai mult decât trebuia. Aşa, pentru şcoalele primare, nu era neapărată nevoe de marea cheltuială făcută cu hărţile murale ale continentelor, de oarece şcolarii au hărţile în mic, în textele lor, iar fiece dascăl ştie să se servească de desenul pe tablă, în fine mai este şi globul — elemente intuitive suficiente, faţă de puţinele noţiuni de geografie ce se predau în şcoalele elementare; de asemenea nu era nevoe neapărată de acele colecţii costisitoare şi complete de corpuri geometrice făcute din lemn, când ele se pot face de înşi-şi dascălii din cartoane şi încă în dimensiuni mult mai mari şi vizibile: zeci de corpuri stau azi în dulapuri, absolut neutilizate, pentru că nici nu cere programa ca ele să fie studiate. La şcoalele secundare risipa a fost şi mai mare: e destul să amintesc de colecţiile cumplit de scumpe de aparate de fizică, celecţii periodice înlocuite prin altele noui, din cauza deteriorării celor vechi, fără posibilitate pentru nimeni de a le repara în ţară.

E o lipsă aici şi o lipsă simţită. Mă mărginesc numai la enunţarea problemei. Dat fiind că o bună parte din materialul didactic ar putea fi colecţionat şi construit de dascăli, chiar împreună cu copiii, ce ar fi de făcut pentru ca învăţătorii, institutorii şi profesorii secundari să fie într'adevăr bine îndrumaţi şi în această privinţă? Aci intră şi îndrumările pentru colecţiuni privitoare la fauna şi flora localităţii, dar şi pregătirea tehnică pentru construire de mici

aparate — de fizică în special — cu mijloace din cele mai simple. La Universitatea din Iena exista, pe la 1886, un atelier-laborator, sub conducerea profesorului universitar Schäfer, dacă nu mă înşel, pentru această pregătire tehnică a viitorilor profesori în senzul construirii de aparate didactice de tot soiul. Cred că ar fi de făcut ceva şi la noi în direcţia aceasta.

Să mai urmez înainte cu pildele? Dar cine nu-i încredinţat că nu legile ne împedică de a lua măsuri folositoare, de a propăşi, de a ne înălţa? Reformând însă continuu însăşi bazele organizării, nu facem alta decât să ne mişcăm într'un cerc vicios şi, dacă nu dăm înapoi, în tot cazul stăm pe loc.

Încetaţi cu reformele!

C. Meissner.

STUDIUL GRAMATICEI GRECEȘTI

ÎN

ÎNVĂȚĂMÂNTUL SECUNDAR

Gramatica este porțiunea cea mai elementară a logicei: este începutul oricărei analize și clasări prin mijlocul gândirii. Învățând să confunde, bunăoară în limba latină, *casa* și *o casă*, ceea ce limba română distinge, și să deosebească *domus* și *domum*, ceea ce limba română confundă, elevul se obișnuește să facă critica semnelor, așteptând ziua când el va fi capabil să facă critica ideilor. Construcțiunea unei fraze este o lecțiune de logică. Regulele sintaxei ne oferă posibilitatea să distingem subiectul și atributul; dacă o idee modifică sau califică o altă idee, sau dacă ea servește numai de legătură între alte două idei; ele ne arată ceea ce este o afirmațiune categorică sau condițională, constatarea de asemănare sau de contrast între obiecte, subordinarea diferitelor părți ale unei propozițiuni din punctul de vedere al înțelesului total. Unde deci le vom putea studia mai bine decât în limba greacă și latină, cari posedă regulele cele mai bine definite, cari prezintă formele cele mai distincte, corespunzătoare celor mai subtile nuanțe ale gândirii?

* * *

O lecțiune de gramatică greacă trebue să consiste numai din întrebări; și nicăeri, am putea zice, nu vom putea aplica mai bine metoda erotematică decât în gramatică; ea trebue să fie învățată fără carte. Nici odată o regulă nu trebue să fie enunțată de pe catedră: elevii singuri trebue să o găsească. Conduși numai printr'o îndemânatecă procedere, ei singuri trebue să analizeze exemplele cari le sânt

date, ei singuri trebue să găsească regulele; numai după ce le-au învăţat, să caute să le memorizeze, şi numai atunci profesorul trebue să permită elevilor să se uite în cartea lor de gramatică. O asemenea lecţiune de gramatică greacă, nu este un supliciu, credem, ci o mulţumire sufletească, o recompensă. Preocupaţiunea noastră de căpetenie trebue să fie uşurarea studiului unor chestiuni din gramatică, şi anume *a noţiunilor de fonetică*, *a declinărilor* (şi mai ales a declinării III-a), *a verbelor cu caracter mut*, *a verbelor contractate*, *a sintaxei cazurilor*, etc.; să căutăm să dăm elevilor numai ceea ce credem, că le este absolut necesar şi ceea ce vor întâlni adeseori la scriitori; din aşa numitele neregularităţi putem să lăsăm multe la o parte, căci elevii înşişi le pot căuta în dicţionare şi numai aşa le pot ţinea bine minte. Este rău să încurcăm memoria şcolarilor cu orice formă neregulată, sau cu forme întrebuinţate numai la un singur autor. Prin urmare chiar dela început trebue să fixăm ceea ce este necesar să fie învăţat şi exersat; ceea ce trebue să memorizeze şi să-şi apropieze elevul şi ceea ce trebue să i se explice lui ocazional, înaintea sau în timpul cetirii.

Primele noţiuni, cari trebue să fie date cu cea mai mare grije elevilor, sânt *cetirea, scrierea* şi *accentuaţiunea*, căci dacă nu vom insista dela început, chiar din primul an, asupra acestor noţiuni, elevii nu vor putea, în urmă, decât cu foarte mare greutate, să capete o pronunţare şi cetire corectă. Cu privire la studiul accentuaţiunii, contra căruia s'au pronunţat mulţi profesori distinşi în Germania (vezi F. Collard, *Methodol. de l'enseign. moyen*, p. 261) este de observat, că el trebue să fie redus cu desăvârşire, şi anume la explicarea numai a celor mai importante şi foarte trebuincioase regule.

I. In studiul declinărilor şi al conjugărilor aşişderea trebue să ne oprim numai la ceea ce este mai important:

a) Mai întâi împărţirea substantivelor în declinări (I, II, III) ar putea prea bine să lipsească, mai ales că declinarea III-a prezintă pentru elevi una dintre cele mai mari greutăţi, şi să fie înlocuită prin grupe de substantive, adjective, numerale şi pronume cu aceleaşi terminaţiuni; de ex. 1⁰) grupa în -ος: acì intră substantive ca: ἄνθρωπος (ὁ), νῆσος (ἡ), γένος (τό); adjective ca: δίκαιος, ἀγαθός; numerale ca: δεύτερος; pronume ca: ἐμός, αὐτός, ἐκεῖνος, ἡμέτερος; 2⁰) grupa în -ας: acì intră substantive ca: νεανίας (ὁ), λαμπάς (ἡ), κρέας

(τὸ). γίγας (ὁ); adjective ca: μέλας, πᾶς; 3⁰) grupa în ης: aci intră substantive ca: στρατιώτης (ὁ), λαμπρότης (ἡ), Σωκράτης (ὁ); adjective ca: ἀληθής, etc. Și vom avea cu modul acesta 14 ori 15 grupe în total, în cari se vor cuprinde substantive, adjective, numerale și pronume. Experiența pe care am făcut-o, timp de patru ani de zile, cu elevii seminarului „Nifon Mitropolitul" și rezultatul satisfăcător pe care l-am obținut, mă îndeamnă să fac această propunere.

b) Vocativul, care propriu vorbind nu este un caz, ar putea de asemenea, cu prea puține excepțiuni, să lipsească.

c) Unii gramatici germani sânt de părere să fie proscrise dualele feminine date de gramaticii greci vechi, ca: τά, ταῖν, ταύτα, ταύταιν, precum și persoana I-a duală în-μεθον și a II-a în-τον, căci primele nu se întâlnesc la nici un scriitor, iar celelalte se găsesc foarte rar. Noi, din contră, credem că este mai bine să renunțăm la întreg dualul și să avem grije să atragem atențiunea elevilor atunci când vor întâlni vre-o formă duală. Se știe în adevăr, că în dialectele grecești, afară de cel beotic și afară de câteva forme izolate ale dualului, pe cari le întâlnim în dialectele dorice, dualul nu se întâlnește; la Herodot așișderea nu există, iar Homer la multe categorii de substantive nu se servește cu forme deale dualului. A fost menținut însă de dialectul atic, care a păstrat o mare libertate în întrebuințarea dualului. Cu timpul vedem și aici o confuziune din ce în ce mai mare între dual și plural, așa că cel dintâi a început să pară superfluu și a cedat locul pluralului. Dualul a dispărut din întregul domeniu grecesc din timpul lui Alexandru cel Mare.

d) Deasemenea trebue să lăsăm la o parte și unele forme ale substantivelor, adjectivelor și verbelor cari prezintă particularități din cauza contracțiunii. Așa bunăoară formele necontractate: ὁράω, ὁράοντες, ἐποίεον, πόλεες, τείχεα, γέα, μνάα, νόος etc. nu numai că nu sânt de nici un folos pentru elevi, ci din contră îi încurcă de multe ori chiar la învățarea celor contractate absolut trebuincioase. Zicem, că ar fi bine să le neglijăm căci: 1) orice elev care știe să conjuge λύω va ști să conjuge și τιμῶ, φιλῶ, δηλῶ; 2) ele sânt absolut neîntrebuințate în proză. La tragicii greci se întâlnesc numai în coruri, amestecate însă cu forme contractate; iar la Homer și Herodot sânt, ce e drept, întrebuințate mai mult formele necontractate decât celelalte, dar la acești doi din urmă vedem de multe ori forme necontractate, cari nu se potrivesc cu cele necontractate date în gramaticile grecești,

de ex. Homer zice: ὁρόω, ὁρόωντες, ὁρᾶα, iar nu ὁράω, ὁράοντες, ὁράει; Herodot scrie la rândul său: ὁρέω, ὁρέουσι, ὁρέων, etc.; pe urmă Homer nu zice: πόλεες, ci πόλιες, πόληες etc. Prin urmare la ce să silim pe elevi să învețe forme cari nu există, sau cari, dacă există, pot fi recunoscute imediat, de ex. τείχεα în loc de τείχη, ὁράω pentru ὁρῶ. Vezi Ragon, gr. gr.[15], p. VIII.

e) Aşa numita „declinare atică" ar putea, fără nici o pagubă, să lipsească din cursul de gramatică, căci elevii vor putea lesne să distingă formele acestei declinări.

Să căutăm apoi să stabilim o deosebire între formele când analoage când asemenea ale unor verbe, căci adesea elevii le confundă. Aşa bunăoară πάρει (dela πάρειμι, a fi de față) să nu fie confundat cu πάρει (dela πάρειμι, a înainta), παρῇ (dela παρίημι, a lăsa să meargă) cu παρῇ (dela πάρειμι, a fi de față), παρείη (dela παρίημι) cu παρείη (dela πάρειμι), εἰσέσθαι (dela εἰσίημι) cu εἴσεσθαι (dela οἶδα) ᾖσαν (dela εἶμι, a merge, dela οἶδα, a şti, dela ᾄδω, a cânta) cu ἦσαν (dela εἰμί, a fi), ἧργμαι (dela ἄρχομαι) cu ἧργμαι, mai bine decât εἶργμαι, vezi Riemann-Goelzer, gr. gr. p. 264 (dela εἴργομαι), πείσομαι (dela πάσχω, a suferi) cu πείσομαι (dela πείθομαι, a se supune), etc.; forme rare ca ἄλασθαι, ἀλάμενος, ἆραι, ἄρας, ἐκάθαρα, ἐσήμανα etc., precum şi forme cu ortografii falşe ca: ἔζωσμαι pentru ἔζωμαι (cf. Cobet, Mnemosyn. [an. 1883] p. 137), πέπαυσμαι, ἐπαύσθην, κέχωσμαι pentru πέπαυμαι, ἐπαύθην, κέχωμαι etc., trebue să fie lăsate la o parte; apoi unele forme ca: ἔρχωμαι, ἐρχοίμην, ἔρχεσθαι, ἠρχόμην să nu mai figureze în gramatici, căci ele sânt înlocuite prin formele corespunzătoare ale verbului εἶμι, care la modurile optat. infinit. şi particip. are înțelesul aci de prezinte aci de viitor; să se atragă atențiunea elevilor şi asupra contaminării celor două aoriste (1-iul şi 2-lea) la unele verbe; aşa bunăoară avem: ἔθηκα,-ας,-ε; ἔδωκα, -ας-ε (la sing.) dar ἔθεμεν, -ετε,-εσαν; ἔδομεν,-οτε,-οσαν (la plur.), εἶπον (ps. I), dar εἶπας (ps. II sg.); ἤνεγκον (ps. I), dar ἤνεγκας (ps. II), etc.; ar putea să lipsească şi unele forme ale imperativului, cari se întâlnesc foarte rar, de ex. acele ale imperativului perfect şi cele în-τωσαν, cari sânt posterioare; în sfârşit, să ne oprim mai mult asupra unor forme decât asupra altora, căci unele sânt mai întrebuințate decât altele, de pildă asupra formelor aoristului mai mult decât asupra celor ale perfectului.

II. În studiul sintaxei deasemenea trebue să terminăm odată cu metoda aceea care consistă în a învăța sintaxa grea-

cească printr'un „studiu propriu, sistematic.“ În adevăr, prin înlăturarea acestei metode se va câștiga mai mult timp și mai multă forță. Pentru sintaxa limbei grecești mai ales lucrul se prezintă și mai ușor; căci învățarea sintaxei latine începând în ultimul an al cursului inferior (cl. IV) și continuând să se învețe mai desvoltat și în primul an al cursului superior (cl. V), întreaga învățătură despre: *acord, subiect, predicat, verbe urmate de un îndoit acuzativ, acuzativul complement calificativ*, [βίον ἡδὺν ζῆν: vitam tutam vivere], etc., precum și despre *genetivele posesiv, obiectiv, partitiv, subiectiv, explicativ* etc., și despre *dativul interesului, dativul posesiv*, etc. nu mai are nevoe de nici o explicare, căci totul a fost învățat în sintaxa latină. Este suficient numai să spunem elevului, că în locul ablativului instrumentului, modului, măsurei, etc. avem în limba greacă dativul, și în locul ablativului separațiunii, comparațiunii, ablativului absolut, etc. avem în limba grecească genetivul.

Cu toate acestea sânt în sintaxa greacă și unele construcțiuni cari 1) sau nu există în sintaxa limbei latine, care ne servește ca punct de plecare, și în sintaxa limbei grecești există și ele atunci au trebuință de explicare (bunăoară *articolul, acuzativul de relațiune* [χωλὸς... ἕτερον πόδα, Homer, Il. II, 217; nigrantes terga juvencos, Verg. Aen. VI, 243], (1) *genetivul complement al verbelor*: cari conțin idea unei participări [τὸ ἀνθρώπινον γένος μετείληφεν ἀθανασίας Plat. Leg. 721], cari se referă la operațiunile simțurilor [οἱ δὲ βοῆς ἀΐοντες, Hom. Od. 401], cari exprimă un sentiment [δημοκρατουμένη πόλις ἐλευθερίας διψήσασα, Plat. Resp. 562] și cari însemnează: a atinge, a avea drept scop, a apuca [ἃ τοιούτων ἔχεται, Plat. Resp. 329 A], căci neexistând în limba latină (afară de câteva construcțiuni analoage cari se găsesc la poeții latini și la scriitorii bisericești, [de ex. paternum servom sui participat consilii, Plaut., Cistell. I, 3, 7; si audissent verborum meorum, Vulg. Ierem., 23, 22; ego neglexi illorum, Vulg., Hebr., 8, 9; qui te nec amet nec studeat tui, Accius ap. Cic., de Nat. deor., III, 29, 72], construcțiuni, în cari trebue să vedem o imitațiune din sintaxa greacă) n'au putut fi explicate; 2) sau există în sintaxa limbei latine și nu există în aceea a limbei grecești

(1) In limba latină numai la poeți prin imitațiune din grecește; iar dacă găsim unele exemple și la T. Liviu, Tacit, ele sunt împrumutate dela poeți.

(bunăoară : îndoitul dativ [hoc *mihi detrimento* magis quam *emolumento* est : τοῦτο μοι ζημία (nominat.) μᾶλλον ἢ ὠφέλειά ἐστι] genetivul calităţii : [puer *egregiae indolis*]) şi atunci trebue să facem cunoscut elevilor aceste deosebiri.

* * *

Studiul formelor trebue să fie totdeauna în legătură cu o carte de cetire, în care să fie întrebuinţat vocabularul scriitorilor în proză, cari se vor traduce în clasele următoare. Materia acestei cărţi trebue să fie luată mai ales din vechile mituri greceşti, din istorie şi din scriitorii morali greci. Să căutăm însă ca materia cărţii de cetire să consiste nu din fraze sau propoziţiuni rupte, ci din bucăţi greceşti cu un înţeles deplin. Iar întipărirea regulelor sintactice izolate trebue să se facă totdeauna în legătură, la început, cu materia din cartea de cetire şi, mai târziu, cu ceea ce s'a citit din scriitorii greci clasici.

I. VALAORI.

FRAGMENT [1].

Pe un cer adânc, albastru,
Cer de miazăzi în August,
Ca o vatră de jăratic,
Arde soarele 'n zenit.
Roș ca fierul cel fierbinte,
Pare că în flacări proprii
Ar voi el să topească
Tot tesaurul său de aur.
Tremură 'n văpăi văzduhul,
Scânteie în mii de solzi.

Toate holdele-au plecat
Lâncedele capuri blonde.
Printre valurile galbini
Drumul seced de câmpie
Sur și infinit coteste,

(1) Puțini știu că răposatul Dr. George Popovici, răpit atât de timpuriu științei noastre istorice, ascundea o fire de artist, de poet de o rară delicatețe. Primele sale poezii le-a publicat sub pseudonimul T. Robeanu în *Convorbiri literare,* unde au apărut și cele mai multe din studiile sale istorice. Deaceea publicăm cu plăcere acest fragment de poezie inedită, scris dintr'o primă aruncătură de condei, pe care ni-l comunică d-l Nerva Hodoș pentru numărul nostru jubilar. — *Dir.*

Ca un șarpe uriaș.
Boarea când îl bate'n spate,
El greoi și'ncet ridică
Câteva aripi de colb.

De pe crucile de câmp
Nu salută păsărele,
Vesel înpestrite'n pene.
Calea-i moartă și pustie,
Pare că ar fi cărarea
Spre un fermecat castel.

Înnecat în nor de praf,
Ca un beduin,
Vine-un tânăr călăreț.
Armăsarul său cel negru
E cărunt de colb și spume.
Năbușit și monoton
Sună obositul trap.

Uită-te, colo, pe coastă,
Intră drumu 'n o pădure!
Cât ești proaspăt tu și verde,
Ca un rai abia zidit,
Codrule ce-ascunzi gelos
Fețe lucii de izvoare
Și potice ce în umbră
Umede-s de rouă încă.

Călărețul își apasă
Pintenii săi de argint.
Repede ca o săgeată,

Ca un sbor de vânt
Vâjie 'ndârjitul trup.
Sub arcadele de arbori
Scapărând s'oprește calul;
Nările răsuflă foc,
Coama e învíforată.

Și din scări stăpânul sare,
Drăgostește armăsarul
Și domol îi netezește
Aburitul lui grumaz.

T. Robeanu.

CATEVA CUVINTE

CU PRIVIRE LA

ORGANIZAȚIA PROVINCIEI DACIA TRAIANĂ

CU

PRILEJUL UNEI CĂRȚI NOI ASUPRA ACESTEI CESTIUNI (1).

I.

Cercetarea substratului etnic și cultural pe care se bazează începuturile naționalității noastre *ca atare*, precum și a teritoriului geografic pe care s'a dezvoltat acel substrat, a fost și va fi în totdeauna o mare ispită pentru iubitorii de antichități, — autori de studii istorice, epigrafice, arheologice, geografice ori filologice. Și cu dreptate. Căci dacă azi trăim *așa cum* trăim și *pe locul unde* trăim, asta se datorește cutăror împrejurări de acum opt-spre-zece veacuri și pe cari săntem curioși să le cunoaștem. Curiozitate și atâta tot, căci, ca să schimbăm cumva vreun pas din drumul nostru — indiferent dacă duce spre mărire ori pieire — bine înțeles că studiul (2) antichităților daco-romane nu ne

(1) Virgil P. Andronescu, *Organizația comunelor și provinciei Dacia traiană*, studiu istorico-epigrafic, Constanța, 1905, — 1 vol. in-8°, de 232 p. Titlul acestei cărți, cum se vede, e rău alcătuit.

(2) E totdeauna bine să se facă deosebire în această privință, între studiul propriu zis al antichităților daco-romane, și între *ideia latinistă* strâns unită la cercetătorii români cu acel studiu, atâta vreme cât el s'a

poate nici ajuta, nici îndemna, nici silì. Vrem numai să știm *cum* au trăit și *pe unde* au trăit acei din care ne tragem noi: *Tracii nord-balcanici* și «*coloniștii*» (1) romani din aceste părți. Iar pentru acești din urmă (2) nu ne mulțămim să aflăm că nici odată n'au călcat prin părțile izvoarelor Nistrului ori prin țara Moldovei — de mai apoi (3) —, în a-

---

aflat încă în perioada începuturilor. În această manifestare a sa e drept că acest studiu a avut o destul de însemnată înrâurire asupra dezvoltărei culturale — în sens larg — a neamului nostru. Dar, să se noteze bine, numai atâta vreme cât a fost făcut *neștiințific*. Imediat ce a procedat cu răceală, s'a despărțit de ideia latinistă, a combătut-o chiar, deoarece acum se făcea știință, nu politică, și entuziaștii «fii ai Romei» căpătau deziluzionante contraziceri chiar dela acest studiu așa de «eminamente strămoșesc și patriotic». Cf. de pildă, pentru rolul avut de ideia latinistă în dezvoltarea noastră culturală, Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*. Gotha, Perthes, 1905, II, p. 223 sqq. și O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, I, 1901, introd., p. XVI sqq).

(1) În sensul larg de contribuitori la colonizare și romanizare, cum de pildă erau nenumărații funcționari imperiali, militarii în activitate, negustorii ambulanți,—*cetățeni romani stabiliți în provincie*,—etc., cari deși nu erau coloniști în sensul restrâns al cuvântului, contribuiau totuși într'o măsură foarte largă la opera de *nivelare* în diferitele provincii ale Imperiului. Cf. E. Kornemann, *de civibus romanis in provinciis imperii consistentibus*, Berolini. 1892, *cu* Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den ostl. Prov. des römischen Kaiserreichs*, Leipzig, 1891, p. 143 sqq. Cât privește cartea lui St. Brassloff, *zur Kenntniss des Volksrechtes in den romanisirten Ostprov. des rom. Kaiserr.*, Weimar, 1902, pentru Dacia ea este de prea puțin folos.

(2) In sensul de coloniști propriu ziși.

(3) A. v. Domaszewski, *zur Geschichte der römischen Provincialverwaltung*, IV, *Dacia*, în *Rheinisches Museum für Philologie*, N. F., XLVIII, 1893, p. 241 — 2. Cât privește descoperirea mânei de bronz cu inscripția *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doliceno, Gaius optio c(o)h(ortis) I Hisp(anorum) (miliariae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, în satul Myszkow lângă Siret, în Galiția de răsărit (amănunte asupra descoperirei v. in articolul lui W. Demetrykiewicz, *Fund aus Ostgalizien* în *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, VII, 1904, *Beiblatt*, col. 149 sqq.), — această descoperire, precum cu dreptate arată și J. Zingerle (*Jahreshefte*, l. c. col 153 sqq.), nu poate dovedì decât că această cohortă (*I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria c. R. equitata*) care a luat parte și la răsboiul lui Traian în Dacia, a fost apoi printre

ceastă calitate, de *Romani* —, ci vrem să ştim şi de unde au venit ori au fost aduşi aici —, şi, pe acolo pe unde stătuseră ei mai înainte, cam cum era. Sau, în altă ordine de idei, vrem să ştim de ce şi cum de am rămas *tocmai* pe aceleaşi locuri pe unde în secolul I înainte de Christos se întindeau diferitele clanuri dace, adică pe teritoriul aproximativ (1) dintre Dunăre, Tisa şi Nistru (2), şi

---

trupele de ocupaţie ale noii provincii şi se constată şi mai pe urmă în Dacia, pe vremea lui Marcu Aureliu probabil, va fi făcut şi o expediţie mai îndepărtată împotriva populaţiilor barbare din Nordul Daciei, — căci graniţa Daciei nu se constată altfel nici odată până pe acolo (col. 156),—şi cu acest prilej acel *optio*, Gaius, a dedicat zeului armatei Iupiter Dolichenus acea mână votivă pentru vre-o izbândă obţinută. Căci altminteri nici Moesia inferior, cu toată nesiguranţa unei fixări de graniţe spre Nord, «nu pare să se fi întins vreodată până la platoul galiţian» (Zingerle, *l. c.* Cf. *ap.* Zingerle: Marquardt, *römische Staatsverwaltung*, I, p. 301 sqq.; Pick, *die antiken Münzen von Dakien und Mösien*, p. 61 sqq.; Kiepert, *Formae orbis antiqui* XVII, Text, p. 3). Pentru limitele *provinciei romane* Dacia, v. Ptolemaeus, III, 8, 1—4. Pentru critica pasajului cf. Carl Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens*, în *Programm des evang Gymnasiums in Schässburg*, *1873/4*, Hermannstadt, 1874, p. 12 sqq. şi 24 sqq. Pentru Hierasus=Siret—graniţa de răsărit a provinciei —, s'a pronunţat pe lângă Mommsen (C. I. L. III. p. 147, col II), Bunbury, *a hystory of ancient geography*, London, 1883, II, p. 517, acum în urmă şi Prof. W. Sieglin în al său *Atlas antiquus*, Gotha, Perthes, tab. 27 I (cf. şi *Schulatlas zur Geschichte des Altertums*, de acelaş, Gotha, Perthes, 1899, p. 28). Cf. Brandis, *Dacia*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 1953 şi 1968 sqq. Cu felul cum interpretează însă Brandis pe Ptolemaeus şi cu graniţele ce dă Daciei romane nu mă pot declara înţeles. (Pentru bibliografia asupra Daciei romane vezi şi mai jos, notele, şi în special notele din partea II a acestui studiu).

(1) Căci, precum cu dreptate observă Schafarik (*Slawische Alterthümer*, deutsch von M. von Ährenfeld, herausg. von H. Wuttke, I, Leipzig 1843, p. 468) «vechile popoare erau tot aşa de puţin despărţite prin construcţii ori ziduri, ca şi cele de azi».

(2) V. Strabo, p. 295 cu 304—5. E a se avea totdeauna în vedere deosebirea dintre graniţele Daciei preromane şi ale celei romane.Cf. asupra întinderei Daciei preromane Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin 1878, p. 333; cf. H. F. Tozer, *a history of ancient geography*, Cambridge, 1897, p. 290: «The territory which was comprehended in Dacia is that wich is bounded on the east by the Dniester and on the

de ce nici Dacii atunci, nici noi acum, nu ne întindem dincolo de aceste hotare (1), decât doară sporadic și accidental (2); de ce apoi, *mai ales*, vorbim limba asta așa de pregnant romanică; și, dacă și psihologia etnică ne interesează, de ce când sântem mânioşi ori veseli, ne fierbe sângele în noi mai repede decât în Slavi ori Teutoni, de ce la războiu ne batem mai bine decât multe alte neamuri, de ce spiritul

west by the Theiss, including the modern Kingdom of Roumania, with its wide plains extending to the Danube, the mountainous district of Transylvania and the lands to the northward of it as far as the Carparthians, and the adjoining portion of Hungary which is called the Banat». Ceea ce trebue înțeles nu pentru Dacia ca provincie romană ci ca teritoriu etnic preroman. Asupra Daciei romane Tozer nu insistă, fiind azi în deobşte recunoscut că cea mai mare parte a Moldovei de azi și a Basarabiei era — administrativ — alipită la Moesia inferioară (cf. p. 1 nota 5 din articolul de față), deși geografic ținea mai de grabă de Dacia. Cf. însfârşit articolul lui Brandis, *Dacia*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 1951 sqq; col. 1968. În privința granițelor Daciei romane, Jung emite în *Mitth. des Inst. für oesterr. Geschichtsforschung*, Ergzgbd. 4, 1893 (*Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*), p. 5—6, o ipoteză nu în de ajuns de fundată, dar vrednică totuşi de a fi luată în considerare într'o discuție amănunțită a cestiunei.

(1) Propriu zis aceste întrebări de anthropogeografie istorică nu şi le-au prea pus mulți nici la noi și chiar nici în străinătate; dar acum încep a se pune, și e bine că se pun, căci sânt mult mai interesante decât certele filologice pe tema criticei de text a diferiţilor autori clasici, care au binevoit să ne lase câte-ceva — de multe ori și puțin și confuz — privitor la vechea istorie şi geografie a Daciei.

(2) Dacii lui Boirebista care ajunseseră în Apus până în Pannonia, în Miazăzi până în Balcani, iar în Răsărit până la Dnipru (Strabo, p. 304 cu p. 295 și Dio Chrysost. II 75 R) cu expedițiile lor mai mult de pradă decât de cucerire (cf. Schafarik, *slawische Alterthümer*, I, p. 469; Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, p. 335; Mommsen, *römische Geschichte*, 1904, III, p. 304 și Roesler, *das vorrömische Dacien*, în *Sitzb. der Wiener Akademie, philos-hist. Classe*, 45. 1864, p. 317—8 și *romänische Studien*, Leipzig 1871, p. 28—29), ca și Românii din evul mediu cari ajunseră cu turmele tot până pe acolo și încă și mai departe (Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 117), n'au format decât raze singuratece, rătăcite, ale unei puternice expansiuni a cărei centru compact se afla în platoul transilvan (cf. Iorga, *o. c.* I, p. 116—7).

nostru e mai vioiu şi mai scânteietor, dar pe de altă parte mai incapabil de concentrare decât spiritul - înţeleg manifestarea sufletească totală a altor popoare. Şi aşa, din una în alta, ne trezim că dacă punem la un loc, aşezate după categorii şi înrudire, diferitele întrebări şi dorinţe privitoare la ţara şi poporul *Daco-Romanilor*, avem un foarte respectabil prospect care înfăţişează un câmp de activitate pentru mai multe generaţii de cercetători. Şi pentru tot felul de cercetători: istorici, arheologi, epigrafişti, geografi, etnologi, filologi, etc.

Când prin urmare cineva ne dă o nouă carte privitoare la antichităţile daco-romane, e în tot dreptul să se aştepte la mulţămire sau chiar recunoştinţă. Cu o condiţie însă: ca lucrarea să dea în adevăr ceva nou, nu mult, cât de puţin, dar ceva nou. Căci altfel nu înţeleg de ce să-şi mai piardă oamenii vremea cu astfel de ocupaţii. Însă tocmai aici e greutatea. Pentru ca să dai ceva nou, trebue să ştii întâiu ce-i vechiu. Şi din nefericire acest principiu aşa de banal la noi, n'are încă până acum nici o trecere şi nici o crezare, în anumite cercuri.

Asupra Daciei romane s'a scris până acum foarte mult, şi alăturea de lucruri slabe sau nule, se găsesc şi studii precum cu greu s'ar putea face altele mai bune. În această categorie intră în primul rând comentariile la inscripţiile din Dacia, scrise de Mommsen în C. I. L. III, p. 153 şi urm. şi lucrările lui Jung, dintre care mai ales *die Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, e absolut indispensabilă pentru orice fel de cercetare în acest domeniu. Apoi numeroasele studii ale lui Roesler, Gooss, Hirschfeld, Kubitschek, Domaszewski, Cumont, Cichorius, Tocilescu şi, iarăşi, Mommsen, pentru a nu cita decât pe cei mai cunoscuţi (1). Intenţiunea mea fiind, nu de a face aici un

(1) O privire istorico-critică asupra literaturei privitoare la *Dacia romană* dă, pentru cele apărute până la 1874, Carl Gooss in scrierea lui deja citată, *Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens*, p. 5—6. Foarte necesară e şi lucrarea lui, *Chronik der archäolo-*

studiu complet asupra „organizației provinciei Dacia" — pentru asta se cer ani de muncă —, cât mai ales de a face recenzia cărții dela care am plecat, oprindu-mă la toate părțile ei slabe și arătând, după putință, cam cum ar fi să se trateze mai bine tema de care-i vorba, — mă voiu mărgini acum deodată să trimet întâiu la conspectul, deși cam sumar — cu toată întinderea lui: e făcut și dintr'un alt punct de vedere decât ne trebue nouă aici — din fruntea părții a II-a a suplimentului la vol. III din C. I. L., și apoi să amintesc, cu toată mulțămirea, ca de avut totdeauna în vedere pentru bogatul material,—lexicografic aranjat —, pe F. Pichler cu lucrarea sa *Austria romana* (1) publicată în *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, de sub direcția Prof. W. Sieglin din Berlin, anii 1902—4, vol. II—IV, și unde (p. 231 sqq., *Beilage B.*) se găsește și un admirabil registru alfabetic al autorilor mai noui cari tratează geografia antică a țărilor austro-ungare, până la 1904. Oricare deci ar vrea acum să fie orientat întru cât privește literatura cestiunei, are în aceste două conspecte (*Corpus* III, suppl. pars II, p. LXXII sqq. și *Austria romana*, *l. c.*) un îndreptar pecât de comod pe atâta de indispensabil.

---

gischen Funde Siebenbürgens, Hermannstadt, 1876. Lucrările lui Carl Torma despre care s'a scris cu aprecieri foarte favorabile, sânt din nefericire (ca și aproape toate celelalte opere ale învățaților unguri) *numai* în ungurește.

Pentru împrejurările lăuntrice ale Daciei, —locuitori și administrație—, v. studiul lui Gooss, *Untersuchungen über die Innerverhältnisse des trajanischen Daciens* în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, N. F., XII, 1874, p. 107 sqq. Apoi Otto Hirschfeld, *epigraphische Nachlese zum Corpus inscriptionum latinarum vol. III*, în *Sitzb. der Wiener Akademie*, *philos.-hist. Classe*, 77, 1874, p. 363 sqq. Cf. apoi, Jung, *Römer u. Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, ed. a II-a 1887, p. 105 sqq., unde se arată și bibliografia până la data apariției cărții.

(1) **Austria romana.** *Geographisches Lexikon aller zu Römerzeiten in Östreich genannten Berge, Flüsse, Häfen, Inseln, Länder, Meere, Postorte, Seeen, Städte, Strassen, Völker*, von Franz Pichler, Leipzig, Eduard Avenarius, 1902 — 04, 3 părți formând un volum de 442 pp. în 8⁰.

De altfel, în cursul expunerii mele şi cu prilejul recenziei cărţii dela care am plecat, voiu arăta apoi treptat și care-s cărţile mai cu folos de consultat la fiecare din cestiunile speciale atinse.

Faţă deci cu bogata literatură deja existentă, și scrisă de mulţi fruntaşi ai ştiinţei antichităţilor romane, pentru ca să aflăm ceva nou, trebue la fiecare pas să ne adresăm la izvoarele de prima mână — cele deja cunoscute ca şi cele nou descoperite —, ale căror date trebue să le strângem cu cea mai mare îngrijire şi să le studiem *à fond*. A fabrica azi o carte cu notiţe luate din cărţile mai înainte scrise asupra cutărei chestiuni, nu mai e iertat: căci pe lângă că te expui să iei drept *fapte* diferitele *ipoteze* ale autorilor moderni (1), dar apoi fiecare la întrebuinţarea unui izvor își are punctul său de vedere, din care îl exploatează. Un adevăr iară, foarte banal, dar care nu poate fi totuşi îndeajuns repetat cercetătorilor noştri de „şcoală veche".

*
* *

Chestia organizării Daciei ca provincie romană, face totuşi parte din subiectele nebătute prea mult, aş putea chiar zice, — dintr'un anume punct de vedere —, chiar foarte puţin studiate. Principalul e să ştii cum să-ţi defineşti problema. Căci, — pentru a ne oprì de pildă la organizarea comunală a Daciei romane —, e naiv a pune în legătură această organizare cu aceea a comunelor italice din timpul Republicei sau chiar şi de mai târziu: organizarea italiană bazată pe împrejurări istorice şi sociale fundamental deosebite de acele ale organizării Provinciilor, nu poate fi de nici un folos la explicarea organizării Daciei. În Dacia ca şi în Spania şi

(1) Pentru a nu mai vorbì de banalităţile sau lucrurile nefolositoare, ce poţi lua drept mari înţelepciuni, atunci când nu cunoşti chestiunea după însăşi izvoarele de prima mână, şi când mai ales nu eşti orientat nici în critica literaturei istorice moderne, pentru a nu pierde vremea cu cititul lucrărilor proaste sau învechite.

Galia, Romanismul fu altoit pe organizarea deja găsită acolo, aceea a *Clanurilor*. Constituția comunală italiană trebui să se adapte la constituția — ca să-i zicem așa —, cantonală, — *die Gauverfassung*, — a țerilor cucerite. Și acest proces începuse deja de aproape două veacuri a se îndeplini, atunci când Dacia fu să fie prefacută în provincie romană. La această dată, politica romană găsise de mult rețete speciale pentru organizarea diferitelor noi provincii cucerite. La această dată Spania și Galia erau de mult pe calea romanizării, — iar țerile de cultură *greco-feniciană* dăduseră și ele Romei prilejul ca să facă multe experiențe neplăcute pe socoteala organizației romano-italiene, aplicată la provincii (1): în aceste din urmă regiuni Romanii se mărginiră numai să acorde *ius civitatis* acelor orașe pe care ei le socoteau vrednice de a fi recunoscute de „comune neatârnate (2).“ În cadrul organizației specifice deja perfect fixate în aceste regiuni, fu plănuită și trebui să se insinue încet încet *romanizarea*, — dela sine înțeles pe cu totul alte căi decât se întâmplase, de pildă, aceasta în Galia cisalpină (3), în Spania, Dalmația ori Galia transalpină (4) (unde era și o cultură mult mai înapoiată și deci mai puțin capabilă de rezistență față de cea romană), — și pe alte căi decât în Egipt „care din vremuri străvechi poseda o administrație centralizată, bine dezvoltată, pe care o păstră și sub stăpânirea romană (5).“

Și alăturea cu acest substrat local mai venea și însăși evoluția foarte intensă, — am putea zice chiar revoluția —, ce se întâmplase în organizația comunală romană în timpul

(1) Marquardt, *römische Staatsverwaltung* I, ed. II, p. 15 sqq.

(2) Idem, *ibidem*, p. 18.

(3) Cf. Uberto Pedroli, *Roma e la Gallia cisalpina*, Torino, 1893.

(4) Marquardt *o. c.*, p. 19 și 209. Cf. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 147. Cf. în *Festschrift zu Otto Hirschfelds sechzigstem Geburtstage*, Berlin 1903, articolele lui C. Jullian și E. Kornemann.

(5) Marquardt, *o. c.*, p. 19. Pentru procesul de desvoltare internă a Imperiului vezi Jung, *die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881, la fiecare din provinciile citate. Cf. și introd. p. XIV sqq.

primului secol al Imperiului,—ca să accentueze şi mai mult prăpastia dintre organizaţia comunală *italiană* din timpul Republicei şi cea *provincială* din timpul Imperiului. De ajuns să amintim rolul jucat în această din urmă vreme de cartierele — lagărele — fixe ale armatelor, după reforma lui August în acest sens (1).

Organizarea orăşenească mai ales a provinciilor romane dela Dunăre îşi are începuturile sale cu deosebire în prefacerea satelor indigene în comune romane şi în prefacerea castelelor *militare* de graniţă treptat treptat în aşezări *civile* (2). Însă şi una şi alta din aceste două înfăţişări ale procedeului de romanizare a organizaţiei primitive a ţerilor cucerite îşi are începuturile în timpul Imperiului, când „politica colonială" îşi câştigă din ce în ce mai mult locul de onoare printre problemele de stat ce ocupau pe conducătorii lui. Instituţia *canabelor* (pe lângă lagăre) contribui însfârşit şi ea nu puţin la întemeierea de centre urbane (3), prin aceste regiuni, unde chiar noţiunea de oraş, de aşezământ comunal în sens roman lipsea (4). Dar această instituţie nu-i şi ea decât urmarea firească a întemeierii lagărelor fixe.

E foarte drept că formele externe pe care le primeau comunele cu constituţie neromană, atunci când primeau cetăţenia romană sau dreptul latin şi ca urmare erau prefăcute în municipii şi colonii romane ori latine —, erau acele ale constituţiei municipale romane (5), cari nu erau decât reproducerea în mic a constituţiei oraşului Roma:

(1) V. Mommsen, *die römischen Lagerstädte*, în *Hermes*, VII, 1873, p. 299 sqq. Cf. pentru provinciile dela Dunăre, cari sânt tipice în privinţa influenţei lagărelor fixe asupra naşterii centrelor urbane cu constituţie şi populaţie romană, Marquardt, *o. c.*, p. 288 sqq.

(2) Marquardt, *o. c.*, p. 311. Cf. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 147 şi 167. La adăpostul castelelor se strângea mereu populaţia romană ori de romanizat până ce oarecum ca dela sine se recunoştea şi înfiinţa şi oficial o nouă aşezare romană cu caracter comunal (—urban).

(3) Mommsen *l. c.*, Marquardt, *o. c.*, p. 20.

(4) Cf. Marquardt, *o. c.*, p. 293.

(5) Marquardt, *o. c.*, p. 212.

senat, magistraţi, preoţi, etc. Dar atât din punctul de vedere al dreptului civil, cât şi din punctul de vedere al elementelor de populaţie din care se compuneau ele, nu erau de fel asemenea oraşelor, — comunelor —. italiene (1). Mai întâiu ele aveau mult mai puţine drepturi şi mult mai multe datorii, şi apoi erau absolut dependente de autoritatea guvernatorului provinciei, atât juridic cât şi administrativ. Alte deosebiri tranşante erau apoi şi întru cât priveşte procedeul întrebuinţat sub Imperiu la fundarea de colonii militare, după cum ele erau aşezate în Italia ori în provincii (2).

Dar dacă atât *ca elemente alcătuitoare*, cât şi *ca desvoltare internă* centrele orăşeneşti provinciale erau fundamental (nu formal) deosebite de aceleaşi centre în Italia şi dacă la data organizării Daciei ca provincie romană exista deja o normă hotărîtă pentru organizarea comunală provincială (3), — urmează dela sine că pentru clarificarea organizării comunelor în Dacia va trebuì să expunem întâiu substratul indigen, constituţia cantonală, sau de *clan*, atât cât ne e cu putinţă (şi la asta ne poate ajuta constituţia asemănătoare a populaţiilor illyro-celto-iberice, destul de bine cunoscută) (4), — şi, apoi, organizarea comunală — romană --

(1) Marquardt, *o. c.*, p. 87.

(2) Marquardt, *o. c.*, p. 88.

(3) Vezi de pildă pentru prefacerea Galiei sub Romani, Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, — la Gaule romaine,* — revue et complétée... par Camille Jullian, Paris, 1891, p. 89 sqq., unde se arată şi formarea unei tradiţiuni politice la opera de romanizare a provinciilor. Cf. Jung, *das römische Municipalwesen in den Provinzen* în *Historische Zeitschrift*, N. F. XXXI.

(4) Pentru împrejurările preromane în ţările cu populaţie ilirică dela Dunăre, pe lângă cartea lui Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, ed. a II-a, Innsbruck 1887, p. 82 sqq., — se pot găsì preţioase lămuriri la G. Zippel, *die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877. Cf. Carl Patsch, *archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, III, în *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1899, VI, p. 154 sqq. [cf. vol. IV—VII din aceeaşi publicaţie, şi *aparte*,

provincială, din vremea imediat înainte de colonizarea Daciei, — ceea ce iară putem mai bine şi sistematic face, dacă ne raportăm la acele provincii romane în care constituţia romană a avut să dea peste o constituţie indigenă asemănătoare celei din Dacia, adică iar la provinciile dela Dunăre şi Gallia şi Spania (1) (căci Thracia care pentru înrudirea ei etnică ar fi mai potrivită decât toate, nu ne poate da, din pricina puţinelor ştiri rămase şi a influenţei predominante a culturei şi organizaţiei greceşti, decât prea neînsemnat ajutor) (2).

* * *

Wien, Gerold, 1899 — 900]. Apoi, P. C. Planta, *das alte Raetien*, Berlin 1872, pentru ramurile răsăritene celte din acest ţinut, — iar în general, pentru împrejurările în legătură cu înaintarea Celţilor în părţile Dunărei, Leopold Contzen, *die Wanderungen der Kelten*, Leipzig 1861. Alte indicaţii bibliografice la Marquardt, *römische Staatsverwaltung*, I ed. II, p. 288 sqq. şi mai ales la Pichler, *Austria romana*, l. c., p. 231 sqq. Pentru Galia preromană a apărut mai de curând o lucrare frumoasă, *Caesar's conquest of Gaul* de T. Rice Holmes, London, 1899, care în partea a doua (p. 245 sqq.) se ocupă deaproape şi cu etnografia şi geografia istorică propriu zisă, — atingând într'un capitol deosebit şi împrejurările sociale, politice şi religioase, — ale Galiei preromane (p. 515 sqq.). Din cărţile mai vechi rămâne E. Desjardins, *Géographie de la Gaule*, Paris 1869 şi *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine*, vol. I. Paris, 1876, II 1878, III 1885, IV 1893, şi Fustel de Coulanges, *o. c.*, tot indispensabile. Pentru Spania, E. Hübner, *römische Herrschaft in Westeuropa*, Berlin 1890, p. 165 sqq. Pentru generalităţi, Kiepert, *Lehrbuch*, *passim*.

(1) Pe lângă cele citate în nota precedentă, cf. C. I. L., volumele respective, şi Marquardt, *o. c.*, I, p. 251 sqq.; iar pentru Galia romană, şi E. Herzog, *Galliae Narbonensis provinciae romanae historia*, Lipsiae 1869; cf. Henri Cons, *la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1882. Iar pentru generalităţi, Alex. Budinszki, *die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin 1881. Foarte comodă de folosit atât pentru text cât şi bibliografia din note. Azi e însă cam învechită. Pentru Dacia v. p. 207 sqq. Pentru lucrările mai noi de Hirschfeld, Kornemann, Keune şi alţii asupra romanizărei Galiei şi Germaniei şi alte chestiuni in legătură, vezi W. Liebenam, *Bulletin historique*, in *Revue historique*, vol. 84 din 1904, p. 368 sqq.

(2) Pentru Thracia se poate cerceta cu folos Dem. Kalopothakes, *de Thracia provincia romana*, diss. inaug. Berolini-Lipsiae, 1893, unde se dă

Trei momente principale ne întâmpină la întemeiarea unei provincii romane în ce privește organizația ei. Întâiul e stabilirea oficială a supraveghetorilor trimiși dela centru: administrația militară și civilă exercitată de ofițeri și armate și de funcționarii imperiali speciali (mai ales fiscali) dacă e vorba de o provincie imperială, ori numai administrația civilă, dacă e vorba de una senatorială. Al doilea, întroducerea organizării comunale orășenești romane în locul organizării indigene: aici intră și fondarea de centre curat romane prin aducere de coloniști, precum și admiterea în constituția romană a acelor unități indigene cari deja s'au adaptat ori promit a se adapta la această constituție, și a acelor întemeeri hibride în legătură cu ocupația militară stabilă a provinciei, ce sânt *canabae*, ori *vici* pe lângă *castella*, etc., după ce au ajuns la un oarecare grad de dezvoltare în sens orășenesc roman. Al treilea moment e organizarea provinciei însăși, ca element viu independent de centru, prin acordarea unei oarecare autonomii și a unei administrații proprii, reprezintată prin o adunare deliberativă pentru afacerile civile, sub prezidenția guvernatorului provinciei însăși. În această adunare vin din toate centrele mai însemnate ale provinciei celei mari — în cazul nostru *Dacia*, de pildă, în opoziție cu cele *trei Dacii* de după Marcu Aureliu — „deputați" pentru a decreta distincțiuni, a ridica plângeri, a

---

o bibliografie destul de completă asupra cestiunii. Cu prilejul indicațiilor bibliografice pe cari le dau în articolul de față, țin să observ că nu vreau atât să dau aici o bibliografie completă și sistematic așezată după cestiunile principale, cât mai ales un îndreptar scurt, dar așa fel făcut încât pornind dela el orice cercetător neîndestulător orientat în materia antichităților daco-romane să-și poată găsi drumul în orice direcție. Și deaceea accentuez așa de mult trimiterile la lucrările cari au pe lângă expunere și bibliografii mai dezvoltate, — din diferitele puncte de vedere ce ar putea interesa pe orice cercetător în acest domeniu. Și încă un lucru țin să mai amintesc. Punctul de greutate în expunerea mea îl pun pe împrejurările *daco-romane* din provincia lui Traian, și nu pe cele *pre-romane*: pentru acelea bibliografia se înfățișează simțitor schimbată și ca atare nu se poate găsi deplină aici.

revizuì *Casa* — tezaurul special al Provinciei —, „a numi ori a răsplăti pe funcţionarii ei şi a orândui diferite alte afaceri provinciale (1).“ Alăturea cu această cameră provincială — *concilium* —, un altar cu un cult, sărbători şi un mare preot, comune întregii provincii — de obiceiu *ara Romae et Augusti* cu un *sacerdos provinciae* (ἀρχιερεύς) [în Dacia marele preot comun având şi apelativul de *coronatus Daciarum trium (Sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III*, C. I. L. III, 1.433)], completau această organizaţie special provincială (2).

Din aceste trei momente principale cel mai însemnat e organizaţia comunală după model roman, căci pe dânsul se sprijină tot edificiul colonizării şi romanizării. Deaceea ne-am şi oprit chiar dela început aşa de mult asupra lui, trecându-le pe celelalte două sub tăcere.

În adevăr, organizaţia administrativă a Daciei traiane, fie ea centrală, fie locală (3), nu înfăţişează o recoltă bogată de

(1) Marquardt, *o. c.*, p. 267 sqq. 269. Cf. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 174 sqq. pentru organizarea administraţiei imperiale şi provinciale, — şi p. 166 sqq. pentru dezvoltarea municipală a provinciei. În ce priveşte administraţia provinciilor sub imperiu, în afară de Marquardt *o. c.*, I, p. 497 sqq., dela care e totdeauna a se pleca. cf. Mommsen, *römisches Staatsrecht*, II, ed. 3, Leipzig 1887, p. 1087 sqq., şi III, Leipzig 1888, p. 1211 sqq. Cu folos se poate consulta şi J. N. Madvig, *die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates*, II, Leipzig 1882, p. 104 sqq. În sfârşit datele cele mai nouă şi mai sigure se dau întru cât priveşte generalităţile referitoare la administraţia imperială romană de O. Hirschfeld în opera *die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, ed. II mult prefăcută şi îmbogăţită, Berlin, Weidmann, 1905. Pentru partea financiară această carte e absolut indispensabilă. Pe pp. 342 sqq. se tratează mai în special orânduirile provinciale. Pentru administraţia comunală-orăşenească din provincii, v. cartea lui W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900.

(2) Drumurile şi exploatările bogăţiilor naturale cădeau dimpotrivă în grija reprezentanţilor guvernului central. Cf. Jung, *o. c.*, p. 177 sqq. şi 162 sqq. Cf. bibliografia din nota precedentă.

(3) Înţeleg termenul de *central* în sensul de pornind dela Roma, iar *local* în sensul de *provincial-local* (de pildă *concilium trium Daciarum*).

rezultate nouă. E acelaş clişeu întrebuinţat pentru alte provincii (1), aplicat şi aici: nu organizaţia administrativă era greu de întrodus în provinciile de curând cucerite dela barbari, —aceasta era numai partea absolut superficială şi inofensivă a sistemului romanizator. Şi că e aşa, putem vedea şi azi, şi se poate vedea în istorie pentru toate vremurile,—administraţia străină exercitată asupra unui popor, chiar când se serveşte şi cu elemente locale, ca în Dacia *conciliul* pomenit, nu înstrăinează pe acel popor. Prefacerea vieţii lui în păturile adânci ale populaţiei prin schimbarea condiţiunilor de viaţă socială, aceasta îl poate înstrăina. Introducerea regimului comunal-urban, roman, în locul regimului *rural*, şi insinuarea romanismului chiar în viaţa rurală a indigenilor, pentru a-i putea influenţa cu izbândă, a adus după sine romanizarea. Dar, pe lângă celelalte mijloace ce-i stăteau la dispoziţie: colonizare în masă, garnizoane militare fixe, acordare de *drepturi romane*, etc., — un auxiliar mult mai nepreţuit decât toate, întru cât el condiţiona existenţa şi progresul tuturor celorlalte, a fost *romanizarea căilor de comunicaţie* (2).

Asupra acestui punct mă voiu oprì deci ceva mai mult.

Toată opera de romanizare a provinciilor Imperiului nu se poate înţelege deplin dacă nu ne înfăţişăm mai întâiu clar înaintea noastră colosala putere civilizatoare a căilor de comunicaţie, nu numai la Romani, dar în toate timpurile. Şi că nuanţa predominantă a civilizaţiei ce pătrunde prin toate ramurile reţelei va fi aceea a stăpânilor drumului, pretutindeni purtători ai civilizaţiei lor, e neîndoios. Dela soliditatea fundaţiunilor şi dela varietatea şi mulţimea puterilor stăpânului căilor aşezate va rămâne însă de hotărît dacă civilizaţia *adusă* va şi *rămâne*. Si acest lucru l-au în-

(1) Cf. Jung, *Fasten*, p. 175.

(2) Vezi la Jung, *Fasten*, cap. X, «Vechi căi de comunicaţie şi aşezări din Ardealul de miazăzi», p. 141 sqq.

ţeles Romanii mai bine decât oricare alt popor de pe lume. Şoselele lor au fost *zidite* ca pentru eternitate, iar de-a-lungul lor centre puternice romane au fost aşezate. Romanismul a pătruns şi a rămas. Şi a rămas aşa, că azi de căutăm să vedem ce resturi de civilizaţie antică din cuprinsul imensului imperiu au ajuns până la noi, nu găsim decât resturile romane sau ceea ce deşi străin, eterogen, s'a adaptat la instituţiile romane. Mi se pare că prin nimic nu s'ar putea concretiza mai bine acest proces universal-cultural decât prin asemănarea cu organismele animale ale vremilor străvechi, ale căror *schelete* au ajuns până la noi ca mărturie de existenţa, mărimea şi puterea lor.

Şi deaceea azi când se porneşte cercetarea vre-unei provincii a imperiului roman, mai totdeauna se porneşte dela reţeaua căilor de comunicaţie (1), nu numai pentrucă

---

(1) Nu pot trece mai departe fără de a cita aici lucrările profesorului W. M. Ramsay, cari trebue să servească de model pentru cercetătorii geografiei istorice a oricărei ţeri şi epoce. Cunoştinţe solide, vederi largi, adâncă înţelegere a legăturilor dintre pământ şi om şi, mai presus de toate, o bogată cultură istorică, face din aceste lucrări un isvor nesecat nu atât de fapte brute, cât de puncte de vedere nouă în cercetările acestea complicate ale antichităţilor greco-romane: W. M. Ramsay, *the historical geography of Asia minor*, London, 1890; *the cities and bishoprics of Phrygia being an essay of the local history of Phrygia from the earliest times to the turkish conquest*, Oxford, I[1], 1895, — I[2] 1897; multe amănunte şi puncte de vedere interesante se găsesc apoi şi în opera *the church in the roman empire before A. D. 170*, ed. 7a London, 1903, scrisă din punctul de vedere deosebit, al răspândirei creştinismului în imperiu în primele două secole după Hs. Şi Ramsay în lucrările sale de geografie istorică dă o importanţă deosebită drumurilor. Astfel capitolul introducător al *geografiei istorice a Asiei mici* se ocupă aproape numai cu căile de comunicaţie ale peninsulei, începând cu «drumul regal» persan şi până la drumurile bizantine.

Un minunat studiu asupra căilor de comunicaţie la Romani, privit din toate punctele de vedere, însă cu deosebire tocmai ce ne trebue nouă mai ales — pentru rolul jucat de ele în purtarea şi răspândirea civilizaţiei romane, ne dă Ludwig Friedländer în opera sa clasică, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, II, ed. 6, Leipzig 1889, p. 1—291. Cu folos se

și tradițiunea scrisă a găsit de cuviință să se păstreze mai bogată în această privință, prin hărțile și itinerariile ajunse până la noi, dar și pentrucă *în natură* mărturiile civilizației romane s'au păstrat tocmai prin drumurile și așezările romane depe ele, mai bine decât orice alte vechi instituiri.

Și Dacia nu e decât printre cele mai tipice pilde pentru adevărul celor de mai sus. Tot ceea ce știm cu privire la Dacia romană se sprijină pe scheletul căilor de comunicație și pe resturile instituțiilor civile (—orășenești) și militare (— de întărire), care instituții n'au putut ele însele trăi o clipă măcar fără puternicul aparat circulator, dătător de viață, al drumurilor. Stabilirea însă a acestor căi, așa cum o găsim c'a fost, n'o putem înțelege dacă nu ne raportăm la alte împrejurări în legătură cu însăși așezarea geografică și solul Daciei (cu bogățiile lui naturale). Așa pusă cestiunea, sistemul căilor de comunicație daco-romane nu mai apare decât ca o ramură a sistemului de drumuri din răsăritul Imperiului și stabilirea lui ca o urmare firească a împrejurărilor economice din aceeași parte a continentului nostru (1).

---

poate ceti și capitolul XIV din Tozer, *a history of ancient geography*, «apărări de granițe și *drumuri romane*». Tozer dă și o hartă a arterelor principale, foarte folositoare pentru vederea de ansamblu a cestiunii (harta VIII la p. 299).

(1) Mai mult decât ar admite școala istorică dela Berlin, care face atâta *opoziție* lui Lamprecht, în cazul de față împrejurările economice au fost *și ele* hotărîtoare în politica de granițe la Rin și la Dunăre. A spune că Traian a pornit împotriva Dacilor numai pentru că făceau scandal la ușa imperiului nu e serios, dacă nu te întrebi întâiu de ce făceau scandal. Și dacă te întrebi de ce, vezi atunci că avântul economic roman depe cellalt mal al Dunărei și treptata pătrundere și pe cestălalt mal (ca să nu amintesc decât înființarea centrului roman Drobeta de pe vremea Flaviilor și numeroasele elemente romane care ajută lui Decebal la prefacerea Daciei) erau cauzele certei «politice». Dacii râvneau la civilizația strălucitoare a lumii romane, iar Romanii la bogăția ascunsă a barbarilor. Și această bogăție fu la urmă recunoscută ca atât de prețioasă încât nu se socotì prea scump plătită o expediție de cucerire pe celălalt mal. Împrejurările economice și general-culturale de pe cele două

Precum pe linia Rinului alăturea de marea arteră dublă — pe apă şi pe uscat — de comunicaţie de-alungul fluviului, treptat treptat se dezvoltă ramuri secundare, apariţii absolut organice ale nevoei de a alimenta calea cea mare cu toate resursele disponibile din ţinutul ce-o înconjoară, — pentru ca apoi acele cărări şi drumuri secundare să se prefacă în şosele straşnice cu puternice centre urbane de-a lungul lor, — şi aşa vrând nevrând, guvernul imperial să se vadă silit a ocupa şi celalalt mal al Rinului, — tot aşa şi la Dunăre. Fluviul, măreaţă şi străveche cale de comunicaţie, ceru ca o condiţie *sine qua non* a propăşirei civilizaţiei romane sub toate formele ei, în aceste regiuni, întemeierea de căi de comunicaţie secundare, radial laterale, *de ambele părţi* ale lui. Şi dacă aceste ramuri şi-au găsit tocmai în ţinuturile dace cea mai mare creştere şi înflorire a lor, nu e nici o minune. Dimpotrivă nu se putea să fie altfel: acolo unde erau mai multe bogăţii, mai multe puteri de exploatat, acolo a înaintat şi civilizaţia căutătoare de resurse noi, mai repede, mai energic şi mai trainic. Precum rădăcinile unui copac se întind mai mult într'acolo unde e mai multă hrană de supt, aşa ramurile celor două mari artere ale Rinului şi Dunărei s'au întins *peste graniţe* mai ales acolo unde erau mai multe bogăţii de cules: în aşa numiţii *Agri decumates* (1) şi în *Dacia*. Iar dacă tocmai Traian „cuceritorul" Daciei e acela care şi în provincia transrenană (2) pune bazele înflorirei de mai târziu, asta nu ne

---

maluri fură cauzele războiului de exterminare dus de Traian şi Decebal, răsboiu *colonial* în fond, ca acel purtat de pildă în zilele noastre de Anglia împotriva Burilor.

(1) Mommsen, *römische Geschichte*, V, p. 145 sqq. [La această părere am ajuns independent de Domaszewski (*Rhein. Mus.*, N. F., XLVIII, 1893, p. 241 şi notele [care şi el atribue tot cauzelor economice în primul rând întinderea Romanităţei peste Rin şi Dunăre]) al cărui studiu l-am cunoscut mai în urmă. La părerea lui Domaszewski văd că s'a aliat acum în urmă fără nici o restricţie şi Patsch în art. *zum Dakerkriege des Cornelius Fuscus* în *Jahreshefte des österr. Inst.*, VII, 1904, p 71 sqq.

(2) Idem, *ibidem*, p. 145 - 6. Cf. p. 153.

arată decât încă odată mai mult că simţul politic şi înţelegerea necesităţilor economice neînlăturabile n'a lipsit nicidecum lui Traian. Şi, de fapt, el e părintele civilizaţiei romane dela Rin şi Dunăre, în deplinul înţeles al acestui cuvânt. Căci el fondează aproape pretutindeni totul din nou. Întemeierea de şosele, stabilirea de centre puternice romane, atât civile cât şi militare, pe ambele maluri ale Rinului şi Dunărei e opera lui (1). Opera de romanizare a Traciei şi Moesiei tocmai dela el începe cu adevărat (2).

Numai după ce ştim deci toate aceste dovezi despre genialul său simţ-de-Stat şi după ce cunoaştem ideile sale în ce priveşte răspândirea cu succes a romanismului, — putem pricepe pe deplin, ce fel a înţeles el să organizeze Dacia.

În această lumină aşezând „cucerirea" Daciei, trebue să căutăm a explica organizarea ei ca provincie romană. Am plecat dela drumuri pentru a ajunge aici. De aici trebue să ne întoarcem iară la ele: în organizarea Daciei primul loc, încă înainte de a fi făcută Dacia provincie, e ocupat de stabilirea, am putea cu drept zice, clădirea lor. Pe această schele s'a ridicat apoi edificiul măreţ al romanizării Daciei. Căci, deşi aşezată oarecum excentric faţă de calea cea mare de legătură a Apusului cu Răsăritul: Lugdunum — Mediolanum — Verona — Aemona — Singidunum — Serdica — Byzantium — Ancyra — Tarsus — Antiochia (3) —, nu trebue totuşi să scăpăm din vedere această împrejurare capitală care despăgubeşte pe Dacia cu totul de aşezarea ei nepriincioasă. Anume tocmai acolo unde artera puternică a Dunărei se întâlneşte şi se întretae cu drumul mare spre „Răsărit", adică în părţile Serbiei şi Banatului de azi, acolo se îmbuca — la Viminacium — şi sistemul căilor de comunicaţie daco-romane (4). Şi alte drumuri transversale ca cele dealungul Jiului şi Oltului uneau apoi inima Daciei cu ar-

(1) *Ibidem*, p. 139 sqq.

(2) *Ibidem*, p. 194. Cf. p. 193.

(3) Tozer, *history of ancient geography*, harta VIII şi p. 299 sqq.

(4) Vezi hărţile dela sfârşitul părţii a II din Suppl. la C. I. L. III.

tera Dunării (1) şi, prin prelungirile în linie directă, dela *Oescus* spre *Serdica*, ori *Nicopolis* — peste Dunăre, cu „Drumul-cel-mare" (2). Spre Răsărit atât drumul dublu (pe apă şi pe uscat) al Dunării, şi mai ales el, cât şi drumul Bizanţului ducea în ţeri de cultură zdrobitor predominantă grecească. Spre Apus însă drumul ducea către mama civilizaţiei latine, Roma (3). Punctul de greutate al circulaţiei cădea pentru Dacia spre Apus (4): aceasta a decis intrarea ei în cercul de cultură romană. Iar valurile acestei culturi neîncetat reîmprospătate cu contribuiri noui dela izvorul curat, italic, au pătruns pe toate drumurile şi cărările Daciei departe în văile râurilor şi adânc în elementul indigen (5), — şi asta a hotărît romanizarea aşa de intensă a

(1) Cf. Brandis, *Danuvius* în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 2123 şi urm.

(2) Asupra drumului către Bizanţ şi a însemnătăţii sale istorice, e cartea lui Jirecek, *die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag 1877. Cf. prefaţa, p. III. Pentru partea *romană* a cestiunei, v. cap. I, p. 1 — 68.

(3) Artera spre Apus, deaiungul Savei era ca şi artera Dunărei, dublă, şi deci cu atât mai puternică. Cf. C. I. L. III, Suppl. II, hărţile citate, iar ca explicări Jung, *die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, p. 409 sqq. şi p. 413; apoi p. 363 şi 349. Cf. C. Patsch, *die Saveschiffahrt in der Kaiserzeit* în *Jahreshefte des österr. archäol. Inst.* VIII, 1905, p. 139, unde se dă toată bibliografia mai însemnată.

(4) Vezi Jung, *o. c.*, p. 333 sqq. Atât sistemul drumurilor cât şi aşezarea geografică o legau mai mult de Apus: în Răsărit *stepa* o ocrotia contra înrâuririi greceşti. Pentru legăturile comerciale ale Daciei cu Apusul, chiar în epoca preromană, cf C. Patsch, *archäol-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der röm. Provinz Dalmatien*, în *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, VI, Wien 1899, p. 262 sqq.: VIII. *Dalmatien und Dacien:* cf. *ibidem* p. 213 şi, pentru bibliografie, deasemenea notele dela pag. 212 — 13 şi mai ales p. 272 sqq. Amintesc aici în special pe J. von Schlosser, *Beschreibung der altgriechischen Münzen* şi A. von Domaszewski, *Studien zur Geschichte der Donauprovinzen*, I, *die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll* în *Arch.-epigr. Mitth. aus Oesterreich*, XIII.

(5) Asupra bogatului element romanic revărsat, începând încă dela însuşi Traian, în ţinuturile Daciei, cf. Jung, *o. c.*, p. 378 sqq. Cf. acelaş, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 141 sqq.

Daciei, încât elementul roman de aici singur în tot Răsăritul a dăinuit de-a lungul veacurilor, puternic şi plin de viaţă. Şi de aceea, repet încă odată, romanizarea Daciei e mai ales opera drumurilor ei, tocmai aşa aşezate precum era de nevoe pentru succesul colonizărei.

* * *

Încă un moment important mai trebue avut în vedere înainte de a căuta să explici organizarea unei provincii romane. Precum Syria a fost locul de întâlnire al diferitelor civilizaţii ce-o înconjurau — egipteană dinspre Sud, assyro-babyloneană dinspre Răsărit, indogermanică şi semitică dinspre Nord, greacă şi feniciană dinspre Apus (1), ori Asia mică (2) şi modelul său pe o scară redusă, Cypru (3), locul de întâlnire al civilizaţiei greco-latine mediterane şi a celei semitice-orientale, — astfel, într'o măsură mult mai mică şi cu urmări mult mai puţin pregnante, Dacia a făcut şi ea parte din teritoriul de graniţă între Romanism şi Elenism. Spre Răsărit ca şi spre Miazăzi, în tot ţinutul Mării Negre, din timpuri străvechi stăpânea nesupărată cultura grecească. După ce Romanii şi-au întins „autoritatea" lor şi prin aceste părţi, —către sfârşitul Republicei şi începutul Imperiului (4) — Grecii s'au plecat — au fost chiar bucuroşi să se plece —supt ocrotirea romană şi încă de pe vremea lui August se

(1) Cf. George Adam Smith, *the historical geography of the Holy Land*, London, 1897, p. 11 sqq. şi F. Buhl, *Geographie des alten Palästina*, Freiburg i. B. und Leipzig 1896, p. 13.

(2) W. M. Ramsay, *the historical geography of Asia minor*, p. 23 sqq.

(3) Eugen Oberhummer, *die Insel Cypern. Eine Landeskunde auf historischer Grundlage*, München, 1903, I, p. 1. Cf. tabla cuprinsului.

(4) Cf. asupra Moesiei, Anton von Premerstein, *die Anfänge der Provinz Moesien*, în *Jahreshefte des österr. archäolog. Institutes in Wien*, I, 1898, Beiblatt, col. 145 sqq., — o lucrare admirabilă pentru bogăţia informaţiei şi pătrunderea criticei. (Pentru cultura greacă cf. col. 191 sqq.: IV. *Die griechischen Städte am Pontus*). Cf. Liebenam, *Bulletin*, în *Revue historique*, vol. 84 pe 1904, p. 379 — 80.

ridicară Cesarului din Roma monumente de recunoştinţă până în îndepărtatele oraşe ale Bosforului Cimmerian, în Phanagoria (1) ori Panticapaeum (2).

Dar, acasă la ei, Grecii au făcut tot ce-au voit ei şi întinderea stăpânirei romane în aceste părţi n'a adus absolut nici o schimbare în desvoltarea culturală a populaţiilor ocrotite. Dimpotrivă, apărate de Romani, cetăţile greceşti înfloriră şi mai mult şi de unde mai înainte nu îndrăzneau să se depárteze prea tare de malul mării, acum ele îşi întinseră activitatea lor până departe în interior. Moesia inferioară în toată întinderea ei atât spre Apus cât şi spre Miazănoapte căzu supt înrâurirea grecească (3). Mai mult chiar, precum dovedeşte de pildă inscripţia greacă dela Romula (4), cultura grecească trecu şi Dunărea, cum de altfel era şi foarte firesc, cucerind mereu înspre Nord (5).

(1) Basilius Latyschev, *Inscriptiones antiquae orae septentr onalis Ponti Euxini graecae et latinae*, vol. II, *Inscriptiones regni Bosporani*, Petropoli, 1890, p. 180 — 1.

(2) B. Latyschev, *idem*, vol. IV, — *per annos 1885 — 1900 repertae*, Petropoli 1901, p. 117 — 8. Cf. Marquardt, *römische Staatsverwaltung*, I ed. II, p. 305 şi urm., pentru bibliografia mai veche.

(3) Ceea ce bine înţeles n'a împiedicat stabilirea de puternice centre romane atât în Sudul Dunării cât şi de-a lungul fluviului în toată întinderea lui, până la mare. Vezi B. Pick, *die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin 1898, p. 61 sqq., în colecţia *die antiken Münzen Nord-griechenlands*, de F. Imhoof-Blumer, I. Pentru lupta dintre romanism şi elenism în Moesia inferioară, cf. şi Mommsen, *die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, in *Hermes*, XIX, 1884, p. 8.

(4) Tocilescu, în *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XVII, p. 81—2.

(5) Pentru urmărirea întinderei civilizaţiei greceşti în aceste regiuni, cel mai bun ajutor ne dau inscripţiile şi monezile. Voiu indica deci aici principalele colecţii. *Inscriptiones graecae [I. G.]* făgăduesc volumul X pentru *Inscriptiones Epiri Macedoniae Thraciae Scythiae;* până când va apare va mai curge însă multă apă pe Dunăre. (Cf. Hiller v. Gaertringen, *Stand der griechischen Inschriftencorpora* în *Beiträge zur alten Geschichte*, IV, 1904, p. 252 sqq., 254). Aşteptând, trebue să ne mulţămim cu ceea ce ne dă Albert Dumont în *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, ed. Homolle şi Heuzey, Paris 1892, pentru ţinuturile de către Thracia (obiectul prin-

Iar dacă totuşi ea n'a putut prinde rădăcini şi aici, cred că nu în superioritatea numerică romană trebue căutată expli-

---

cipal al cărţii e Thracia însăşi), — şi Vasile Latyschev în cele patru volume ale sale de *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, Petersburg 1885—1901, trei vol. pe latineşte şi unul pe ruseşte (1899,—cu titlul schimbat : *Древности южной Россіи : греческія и латинскія надписи найденныя въ южной Россіи въ 1895 — 1898 годъ*), precum şi în diferite alte publicaţii ale sale şi ale altora în diferitele reviste şi colecţii ruse ori altfel, ale căror mai deaproape indicaţie vezi-o în vol. IV din ale sale *Inscriptiones*, prefaţa. Alte date preţioase se găsesc în cei 20 de ani — peste tot — apăruţi din *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn* [în locul lor apar acum citatele *Jahresheft*], pentru care e un indice foarte sistematic de S. Frankfurter, Wien, 1902, cu care se poate uşor şi deplin folosi toată colecţia. Anii din urmă, însfârşit, «Academia de Inscripţiuni» din Paris a început publicarea colecţici *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, Paris, 1903 şi urm., din care n'au apărut însă decât câte două fascicule din tomul I-iu şi al III-lea; din fericire în ultima fasciculă apărută, din tomul I, e cuprinsă şi Dacia şi Moesia superioară (Cf. Boeckh, C. I. G. III, p. 1048—49) : prima (p. 183—4) e reprezintată prin 10 inscr., iar a doua (p. 189) prin una singură. Pentru Moesia inferioară nu-i decât începutul (p. 190 sqq.): materia promite însă a fi destul de bogată. Se mai pot folosi in fine şi colecţiile lui W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum*, Lipsiae, I 1898, II 1900, III 1901, şi *Orientis graeci inscriptiones selectae*, Lipsiae, I 1903, II 1905 (această din urmă colecţie numai pentru comparaţie, întrucât inscr. privitoare la regiunile ce ne interesează nu cuprinde) şi Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles, 1900 (p. 242 sqq.). — La Inscripţii se pot apoi adăoga monedele, tot ca *urme nemijlocite* ale civilizaţiei greceşti. Pentru monede în primul loc e de folosit colecţia citată a lui B. Pick, ca specială pentru Dacia şi Moesia. De comparat apoi pentru explicări, Mommsen, *Geschichte des romischen Münzwesens*, Berlin 1860, p. 694 sqq. Dintre colecţiile mai vechi, Eckhel, *Doctrina nummorum veterum*, mai ales vol. II, VI, VII şi VIII ; Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines*, vol. I, II, şi suppl. vol. II; R. S. Poole, *Catalogue of greek coins [in the British Museum], [3], the Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, &c.*, London 1877; Julius Friedländer, *Repertorium zur antiken Numismatik*, Berlin, 1885; B. V. Head, *Historia numorum*, Oxford, 1887; apoi A. von Sallet, *Beiträge zur Geschichte und Numismatik der Könige des cimm-rischen Bosporus und des Pontus*, Berlin, 1866 şi *Beschreibung der antiken Münzen des Berliner Münzkabinets*, Berlin, 1888; Postolakkas, Κατάλογος τοῦ Ἀθήνησιν ἐθνικοῦ νομισμ. μουσείου, A-

caţia, ci cu totul în altceva. Din toate timpurile comunicaţia peste masivul carpatic muntean a fost îngreuiată prin lipsa de pasuri priincioase (1). Puţina frequentare a drumurilor din sudul Carpaţilor şi rărimea populaţiei din acea vreme, au pus deci piedică simţitoare înaintărei culturei greceşti în aceste regiuni. Să mai adăogăm apoi că centrul puterei strânse-la-un-loc al culturei greceşti era departe, tocmai la Mare, iar inima Daciei era peste munţi şi punctul de greutate al circulaţiei către Moesia superioară, şi vom înţelege atunci şi mai bine pricina pentru care cultura grecească a trebuit să înceteze tocmai când a ajuns la graniţa Daciei.

În Răsăritul provinciei lui Traian lucrul fu şi mai simplu. Întinderile enorme necultivate între Carpaţii moldoveni şi Nistru răpeau chiar dela început negustorilor greci pofta de a se aventura prin aceste regiuni către Dacia. Ei se mulţămiră să ajungă prin Sudul Basarabiei de azi până către gura Prutului (2), şi apoi, cât putură, pe Nistru, Siret

---

tena, 1882, şi Imhoof-Blumer, *Monnaies grecques (Anal. Acad. Olandeze)* Amsterdam 1883, p. 38 sqq. Dintre colecţiile mai nouă e de citat splendida publicaţie a lui G. Macdonald, *Catalogue of greek coins in the Hunterian Collection-University of Glasgow*, vol. I (mai ales), Glasgow 1899, vol. II, 1901.

(1) Colonel Gr. Crăiniceanu. *Frontiera Carpaţilor*, idei de apărare, studiu pe teren în anii 1888,—89,—90, Bucureşti 1894 (a 63-a publicaţie din *Cercul public. militare*), *passim* (pentru absoluta lipsă de trecători între văile Buzeului şi Oituzului, v. p 96—7 şi 110; pentru pasurile moldovene p. 112 şi urm.

Studiul lui Jung, *zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, în *Mitth. des Inst. für oesterr. Geschichtsforschung*, IV Ergänzungsband, Innsbruck 1893, p. 1 sqq, nu dă, din nefericire, nimic sigur pentru S. şi E. în timpurile mai vechi. Toate concluziile cu privire la pasurile spre Moldova se sprijină mai numai pe descoperirile de monezi, făcute în diferitele localităţi de dincolo şi dincoace de munţi (cf. *l. c.* p. 10 sqq). Iar cât de primejdios lucru e de a fixa civilizaţii şi drumuri, după câteva monede cine ştie cum ajunse într'un loc (să nu se uite că puţin după asta vin năvălirile barbarilor), — cred că nu e nevoe de a mai accentua aci.

(2) Şi încă şi până aici tot pe apă—pe Dunăre în primul rând—, căci toate inscripţiile găsite nu se depărtează prea tare în interior: ele sânt aşezate desigur pornind dela fluviu către ţinuturile mai dinlăuntru. De

cu văile afluenților lui, și Prut, dar mai ales pe Dunăre, in sus, cu corăbiile (1). Căci mai către Miazănoapte în Moldova era ținutul barbar. Și mi se pare că Jung (2) exagerează însemnătatea drumului ce plecând din Dacia trecea pe la Oituz spre a ajunge la Tyras (Cetatea Albă de mai târziu). Acest drum nu putea fi apărat în toată lungimea sa împotriva barbarilor, căci interpretarea valurilor din sudul Moldovei și Basarabiei ca o apărare a acelui drum nu e prin nimic întemeiată. Ele trebue mai de grabă puse in legătură cu apărarea liniei Dunărei unde se aflau așezate toate trupele de pază—, dacă în genere admitem origina *romană* a acestor valuri, ceea ce până azi nu-i încă îndeajuns dovedit (3).

Spre Vest și Sud-Vest era cultura romană. De acolo venea lumina spre Dacia, — dar nu pe toate cărările. Căci și către Apus era o „pustie", „*pendant*" al „pustiei Geților" din Basarabia de azi: anume țara Iazygilor *metanaști*, pusta dintre şi de-a laturile Dunărei şi Tisei. Pe acolo nu venea lumina. Ea venea pe unde veneau şi noii căutători de bogății ieftine, — colonişti mai întârziaţi ai Daciei lui Traian—, pe unde veneau și ştirile dela Roma și veneau ori porneau generalii și funcționarii imperiali: anume pe drumul cel mare ce se desfăcea la Viminacium, din drumul și mai mare „al Răsăritului", — trecând Dunărea în Banatul de azi și

---

Dobrogea de azi bine înțeles nici nu poate fi vorba (cf. S. Frankfurter, *Register zu den archäol.-epigr. Mittheilungen*, p. 84 sqq.); ea era toată sub înrâurirea grecească. Pentru malul stâng al Dunării vezi de pildă inscr. grec. găsită la Ţiglina lângă Galaţi. (Tocilescu, in *Arch.-epigr. Mittheilungen*, VI, p 45).

(1) Cf. inscr. grec. găsite la Hotărani (Tocilescu, *Arch.-epigr. Mitth.*, XIV, p. 10), Reşca (Romula) (idem, *ibidem*, XVII, 81) şi Celei (idem, *ibidem*, XIV, 11).

(2) *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, *loc. cit.*, p. 10—1. Vezi acolo și bibliografia cestiunei.

(3) De părere că valurile acestea nu-s romane e de pildă C. Schuhardt, — specialist in materie — şi intr'un articol mai nou din *Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum*, V, 1900, p. 100.

îndreptându-se apoi spre Tibiscum ori dacă nu —, încă o bucată pe apă (sau şi pe lângă apă, însă atunci tot pe malul drept), — spre Tsierna —, către Sarmizegetusa şi Apulum. A mai accentua aici legăturile strânse ale Daciei cu Apusul roman prin Moesia superioară cred de prisos.

*

Şi acum ne mai rămâne de stăruit asupra momentului deosebit de important şi care trebue să nu lipsească într'o introducere — de care niciodată nu poţi şi nu trebue să te dispensezi — la expunerea organizărei unei provincii romane: rolul elementului indigen, nu ca organizare internă şi nici ca factor la noua organizare — aceasta am amintit-o mai sus —, cât ca element eterogen faţă de noile destine ale ţării, aflător de fapt acolo şi împiedicând sau temperând, chiar pur şi simplu prin prezenţa sa, procesul de prefacere al populaţiei ţării. Forţa inconştientă — rezultat al legei de inerţie care-i cu atât mai înrâuritoare în dezvoltarea societăţilor omeneşti, cu cât ele sânt mai înapoiate (— tradiţia —), această putere de rezistenţă a elementului indigen şi-a făcut fără greş efectul acolo unde influenţa romană devenind prea extracentrică îşi pierdea din intensitate: acesta-i cazul cu Dacia Porolissensis. În primul avânt Romanismul ajunse până departe în Nord şi Răsărit, adânc în munţi. Dar în curând Porolissum însuşi deveni din *centru* (1) un *avanpost*.

Întregul Nord-Est al Ardealului de azi, cu văile de sus ale Someşului şi Mureşului, rămase închis Romanizărei; şi totuşi Dacii i-au lăsat răgaz să se întindă, timp deaproape

(1) În privinţa asta pentru mine nu-i nici-o îndoeală că Porolissum fiind hotărît de capitală a Daciei numite după el, a fost la acea epocă crezut destul de în mijlocul Romanismului, — probă că atunci când n'a mai fost aşa crezut, capitala a fost mutată la *Napoca*. Cf. Mommsen, C. I. L. III, p. 169 col. II. Vezi harta dela Suppl. II la C. I. L. III, *Dacia*. Cf. Hirschfeld, *epigraphische Nachlese* în *Sitzb. der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe*, 77, 1874, p. 374.

o sută de ani (1). Tot Nordul a rămas şi mai departe dac şi a apăsat cu toată greutatea barbariei opera civilizătoare romană din imediata lui vecinătate. Că aceasta a avut mare înrâurire, atât asupra organizărei provinciei, cât şi a rezultatelor practice ale acestei organizări, e uşor de înţeles. Deajuns să amintesc accentuarea puternică a caracterului de provincie de graniţă dat Daciei dela Marcu Aureliu înainte şi radicala transformare a organizaţiei provinciei în această vreme (2). Credincioşi firei lor de popor trac, Dacii liberi repetară când in mai mare când în mai mic — după cum erau, sau nu, ajutaţi de confraţii lor de barbarie — ceea ce triburile trace din Haemus făcuseră cu două veacuri înainte (3): nu încetară lupta până ce ea nu încetă dela sine. În Tracia, neîmpăcaţii „turburători ai liniştei" fură exterminaţi; in *Dacia liberă* (4) dela sfârşitul secolului al

(1) În lungul și greul războiu marcomannic Dacii liberi nu jucară decât mai la urmă, către 180, un rol oarecare (cf. Cassius Dio, LXXII, 3, § 1—3, și mai ales § 3). Activitatea lor mai însemnată începe în primele decenii ale veacului următor. Maximin și fiul său Maximus, Decius, Gallienus și Aurelian poartă toți titlul de *dacicus maximus*. Cf. Stein, *Dacicus*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 1976 — 77. Cu folos se poate consulta pentru această cestiune Bruno Rappaport, *die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899. Cf. Gooss, *Studien*, p. 66 sqq.

(2) Gooss, *Studien*, p. 58 sqq.; Jung. *Fasten*, p. 17 sqq.; Brandis, *Dacia*, în Pauly-Wissowa. *Real-Encycl*, IV. col. 1971 sqq. Cf. Roesler. *romänische Studien*, p. 47. În privința Daciei romane (*o. c.*, p. 43 sqq.) trebue să însemn aici că Roesler e de utilizat numai cu cea mai mare precauțiune fiind plin de greșeli. Și e păcat. căci altfel, ca puncte de vedere noi și idei generale, toată cartea e minunat scrisă și se citește cu adevărată plăcere.

(3) Mommsen, *römische Geschichte*, V, p. 192 sqq.

(4) Putem fără ezitare să numim tot Dacia țara locuită de Dacii liberi în Nordul Daciei romane. Cassius Dio LXXII, 3, §. 3, ne autoriză la aceasta: ὁ αὐτὸς Σαβινιανὸς καὶ Δακῶν τῶν προσόρων μυρίους καὶ δισχιλίους ἐκ τῆς οἰκείας ἐκπεσόντας καὶ μέλλοντας τοῖς ἄλλοις βοηθήσειν ὑπηγάγετο, γῆν τινα αὐτοῖς ἐν τῇ Δακίᾳ τῇ ἡμετέρᾳ δοθήσεσθαι ὑποσχόμενος (ed. Boissevain, III, Berlin 1901, p. 284). Cf. Gooss, *Studien*, p. 67 — 8.

doilea şi începutul celui de-al treilea, civilizaţia romană oficială fu alungată: întâiu la graniţa ei de Miazăzi, apoi treptat treptat tot mai adânc în *Dacia neliberă*, până ce bagajul administrativ oficial, „plictisit de atâta scandal“, trecu dincolo de Dunăre, iar Romanii deveniţi fii ai Daciei şi Dacii romanizaţi rămaseră să-şi descurce singuri socotelile cu Dacii *barbari* şi colegii lor de neam german. Ceea ce nu fu prea greu: doar aceşti Daci erau cunoştinţe vechi, ba chiar şi rude; Romanismul nu trebui deci să piară ci numai să se dacizeze — mai drept: să se barbarizeze —; şi, de voe de nevoe, făcu şi aceasta; Romanii Daciei trecură la viaţa barbară a Dacilor liberi (5), în aşteptarea unor timpuri mai bune: moştenire dela mama Roma le rămase: numele, o leacă de sânge mai „nobil“ în vine şi limba romană.

Cum s'a făcut de a putut rezista aşa de bine Romanismul dac şi în tot Răsăritul Imperiului el singur a rămas mărturie de civilizaţia romană ce odată înflorise până departe în Sudul peninsulei balcanice şi în Răsăritul Asiei mici,—asta rămâne să fie lămurit prin însăşi înşirarea *fap-*

(5) Cassius Dio, ed. Boissevain, LXXII. 3, §. 2: ...καὶ ἀναγκάσας τοὺς ἄλλους ὁρίσαι ὥστε μήτ' ἐνοικήσειν ποτὲ μήτ' ἐννέμειν τεσσαράκοντα στάδια τῆς χώρας σφῶν τῆς πρὸς τῇ Δακίᾳ οὔσης. (Boissevain, III, p. 284, adnotaţia, crede că ἄλλους e o coruptelă pentru Ἀλανούς: lucrul e pentru noi absolut indiferent odată ce toate aceste populaţii din Nordul Daciei sânt cunoscute ca ducând aceeaşi viaţă semi-nomadă. Cf. Zeuss, *die Deutschen u. die Nachbarstämme*, München 1837, p. 262—64, şi mai ales K. Müllenhoff, *deutsche Altertumskunde*, II, Berlin 1887, p. 322 sqq. [pentru Alani v. Tomaschek *Alani*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encycl.* I, col. 1282 sqq.]; Schafarik, *slawische Alterthümer*, I, p. 469—70; Gooss, *Studien*, p. 67 sqq. Pentru afirmarea ciudată a lui Gooss că Românii de azi, din punct de vedere etnic, n'au nimic de a face cu Dacii, v. *Archiv f. siebenbürg. Landeskunde*, N. F., XII, 1874, p. 135, iar pentru Dacii liberi «*petoporiani*», cf Tomaschek, *Miscellen aus der alten Geographie* în *Zeitschrift fur oesterr. Gymnasien*, XVIII, Wien, 1867, p. 706, VII (*zur Peut. Tafel*). Pentru luptele în Nordul Daciei şi aşezările de barbari pe teritoriul roman-dacic, cf. Jung, *Roemer u. Romanen*, p. 175 sqq. şi notele.

telor privitoare la opera de romanizare a Daciei şi a împrejurărilor de tot fel-l în care ea s'a desvoltat.

*

Şi acum rezumând şi sistematizând cele până aici expuse voiu arăta în scurt şi sub formă de „tablă de materii", pe ce înţeleg eu că trebue să se sprijine—în chip de *introducere*—, un studiu complet asupra organizărei provinciei Dacia traiană şi cum trebue apoi să se proceadă la împărţirea *faptelor* culese, în expunerea propriu zisă:

Introducere. I. Aşezarea Daciei din punctul de vedere al împrejurărilor geografice şi etnografice, politice şi economice, internaţionale, ale vremii. Graniţe culturale. Aşezări şi fundaţiuni romane în vecinătatea Daciei. Artere principale de comunicaţie. Sistemul drumurilor romane răsăritene: rolul lor economic şi politic. Scurtă istorie a contactului Dacilor cu Romanii şi a cucerirei. Pricinile expediţiei de cucerire.

II. Civilizaţia Dacilor. Organizaţia lor politică, socială şi religioasă. Etnografie dacă; clanuri (1).

III. Sistemul de organizare a provinciilor romane, în uz la data cucerirei Daciei. *Organizarea administrativă;* elemente civile, elemente militare, romane; partea acordată populaţiei indigene la administraţia provinciei; autonomie provincială. *Organizarea comunală.*

IV. Noua orientare economică şi culturală a ţerii, după cucerire; colonizarea Daciei; rolul elementului autohton în romanizarea provinciei; alte influenţe streine.

Expunere (Fapte). I. *Organizare administrativă.* Caracterul organizării administrative a Daciei: provincie de

(1) Cf. Gooss, *Studien*, p. 50 sqq. şi Jung, *Fasten*, p. 141 sqq. pentru vechile aşezări dace dinainte de cucerire. Deasemenea Rœsler, *das vorromische Dacien*, în *Sitzb. der Wiener Akademie*, 45, anul 1864, p. 357 sqq.: *Cultur u. Sitten bei den Geten und Daciern*, şi Acelaş, *romänische Studien*, p. 52 sqq.

graniţă şi post înaintat.—Elemente centrale; funcţionari militari, — funcţionari civili. Apărarea provinciei. Drumuri. Poşta.—Administraţia financiară (1) a Daciei; impozite. — Elemente locale; *Concilium* şi autonomie provincială; atribuţiile *conciliului*.—Cultul oficial; *ara* şi *sacerdos* al Provinciei. Diferitele împărţiri administrative ale Daciei.

II. *Organizare comunală*. Generalităţi. Aşezări rurale indigene. Aşezări urbane romane. Aşezări militare romane şi *canabae*. Municipii şi Colonii (2). Colonizarea; caracterul special al colonizărei Daciei: elementul roman numeros dar eterogen venit în Dacia. — Partea specială. Conspect al tuturor centrelor comunale cu dependinţele lor rurale şi arătarea particularităţilor de organizare la acelea ce fac excepţie dela norma obişnuită. Istoricul fiecărui centru după monumentele şi mărturiile rămase: la fiecare deosebirea părţii vechi-dace de cea nouă-romană.

III. *Organizare economică şi culturală*. — 1. Comerţ. Industrie. Meserii; colegii (3). Ocupaţiile locuitorilor; diferitele mijloace de existenţă. Bogăţii naturale şi exploatarea lor. Import şi export. — 2. Ştiinţe şi arte; şcoli; cultură generală publică: spectacole şi teatre; monumente şi opere de artă; clădiri publice.

IV. *Nivelarea deosebirilor şi asimilarea în Romanism.* — Factorii sociali, politici, economici şi culturali. Raport de

---

(1) Cf. despre procuratori, Guil. Liebenam, *Quaestionum epigraphicarum de imperii romani administratione capita selecta*, Bonn, 1882.

(2) Despre organizaţia comunală *(în general)* trebue să se vorbească mai pe larg în introducere. Aici e de lămurit mai ales partea specific dacică: partea luată de elementul indigen şi de «colonişti» în alcătuirea «comunelor.»

(3) Pentru corporaţii la Romani, cf. W. Liebenam, *zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*, Leipzig, 1890 şi J. P. Waltzing, *étude historique sur les corporations profesionnelles chez les Romains*, 4 vol. in 8°, Louvain 1895—1900.

cultură superioară la cultură inferioară. — Limba latină, limbă de înţelegere între popoarele cu graiuri diferite.

Rezultate. I. *Constatări*. Rezumatul *datelor sigure* obţinute asupra temei date. — II. *Incheieri privitoare la romanizare*.—Intensitatea şi extensiunea colonizărei. Succesul. Cauzele lui: geografice, sociale, economice şi politice. — Caracteristica romanismului oriental în genere şi a celui dacic în special.

(Va urma). VASILE PÂRVAN.

PROFANUM VULGUS

Universu 'i feerie:
Negurile 'i sânt perdele,
Rampa lui un roiu de stele,
Iar planetele 'ntre ele
Fac orchestră şi-armonie.

Şi 'n privelişti mari, eterne
Drama 'ncet se desfăşoară:
Actu 'ntâi e 'n primăvară,
Vara, toamna apoi prepară
Catastrofa tristei ierne.

Pământenii văd și-ascultă,
Dar în splendida lor sală
De strigări, de 'nvălmăşală
Larma 'i groaznic-infernală,
Căci profana gloată 'i multă.

Beat de-atâta poezie
Stă Maestrul adâncit;
Dar de zgomot asurzit,
Strigă 'n van spre Galerie —
Glasu 'i moare 'năbuşit.

G. Murnu.

ISTORIOGRAFIE LITERARĂ [1].

(Urmare și sfârșit).

---

4. A doua carte a d-lui P. Eliade, *Histoire de l'esprit public en Roumanie,* este mai bună decât cea dintâiu. Autorul mânuește mai liber și mai ușor materialul. Metodica cărţii este ceva mai limpede.

Din toate acestea metodica mă interesează acum mai mult.

Autorul o resumează foarte bine într'o frază dela pagina 286: *„Nous ne faisons pas ici de l'erudition, mais de l'histoire et de la psychologie"*.

Ca să nu fie nici o îndoială că erudiția nu se bucură de simpatia autorului, acesta i mai dă și aiurea câte-o lovitură, — de care ea nu va muri. D. e. la pagina 293—294, unde d-l Eliade se miră că Românii — ce înapoiați! — mai vorbesc despre Vasile Aron, Ioan Barac și Budai-Deleanu — și eu am onoarea a fi scris un studiu despre Budai-Deleanu! (2) — și unde d-sa zice:

„Où placerons-nous dans cette étude les trois poetes transylvains dont on s'obstine à parler ? Nulle part, *avec le consentement des erudits roumains,* car" etc.

Și d-l Eliade își spune apoi motivele care aici nu ne interesează, deocamdată în discuție fiind numai erudiția și importanţa ei în studiile literare.

Este lămurit:

D-l Eliade *nu vrea* să fie erudit.

D-l Eliade *vrea* să fie istoric.

---

(1) Vezi No. 2 din anul acesta.

(2) *Convorbiri literare,* 1902.

D-l Eliade *vrea* să fie psiholog.

Să-l vedem deci cum reuşeşte a fi ce *nu* voeşte să fie şi cum *nu* reuşeşte să fie ce voeşte!

5. Teoria d-lui Eliade, care crede că se poate face istorie şi psihologia istoriei fără erudiţie, este atât de neîntemeiată încât -- nici d-sa n'o aplică.

Pentrucă d. e. când este vorba de haiduci, despre cari afirmă greşit că *ils n'ont etc nulle part aussi caracteristiques* cum au fost la noi (1), d-l Eliade face erudiţie. Fireşte nu ca noi, eruditii seci, cari afară de ce cunoaşte d-sa, am mai fi citat studiul lui V. Alecsandri despre Groza (din *Columna lui Traian*), studiile despre Jianu (din *Revista pentru arheologie*), Cârjaliul lui C. Negruzzi, care-l traduce din Puşchin şi-l publică în *Curierul de ambe sexe*, şi alte caracteristice manifestări literare relative la haiduci, — ci ca d-sa, citând multe documente (*Hurmuzaki*, tom. X, *Uricariul*, etc.), pentru ca să fie bine dovedit că în adevăr „ei n'au fost nicăiri aşa de caracteristici".

D-l Eliade face erudiţie şi când grămădeşte multele-i amănunte relative la ocupaţia turcească (p. 17 şi urm.). Şi încă amănunte care nu au a face nimic cu istoria „spiritului român".

D-l Eliade face erudiţie când citează fără folos tot soiul de cifre sau tot soiul de autori, ca d. e. pe Vaillant, Regnault şi Ubicini în chestia originilor familiei Sturza.

Oricum, cartea *urmărind şi erudiţia*, desminte dispreţul teoretic pentru erudiţie.

Deşi recunosc aşa dar cu mulţumire că fapta d-lui Eliade este mai bună decât vorba sa, nu pot recunoaşte că este fără cusur; deoarece eu am găsit şi în *Histoire* dovezi, că d-l Eliade nu şi-a lămurit bine nici măcar acele cunoştinţe, pe care, primindu-le, le-a declarat părţi dintr'o erudiţie admisibilă şi în sistemul d-sale.

Ca dovadă, iată mai întâi două-trei amănunte relative la învăţătura Românilor dela începutul veacului XIX.

a) Constantin Golescu deschisese o şcoală la ţară, la Goleşti, în 1827—1828 (iarna). Şcoala avea şi un pensionat de băeţi. Iată şi o parte, mie necunoscută până acum, din pedagogia Golescului:

„Un petit orchestre de douze tziganes était *attaché à cet internat*

(1) Vezi părerea contrară susţinută de *Jireček, Geschichte der Bulgaren*, 1876, p. 482 şi urm.

pour égayer l'esprit des jeunes paysans, en souvenir probablement du piano de l'aubergiste d'Alstätten, qui égayait „le jour des journaux" les paysans suisses". (p. 215).

D-l P. Eliade are şi un citat: Ion Ghica, *Un bal la curte în 1827*, p. 174—175. Decât I. Ghica nu spune ce-i atribue d-l P. Eliade.

Că unii boeri aveau tarafurile lor, este drept şi se ştie; Manolache Drăghici d. e., pe care şi d-l Eliade îl cunoaşte, spune lucruri frumoase despre ele. Aşa îşi făcu şi Golescu taraful său, dar până la gluma cu *„attaché à cet internat"* nu trebue să înaintăm noi, cei ce cunoaştem seriozitatea lui Dinicu Golescu.

b) O controversă se iveşte la pag. 254. În seria elevilor şcoalei de drept din Paris figurează şi G. Bibescu, fostul Domn. D-l P. Eliade a descoperit întâia şi cea din urmă inscripţie a lui din 12 Ianuarie 1819, comunică cifra şi continuă:

„On ne voit pas a l'École de Droit qu'il y ait continué ses études. Il faudra attendre une trentaine d'années pour avoir un Docteur en droit de Paris. (Adecă G. Costaforu, 1850, August 31). Nous ne comprenons pas pourquoi la famille Bibesco et quelques historiens roumains s'obstinent à decerner ce titre au hospodar de 1848. A-t-il été un assez bon administrateur, comme le disent ses amis enthousiastes? Alors tout doctorat est inutile. A-t-il été un administrateur détestable, comme le soutiennent ses detracteurs? Ce n'est point un titre de docteur en droit qui sauverait sa réputation devant l'histoire...."

Familia şi istoricii, amicii şi detractorii, ce are a face!

Izvorul cel mai vechiu al ştirei că G. Bibescu a dat doctoratul în drept este prefaţa D-rului V. Popp la Psaltirea lui Prale, *din anul 1827*, când nu putea fi vorba de a-i salva lui Bibescu reputaţia de administrator! Vezi nota lui Popp dela pagina 10—11, unde el arată că un oarecare Const. Pop a dat doctoratul în drept la Pisa (în 7 Febr. 1825) — Pop era la 1827 profesor de legi în „academia" Bucureştilor — şi că G. Bibescu şi-a trecut doctoratul la Paris în 30 August 1824, deci după cinci ani şi jumătate dela norocoasa întâie inscripţie. Dr. Vasile Popp cunoştea şi disertaţiile lui Bibescu. Una are titlul *Droit français* şi este scrisă franţuzeşte, alta este scrisă în latineşte *De jure romano et in specie de acquirenda et ammittenda possessione.*

Vasile Popp este de obiceiu bine informat. Să-l fi indus cineva în eroare? Avea cineva vr'un interes? Lăsăm d-lui Eliade să desluşească chestia şi cerem deocamdată să nu

mai facă inutile eşiri *politice* într'o istorie mai mult *literară* decât politică.

c) Vorbind despre profesorii de limbă franceză, d-l Eliade ne spune că printre ei trebue menționat

„*l'anonyme* qui avait appris le français au futur prosateur moldave Negruzzi".

Anonimul are nume; emigratul era Brancovici; aceasta ne-a spus-o un izvor, pe care-l cunoaşte şi d-l Eliade: Aron Pumnul, *Lepturar,* t. IV, 1, p. 242.

d) Lazăr venise în Bucureşti şi incepuse a propune filozofia lui Kant. (1) Ce făcură deci Grecii, când văzură că imperativul categoric are să înarmeze brațele româneşti? D-l P. Eliade ştie:

„Les professeurs grecs voulurent opposer à la direction germanophile du professeur transylvain, une direction francophile".

Şi ca să aibă ce „opune", Grecii începură a propune pe Condillac! Adevărul este că filozofia lui Condillac era răspândită mai de mult la Greci. *Veniamin Lesbios,* care studiase la Paris, propusese pe Condillac şi în şcoalele de la Chidonia (Aivali), înainte de-a veni la Bucureşti, iar Constantin Iatropol, despre care d-l Eliade aminteşte tocmai la locul citat, fusese elevul lui Veniamin chiar în Chidonia (2); Daniil Philippidi dela Iaşi tradusese logica lui Condillac în 1800 — 16 ani înainte de venirea lui Lazăr. Filozofia aderentului lui Condillac Francisc Soave fusese tradusă şi publicată de Constanta la 1804, iar Vardalah propunea în Bucureşti filozofia după Soave. Deci nu se poate zice că Grecii *„voulurent opposer"* etc., deoarece ei se aruncaseră de mult în brațele filozofiei lui Condillac; — deci nici lupta nu avea nevoe să fie surdă cum îşi închipueşte d-l Eliade; afară de motivul arătat, şi pentrucă Lazăr nu se încurca cu „surde" fleacuri levantine, ci răsturna mergând drept înainte.

Obiecția mea este mai gravă decât se pare. Condillac a intrat ca element filozofic atât de adânc în dezvoltarea noastră, încât influența lui trebue să fie cunoscută în toate amănuntele, mai ales că pentru a o fixa definitiv — ceea ce

---

(1) Vezi articolul meu *Kantianii români* în *Sămănătorul.*

(2) După Carol Iken, *Leukothea,* pe care d-l Eliade o cunoaşte numai din citatele altora şi de care nu se poate lipsi nimeni, dacă vrea să ştie ce s'a petrecut în țerile româneşti în anii 1800—1825.

încă nu s'a făcut — ele sânt absolut indispensabile. Din mai multe pilde de adâncimea şi vechimea influenţei, citez aci numai una, din Eliade. Arătând ce servicii a făcut el la 1828, cu gramatica sa, Eliade zice : (1) „Dacă aceste sânt nişte adevărate servițiuri pentru limba română, săntem datori ființa lor atât de timpurie şi bine venită la început, metodului lui Condillac, *ale cării opere filozofice mi-au fost studiul copilăriei*, cum şi Ideologia lui Trasi, asupra căriia făcea lecţii *în şcoala elenică* D. clucerul *Iatropulu*. Însă pe cât gramatica română, cutez a zice, a înaintat în metod, pe atât a înapoiat în nomenclatura dată pentru întâia oară de nemuritorul *Ienache Văcărescul*".

Exemplele următoare privesc cunoştinţa autorilor, despre care d-l Eliade vorbeşte atât de sigur, încât ai crede că n'a lăsat necercetată nici măcar o iotă din scrierile lor.

e) Întemeindu-se pe o vorbă spusă de d-l Ovid Densuşianu („Asachi culesese vre-o trei legende din munţii Neamţului" — Care?), d-l P. Eliade îi dă lui Asachi nişte proporţii ce nu i se cuvin (p. 290—291):

„Anton Pann et Georges Assaki representent le courant populaire pur.

„G. Assaki parcourt les montagnes de la Moldavie pour composer un receuil plus varie de chansons populaires religieuses, patriotiques et amoureuses.

„Et ainsi Anton Pann et Georges Assaki deviendront les precurseurs ou, si l'on veut, les peres du folklorisme roumain".

Peres? Este un botez pripit.

Zic aceasta, deşì am din chiar condeiul lui Asachi o dovadă că el se interesase odată — de sigur în *treacăt* — de cântecele poporale, şi anume la 1822, în „epoca emigraţiei", călătorind prin provinciile române („am fost intradins a aduna a lor cântece"); el avea o „colecţie", *dar cât de mare era se fereşte a spune*, pe când despre amicul său Vuc Ştefanovici, care aduna serios, spune că i-a dat „30 coale manuscrise cântice româneşti". *Vuc* le adunase din Ardeal, Banat şi Ţara-Românească.

Colecţia lui Asachi a ars la 1827, încât, zice el, acele „cântări *rămaseră* iar *numai în gura poporului*, — iar adunarea lor în sarcina literaţilor mai ferice de a le asigura de urgia timpului şi a evenimentelor". Cu alte vorbe, nu le-a mai cules — de frică să nu-i arză iarăş! (2).

(1) *Curierul românesc*, 1847, p. 151.
(2) Vezi *Gazeta de Moldavia*, 1857, p. 77.

Acesta-i un „tată“ al folklorului!

Tată era să fie marele Sârb Vuc, dacă nenorocitul foc dela 1827 nu ar fi ars cântecele culese de el.

Cât despre legendele populare ale lui Aga G. Asachi voiu da în curând o dovadă de modul cum le culegea — din autori străini, lipindu-le apoi *etichete românești!*

f) D-l P. Eliade este silit să vorbească de câteva ori și despre teatrul român. Nu voiu încerca să dau şi din partea mea o povestire a genezei lui; aceasta mi-o rezerv pentru alt loc. Afirm numai că d-l Eliade este foarte greșit când pune prea mult temeiu pe influenţa franceză şi prea puţin pe cea germană; şi trec la două amănunte, pentru a dovedi ce vreau să dovedesc *acum*, anume că și în acest capitol un plus de erudiție bine înţeleasă nu ar fi fost de prisos.

D-l Eliade zice d. e. despre traducerea lui Erdeli din Moliere:

„un certain Erdeli... eut l'excellente idee de traduire avec ses éleves l'*Avare* de Moliere et *Pompee* de Corneille“.

Dar Erdeli n'ar fi tradus nimic, dacă altcineva n'ar fi înfiinţat un teatru românesc la 1818, dacă acel altcineva nu l'ar fi „încurajat“ pe Erdeli să traducă; și acel altcineva era un scriitor, care nu se prea bucură de stima d-lui Eliade, era Iancu Văcărescu. Izvorul meu este cuvântarea lui Eliade rostită la îngroparea lui Văcărescu (1863), p. 14.

Dar d-l Eliade nu cunoaște bine nici alt regest privitor la I. Văcărescu. D-sa zice că „marele eveniment dramatic al epocei a fost traducţia lui *Britannicus*“. Așa este. Dar în notă se zice:

„Imprimee en l'année même où il fut traduit, 1827“.

Așa nu este. Britannicus a fost tradus de *două* ori. Întâia traducere făcută la 1818, sau ceva mai înainte, s'a perdut. (Cuvântarea lui Eliade, 1863, p. 13—14 şi *Equilibru*, p. 81, în notă).

Iar a doua nu s'a imprimat *en l'année même*, în care s'a făcut, deoarece am în manile mele cartea publicată abia la 1861 de N[icolae] P[reda?]. după o copie pe care Iancu Văcărescu i-a dat voe să o facă. Prefaţa cuprinde şi istoricul publicării.

Și astfel ajungem la constatarea că d-l Eliade iarăși a

vorbit despre o carte, pe care n'a deschis-o, deoarece deschizând-o n'ar fi putut scrie nota ce-am citat-o.

g) În sfârşit, după pilda din Moldova şi cea din Muntenia, să luăm şi una din Ardeal. D-l Eliade se întreabă:

„Où placerons-nous dans *cette* etude les trois poètes transylvains dont on s'obstine a parler depuis quelque temps, Basile Aaron, Jean Barac et Budai-Deleanu? Nulle part, avec le consentement des érudits roumains, car, d'une part, leur œuvre n'a, a notre sens, aucune valeur litteraire, d'autre part, elle n'a aucune valeur historique représentative, au contraire de celles que nous venons d'énumerer".

Cuvintele *erudits roumains* într'o carte *franceză* sună ca un împrumut din acea suficienţă gallică, cu care s'a vorbit destul de des despre Români. Dacă ele ar figura în textul vre-unui clarisim magistru de pe ţărmii Seinei, am reţine cuprinsul textului magistral şi poate am „incasa" fără multă vorbă şi ocara; dar nu-i aşa; ea se află într'un text, care pentru noi este o pecetluire a lipsei de orientare ştiinţifică. Aceasta însă priveşte pe toţi literaţii români; deci vom vorbi despre ea.

Dintre cei trei autori Ioan Barac a publicat cel d'intâiu o lucrare la 1801: Arghir şi Elena. El lucră apoi neîntrerupt până la moarte. Ce legătură există între Arghir şi poezia de amor a veacului XVIII, care este reprezentată la noi prin Văcăreşti şi Conachi, nu se poate arăta pe scurt, deci nici eu nu pot expune aci pe larg cum Arghir este paralela populară a poeziei pastorale-galante româneşti, poezie cu origini multiple, dintre care *una* este franceză. Poate că nici nu-i locul să intrăm cu acest prilej în fineţurile literararaturii comparate. Însă în sistemul d-lui Eliade însuşi, Barac ar putea avea al doilea loc ca literat latinist, deoarece curentul latinist este, după d-sa, o premisă *sine qua non* a triumfului celui francez, dar şi aceasta pare puţin. Lămurit de tot este însă faptul că el a scris o operă cu titlul *Pruncii din revoluţia franceză* (versuri) şi că a prefăcut în monotoanele sale versuri pe *Atala* lui *Chateaubriand*. Un ecou din Chateaubriand va fi având deci loc în istoria influenţelor franceze!

Budai-Deleanu a cunoscut literatura franceză, a vorbit şi cetit franţuzeşte şi în epopeea lui a imitat în parte şi pe Voltaire (Pucelle). Uneori Budai face comparaţie între credinţe româneşti şi franceze (Pricolici, tricolici = loup-garou; cântecul IV, nota la strofa 33); altădată el primeşte vorba *coloană*, fiindcă dela Francezi cu a lor *la colonne* s'a obiş-

nuit „mai întâiu noima aceasta" (nota la strofa 24, cânt. IX). Iată motive de a-l pomeni pe Deleanu şi într'o cercetare de influenţe franceze!

6. Revenim la metoda d-lui Eliade pentru a dovedi alt raport al ei cu eruditia.

D-sa crede cu drept cuvânt că orice istoriografie poate continua o serie de fapte istorice printr'un supliment de invenţiune logică ce şi-l permit autorii, când datele eruditiunii le lipsesc! (V. d. e. *Histoire*, p. 255). Acest principiu îl aplicase d-l Eliade şi în lucrarea sa dela 1898: „*Toutefois, s'il est permis au raisonnement de remplacer au besoin les données exactes, de continuer l'histoire par la logique..., on pourrait peut-être dire....*" (p. 274). Aplicarea acestui principiu este foarte variabilă, dela autor la autor. Dacă el este poet şi psiholog, istoria nu mai are secrete; dacă este şi erudit conştienţios, secretele gândite şi plăsmuite regresiv sau progresiv (după cum ne sânt cunoscute numai cauzele sau efectele) pot să ni se impue ca probabilităţi găsite cu isteţime. Dar o condiţie se impune şi-aici: *cât* cunoaştem, *ce* ştim, deci *ce-i* de întregit trebue să ne fie cunoscut bine. Această din urmă eruditie este frâul logicei, este unicul ei frâu. Cine dispreţueşte eruditia este deci oricând în primejdie să *nu* continue istoria *par la logique*, ci prin basm. D-l Eliade a căzut şi în această eroare.

Exemple.

Din *De l'influence française*, p. 274–275: D-l Eliade crede că tendinţa vechilor liberali români de-a generaliza şi-a despreţui experienţa tredue redusă la influenţa profesorilor lor francezi. *Et il est naturel de rapporter ces tendances à l'influence des éducateurs*. In general se poate zice că ei au fost mijlocitorii — nu singurii mijlocitori — ai ideilor sec. XVIII, dar această mijlocire nu trebue să fie exagerată, mai ales că nimic concret nu ne este cunoscut din ce ne-au învăţat ei personal. (1) D-l Eliade însă nu face nici o rezervă şi deaceea ajunge să construească raţionamente ca următorul (*Histoire*, p. 72–73): Fleury a fost „regicid", dar pe când trăia în Moldova se pocăise; vechile-i simpatii şi ultimele-i căiri făcură din el un om nehotărît, deci, zice d-l

---

(1) D-l Eliade în *De l'influence*, p. 162: — „*on ne peut dire au juste en quoi consistait leur enseignement;* la p. 167: „*Malheureusement, on n'a pas de données sur la manière dont on enseignait cette langue et sa littérature aux élèves*".

Eliade, el nu putea să propue elevilor săi Balşi o filozofie politică consecventă:

„— *nous ne savons* pas si l'education politique qu'il donna à ses eleves fut plutôt conservatrice que revolutionnaire. *C'est peut-etre à ces hesitations du maître que les Balș durent parfois d'osciller en politique* et de passer avec toute la facilite d'un parti à l'autre!"

Când d-l Eliade găsește un conservator cu dascăli francezi, de sigur cauza conservatizmului este *cette vieille France* (p. 77), care a fost transmisă Românului prin — Lhomme (ibid.); pentru noi însă este evident că Mihai Sturza vorbia nu dela Lhomme cetire, ci cum se vorbia în Rusia oficială, pentru ca să placă acelei Rusii. Dacă ar fi trebuit sa ia puterea dela o republică, Mihai Sturza ar fi fost în stare să vorbească ca un republican, atât il stăpânia setea de putere.

Tot acolo se cercetează încă o consecvență *logică* a învățământului dascălilor francezi. Se zice:

„Emigrés et revolutionnaires offraient encore un trait commun, c'etait leur *cosmopolitisme*. De même que pour le sans-culotte, tout homme est un citoyen de la Republique universelle et que les Droits des Français ne sont que les Droits de l'homme, de même pour l'émigré, tout noble que combat la Revolution, de quelque pays qu'il soit, est un compagnon d'armes. *Mais* on n'avait dans les Principautés ni le temps ni l'esprit necessaires pour distinguer en quoi la fraternite des premiers différait de celle des seconds. On n'était preparé à s'assimiler du nouvel enseignement que ce qu'il avait de plus exterieur ou de plus géneral".

Adică, — pe cât pot eu să pricep confuzul text — Românii n'au înțeles cosmopolitismul, decât în măsura în care *logica* d-lui Eliade il poate admite. Adevărul este că-l înțeleseră foarte bine. A da multe probe este de prisos. Eliade-Rădulescu d. ex. vorbia despre cosmopolitism, în legătură cu o reformă şcolară inițiată de un străin, aşa:

„Acest *bun cosmopolit*, care este *una din haracteristicile adevăratului cetățean*, văzând punerea în lucrare și acestii folositoare întocmiri, nu a putut să privească la dânsa ca un om ce nu a contribuit vreodată spre binele acestui pământ" — etc. (Cuvânt la examenul școalei filarmonice).

Tot Eliade-Rădulescu a zis în cuvântul spre pomenirea răposatului vornic Mihail Manu, Grec de omenie şi folositor țării, care fusese „adus de întâmplările norocului în acest pământ":

„Creștinul cel adevărat este *cetățean a toată lumea* și în tot omul

află pe fratele său. Cu cât se deosibeşte egoistul, ce îşi caută numai interesul său cel în parte, de patriot, care în interesele de obşte ale naţiii îşi află interesurile sale, atâta se deosibeşte şi patriotul, ce se gândeşte numai la interesurile sale, de *cosmopolit* sau de creştinul cel după evangelie. Departe de tot fanatismul, *patria lui este pământul întreg* şi purtând în sânul său dragostea cea dumnezeească atât de bine deslușită de fericitul Pavel, se potriveşte cu tot omul şi trece cu inima curată de se numără în turma cea mare prooro cită, etc. . ."

Amândouă discursurile sânt reproduse în *Culegere din scrierile lui I. Eliad,* 1836.

Se găsesc însă asemenea texte şi mai vechi decât anii 1830—1835 (1).

7. Tendinţa fundamentală a d-lui Eliade este de a stabilì psihologia vremurilor şi indivizilor. Ce-i sufletul, îi place să ne spue de repeţite ori (*Histoire,* p. 38 şi 52, mai ales 52): este o sumă de calităţi rezultate din ereditate, mediu, reflexiunile şi eforturile personale; ca scriitori, noi trebue să punem în vedere mai ales ce-i personal, nu ce-i comun tuturora, dacă voim să caracterizăm cu succes; deci trebue să facem *tabula rasa* cu formula tradiţională de-a zugrăvì sufletele. Nu mă opresc la discuţia teoretică, ci trec îndată la cazurile concrete, în care autorul îşi desvăleşte puterea de-a caracteriza după „noul" său chip.

Mai întâiu însă îl voiu caracteriza eu pe Golescu.

Golescu şi-aducea bine aminte de viaţa sa cam de pe la anii 1794—1795 încoace. Abia deschisese *astfel* ochii, şi făcu călătorii. La 1800 fusese la Sibiiu, la Avrig, unde văzuse cultura europenească înfiinţată aici de baronul Bruckenthal. Golescu avea deci şi elemente reale de comparaţie, nu numai teorii şi descripţii după care să se orienteze. Cu toate acestea, fiind tinăr, el fu numai un ispravnic oriental, fără multă ştiinţă; fu şi crud, chiar şi despoietor, după cum mărturiseşte el însuşi.

Dar odată sosì şi la el timpul unei crize morale — nu ştim anume când, — se mustră pe sine însuşi şi apucă iute pe calea binelui. Căută atunci modele. Văzù Rusia, dar văzu mai ales Europa. În anii 1824—1826 Golescu a făcut vre-o şase călătorii, dintre care patru lungi, două până la Pesta, una prin Italia, alta până în Elveţia (prin Bavaria),

---

(1) *Gazeta teatrului naţional,* 1835, p. 3. — *Curierul românesc,* 1833, p. 64, etc. Laurençon (1822), p. 33 explică *fondul* cosmopolit când scrie: „On est du reste dans ces provinces d'une *tolerance* qui peut servir d'exemple à bien d'autre pays qui se disent civilisés".

aceasta la 1826, când și-a lăsat doi băeți în Geneva. Pocăitul nu a mai păstrat nimic din timpul greșelelor sale (1). El biciuește ce-a fost în parte și el și ce sânt încă alții, mulți, d. e. pe speculanții slujbelor cari din nimic se fac milionari, și-i amerință că va scrie despre ei, dacă nu se vor îndrepta; în special face aluzii la un bandit administrator de peste Olt. El critică pe preoți și dascăli, cari nu „ațâță" cele bune; și pe călugări îi arde cu biciul; orașul și viața lui demoralizătoare o urăște; propoveduește fuga la țară, unde nu-i politică ticăloasă, unde nu sânt ambiții: Golescu este, evident, tipul omului cunoscător al tuturor mijloacelor de regenerare. Călătorind, el se uită atent la tot ce vede, pentrucă nu putea el „ochi având să nu văz, văzând să nu iau aminte, luând aminte să nu aseamăn, asemănând să nu judec binele și să nu pohtesc a-l face arătat compatrioților mei". El compară deci mereu. Și ce compară el mai ales? Cum se cârmuesc oamenii, prin ce măsuri se pot uni spre folosul obștii! El stabilește astfel în sufletul său o armonie de drepturi și datorii și-ar voi s'o vază realizată în țară, sau cel puțin să poată crede că urmașii o vor avea. El este indignat că țeranul știe numai de frică, de frica de stăpân, zapciu sau ispravnic, și ar vrea să îndepărteze cauza acestui nedemn sentiment, îndepărtând „înjuguirea" și „neînvățătura". El vede de altă parte pe boeri decăzuți, plini de datorii pe la negustorii cari cu vre-o treizeci de ani înainte cereau ajutor dela boeri; aceasta-l doare și el îi compară cu pasările rămase singure, fără de aripe, de și bat și copiii joc de ei. Deci și ici și dincolo, după Golescu, lipsește independența și armonia drepturilor. Egoismul găsește teren. Cei mari sânt mândri cu cei mici, pe care-i și asupresc; de săraci nu le pasă. Negoțul și economia, mijloacele de-a îndrepta starea rea și urmările ei nu sânt îmbrățișate. Golescu *însuși* nu-i ca ceilalți. E simțitor; acum chiar plânge ușor când, privind binele, gândește la ticăloșia din patrie; are mândrie națională; și este un suflet cu razim tare în ideile sale. În cea mai clasică, mai caracteristică și mai frumoasă scenă eu îl văz perdut prin lume, la Pressburg, la încoronarea unei împărătese; podoabele, fala nu-l „sperie" de loc; e vorba lui; dar entusi-

---

(1) . — și chiar pă mine mă dojenesc pentru cea până acum necuviincioasă viețuire și nedrepte luări de bani din patrie" (p. 63 din *Călătorii).*

asmul poporului îl mişcă şi Golescu plânge: Este cu putinţă atâta iubire şi atât devotament între oameni?! Aceasta-i reflexia care-i stoarse şiroiul de lacrămi.

Cetiţi acum ce zice d-l Eliade despre acest suflet curat şi străveziu ca un pahar de cristal:

„*Enfant* au moment où il traça la premiere page de son livre, le boyar Golescu etait decidement un *esprit mûr* au moment où il en rédigeait la derniere" (p. 177).

Retorică! Retorică! La paginile 34—35 chiar, se află scena dela încoronarea din Pressburg, când era doar foarte *mûr,* deşi departe de acel *moment où il en redigeait la derniere page:*

„— rédigé peut-etre, d'abord, dans l'intention seule de faire valoir celui qui écrit auz yeux de ses compatriots —" (!).

Ca să-l explice în mod plastic pe Golescu, d-l Eliade îl compară şi nu-l compară pe rând cu Montaigne,

„si toutefois on peut se figurer un Montaigne ignorant et peu egoiste",

cu Herodot, cu Columb, cu „Baedecker", cu templul lui Jupiter Ammon, cu un sălbatec din Africa centrală. Părându-se un suflet atât de haotic — cf. definiţiile sufletului dela paginile 38 şi 52 — Golescu are curiozităţi:

„Est-ce parce que le boyar Golescu ne comprend pas tres bien les langues étrangeres ou par *esprit d'economie* qu'il ne va guere au theatre? Nous ne saurions le dire — "

şi în notă:

„D'une façon generale, il *préfère* les cirques, les menageries et les jardins publics a tous les theâtres et les musees — ",

ceea ce nu este adevărat. Numai scriind cu multă uşurinţă, se pot găsì dovezi pentru părerea că această carte a călătoriilor lui Golescu este

„le livre *le plus comique et le plus grave* que je connaisse".

Comic? Nu văd. Cea mai comică carte chiar...? Aici nu-mi mai rămâne altă probă de invocat decât una singură: Să trimit pe cetitor la Academie să citească acolo cartea lui Golescu!

Demonstrarea că d-l P. Eliade nu cunoaşte bine nici măcar pe Golescu şi că astfel nu înţelege pe acest om rar, se poate sprijinì şi cu alte probe. Iată numai câteva din ele:

D-l P. Eliade nu cunoaşte legăturile Goleştilor cu viaţa grecească, d. e. cu profesorul lor Lambru, dela care va fi învăţat ceva, ca şi ceilalţi boeri elevi ai aceluiaş dascăl; nu cunoaşte legăturile Goleştilor cu eteriştii, care n'ar fi fost înţeleşi de un „African" (Vezi d. e. *Convorbiri*, VIII, p. 66, unde se arată raportul fratelui său Iordache cu Rigas); nu cunoaşte nici dovada că şi înainte de-a călători în Europa la 1824 C. Golescu ştia perfect prin ce fel de mijloace moderne trebue să începi a crea o vieaţă europenească, adică prin lumină, în special prin presă: George Bariţ (*Foaie pentru minte*, 1844, p. 281) ne-a spus doar de mult că misterioasa gazetă *Fama Lipschei* a fost o încercare a lui şi a prietenilor lui; nu cunoaşte nici toate lucrările lui, unele inedite, despre care vorbeşte d. e. *Curierul românesc* 1830 (p. 240 şi 168) şi care dovedesc că „Africanul" înţelegea foarte bine că trebue să se ocupe de toate manifestările vieţii culte; nu cunoaşte nici insemnătatea societăţii literare întemeiate în casele lui (Vezi d. e. *Curierul*, 1830, p. 27 şi felurite mărturisiri ale lui Eliade în scrierile lui). Deşi Golescu este „întâiul Român modern", nu-i ştie nici măcar data morţii, deoarece d-l P. Eliade îl face să moară în holera dela 1829 (p. 219), iar el a murit abia la 1830, în 5 Oct., cum spune *Curierul* din acea zi, la pag. 233, în fruntea numărului. În 1829, în August, Golescu suferia numai de friguri (*Curierul*, 1829, p. 166). Bolnav a fost, cum se pare, un an de zile, ceea ce nu îngădue holera şi fără ajutorul „*Providence*"-i pe care d-l Eliade o amestecă, de hatârul retoricei, în această afacere pământească. A greşi însă un an nu-i un *casus belli*. Dar a caracteriza rău şi-a nu şti că ai fi putut caracteriza *mai* bine (nu pot zice absolut *bine*), dacă ai fi cunoscut necrologul lui Golescu, un discurs zis de I. Eliade la mormântul întâiului Român modern, este regretabil. Discursul acesta este un document literar de preţ (se află în *Curier*, 1830, p. 239—240); deaceea îl extrag mai pe larg, subliniind din parte-mi ce-ar fi de folos pentru înţelegerea sufletului lui Golescu:

„Dar care sânt faptele acestui bărbat . .? Ce câmp întins de descriere! Ce viaţă *felurită şi apăsată de nenumărate suferiri!*Ce *răbdare* îndelungată! Fapte îndrăzneţe... Să nu uite că acest bărbat a fost totdeodată şi om şi că drumul vieţii este plin şi de *greşale*... Crescut pe drumul învăţăturilor şi a *cunoştinţelor veacului* şi vremii aceea, trăit în mijlocul necazurilor celor amare, amestecate când

şi când cu o dulceaţă trecătoare, depărtat dimpreună cu toţi, în zilele noastre de întristare, când mâncam pâinea noastră îmuiată în lacrămi, în pământ strein, *lui acele nenorociri i-a fost focul, prin care se lămureşte bărbatul* cel încercat şi *acea vreme* şi-a petrecut-o în faptele acele ce însemnează viaţa oamenilor celor mari... Om, care acum te afli la loc de scăpare, *fruntea* ta cea *posomorîtă*, pe care se zugrăvia *trufia* cea *mărinimoasă*, totdeauna era *gânditoare* şi plină de *umbre* mărețe; buza ta cea tristă *arareori zimbia*... Numele tău va fi drag învăţăturii şi celor ce se adapă de dînsa..." Rândurile acestea n'ar trebui să lipsească din nici o biografie psihologică a lui Golescu.

Să continuăm însă cu cercetarea „istoriei" şi „psihologiei".

Capitolul 2 se ocupă cu *bonjuriştii*. Supt acest titlu se vorbeşte despre Românii cari studiară în străinătate, începând cu bursierii dela 1820 (Eufrosin Poteca etc.). Despre Poteca se afirmă că este

„comme une sorte de transition entre l'auteur de la „Relation de voyage" (Golescu) et la jeunesse instruite de Valachie" (p. 235).

De ce ar fi aşa, nu înţeleg, tocmai fiindcă Poteca nu-mi este necunoscut. El merge cel mult *alăturea* cu Golescu, nu stă între el şi tineri.

Şi mai puţin înţeleg cum li se poate dedica bursierilor români o reflexie ca aceasta:

„Si toute la correspondance de Filipescu, écrite à sa famille, avait été conservée, si on avait conservé en même temps celles des deux futurs hospodars Stirbey et Bibescu, et celle de la plupart des jeunes valaques „de bonne famille", les Vlădoianu, les Racovitza, les Manega, les Golescu, qui étudiaient à Paris a cette époque, il serait peut-être possible d'écrire, aujourd'hui, une histoire des règnes de Louis XVIII et de Charles X, d'après les témoignages des premiers Bonjouristes valaques". (p. 271—272).

Nu înţeleg în sfârşit ce „istorie" sau „psihologie" se află în modul cum d-l Eliade mângâie pe Pandeli, care se sinucisese, că a avut un succesor ca Poenaru (p. 243):

„Le pauvre Pandeli, qui avait tant désespéré de l'avenir des sciences dans sa patrie, pouvait donc être très content dans sa tombe. Par sa mort, il avait donné à la Valachie l'occasion de lui trouver un zélé successeur, qui semblait l'avoir dépassé dans son enthousiasme pour la science" (1).

Capitolul al treilea se ocupă cu *limba şi literatura*. Din

(1) Observ că izvoarele literaturii româneşti cuprind încă *multe*

acest capitol am relevat mai sus mai multe erori de fapt. Acì voiu releva câteva „psihologice".

La pagina 291 se afirmă că Eliade-Rădulescu

„ — dans son cabinet, s'inspire de pensées que lui a communiquées, *au retour de son long voyage,* le boyar Golescu et essaie de déchiffrer la pensée littéraire étrangere".

D-l Eliade crede așa dar că E. Rădulescu începe a fi reprezentativ abia după ce Golescu se întoarse să-l inspire, la 1827? Afirmația aceasta dovedește că dezvoltarea lui Eliade-Rădulescu în legătură cu epoca sa n'a fost înțeleásă (1).

Altă afirmațiune îmi întărește credința aceasta. Autorul se întreabă mirat (p. 293) de unde își va fi luat Rădulescu limba sa *(On se demande: Où a-t-il appris cette langue-là?).* Pentru cei ce au citit pe Eliade-Rădulescu întrebarea nu are nici un sens, deoarece în scrierile lui se poate găsì un răspuns mai mult decât satisfăcător.

---

fapte, care pot fi de folos și pe care d-l P. Eliade nu le cunoaște, când descrie vieața studenților români și neromâni, dar din țerile românești, care studiau la Paris. Dau numai câteva exemple. Despre doctorul Estiotul (P. Eliade, p. 253), un Grec tesaliot, mort la 27 Ianuarie 1840, se poate cetì cuvântarea funebră rostită de Eufrosin Poteca și publicată în *Vestitorul bisericesc,* No. 2 din 1840. (Cu știri interesante și despre familia lui).

În capitolul despre Constantin Filipescu s'ar fi putut vorbì ceva și despre scrierile lui românești, deși sânt puține și neînsemnate; ele se găsesc în revistele vremii.

În acelaș capitol, dedicat bonjuriștilor, s'ar fi putut ține seamă de amintirile lui Nicolae Crețulescu (publicate în *Ateneul român,* 1894). Unele din ele sânt foarte prețioase.

Și — ca să termin cu aceste amănunte — acel George Bogdan (P. Eliade, p. 221), pe care părinții *eurent le courage d'envoyer loin de sa famille pour faire à l'étranger son education* (1805), nu pare a fi fost *trimis* la studii, ci silit să iasă din. țară. Asachi a păstrat tradiția lui în *Notiție biografica,* p. 33: „În cursul domniei prinților fanarioți boerii moldoveni nu erau liberi a călătorì în străini; cel întâi boer care a trecut peste marginile țării a fost George Bogdan. Ca dușman declarat a Fanarioților, el a refuzat a scoate șlicul înaintea domnitorului, carele i-a trimes răspuns că șlicul i se va scoate împreună cu capul. Nevoind a se supune unei asemenea operații, Bogdan a fugit la Paris și apoi s'a așezat la Roma unde a și murit".

(1) Din Eliade, *Equilibru,* p. 77: „La întoarcerea din călătoriile sale din Europa a răposatului C. Golescu, nu întârziarăm de a ne cunoaște. La emigrarea boerilor din țară eram prea june, la reînturnarea Golescului *eram și eu deja în bărbăție.* Eu succedeam lui Lazăr, Golescu își căuta un soț. *Din ideile noastre puse la un loc*... eșì necesitatea de a se forma o nouă societate secretă. Statutele și principiile ei le așezai *eu,* în anul 1827".

Vezi şi pagina 346, unde se vorbeşte tot atât de nesigur despre dezvoltarea filozofică a lui Eliade.

A face psihologie literară însemnează a arăta şi dovedì cum epoca face pe om şi cum omul schimbă încet chipul epocei. La Eliade, la cel mai mare scriitor al epocei, nu ni s'a arătat lămurit şi exact nici una dintre influenţele acestea.

8. Cazul trist al lui Pandeli mi-a adus aminte de Costache Moroiu, al doilea nevrastenic dela 1822—1825, care îşi agonisì mai târziu o boală serioasă de nervi, un scriitor uitat astăzi, zice d-l P. Eliade la p. 254, unde-l aşază pe Costaforu printre cei *les trois plus grands legistes de la Roumanie au XIX siecle.*

„Il faudra attendre une trentaine d'années pour avoir un Docteur en droit de Paris. — Le premier fut Georges Costaforu, reçu le 31 août 1850--".

Cu puţintică erudiţie se poate arăta însă că „întâiul" doctor român în drept a învăţat carte mai întâiu la C. Moroiu şi că acesta nu-i tocmai nevinovat că George Costaforu-şi-a putut lua doctoratul la Paris. Inaugurându-şi cursul său de drept civil la Sf. Sava, serdarul Costaforu a şi adus omagiul său de recunoştinţă lui Moroiu, zicând verbal: (1)

„Ştiinţa legilor este datoare întroducerea sa în şcoală luminelor şi patriotismului răposatului profesor Costache Moroiu, care în curgere de mai mulţi ani luptându-se cu o sănătate vătămată şi cu nepregătita inteligenţă a şcolarilor săi, a profesat principiele solide ale dreptului roman, de care era adăpat şi *a format mai mulţi ucenici, în numărul cărora am avut fericirea a mă prenumăra şi eu.*

Înainte de-a asculta pe „*Diucorua, Udo, Viuinle (sic), Valet, Ortolan, Diuranton*" *(sic)*, dascălii lui francezi, ascultase pe Moroiu al cărui „ucenic" se mărturiseşte (2).

El ascultase la Moroiu o ştiinţă elaborată de capul unuia de-ai noştri, de un profesor care propunea dreptul roman (iar mai târziu şi civil şi comercial), care avea deci destul prilej să influenţeze pe Costaforu.

Ce anume influenţe a putut să aibă Moroiu, nu se poate stabilì *ad litteram.* Cel puţin eu nu am până astăzi alte constatări, decât mărturisirea citată din însuşi Costaforu. Dar de aici nu urmează că trebue să renunţăm la ipoteză.

---

(1) Suplimentul la numărul 87 (Noemv. 28) al *Vestitorului românesc*, p. 348.

(2) Dascălii francezi vor fi fost A. M. Ducaurroy, Fr. I. Oudot, Cl. D. A. Valette, I. L. E. Ortolan şi A. I. B. Fr. Duranton.

Ce era Moroiu nu se poate hotărî însă decât, cum ziceam, cu o oarecare jertfă de timp și cercetări.

Suma vieții lui mi se pare destul de bine adunată într'un necrolog dela 19 Aprilie, apărut în *Gazeta de Transilvania* dela 1847, 28 Aprilie (p. 135): Fusese „renumit" Moroiu ca „doctor de legi și filozofie"; fusese un bărbat „neasemănat", se jertfise cu „conștiință și căldură pentru amorul patriei"; — și Costaforu lăudase patriotismul lui; era erudit, iubitor de bine, ocrotitor al celor slabi; biciuitorul celor răi; biciuitor cu toate că vedea că criticele sale îi fac vieața amară; când nu mai putu fugi de vieață, se retrase în singurătate și muri. Pe mort îl plânseră toți. Un caracter tare. Dreptul lui se asociase la simțul de dreptate înăscut, întărindu-l (1). Glumeț își exprima puterea conștiinței sale drepte în versurile:

Decât boiar prin noroi,
Mai bine sadea Moroi (2).

Cum a terminat, așa și începuse Moroiu. Zelos în străinătate la studii; întors, luând parte ca publicist la redacția *Curierului românesc*, pe care o părăsește după ce gazeta a învins întâiele greutăți și din cauză de boală, prin Mai 1829 (Vezi No. din 19/31 Iulie, p. 4); traducând (1836) pe Goldoni (*Văduva vicleana*), când era vorba ca pentru teatrul român să se creeze un repertoriu; scriind mereu și lăsând la moarte o sumă de manuscripte, care n'au ieșit încă la iveală; — Moroiu fusese o pildă de profesor muncitor, la a cărui școală un elev deștept ca G. Costaforu a putut să învețe multe. Pentru Paris acesta fusese bine pregătit de C. Moroiu.

Și acum iată concluzia, la care voesc să ajung, după ce am dat această pildă cu intenție luată dela marginea domeniului literar, nu din el însuși, din istoria „spiritului", cum zice d-l P. Eliade: Nu este permis să credem că România a fost un fel de cameră obscură, în care lumină se făcea *numai* în proporția în care srăinătatea și în special

---

(1) Discursul funebru al lui P. Poenaru și al ierodiaconului Iosif Nanie, amândouă publicate în *Universul* dela 20 Aprilie 1847, confirmă pe deplin mica schiță de mai sus. În discursuri se găsesc și date biografice bune.

(2) Scrisoarea lui C. Moroiu în *Românul* din 1881 (20 Faur), pag. 170—171.

Parisul arunca câte o rază. Nu este nici ştiinţific, nici *românesc* — accentuez acest cuvânt — să încercăm a explica influenţa străină exagerând, fără a cerceta mai întâiu sau totdeodată ce datorim propriei noastre munci. Toate curg; stropii căzuţi din atmosfera ţării pot fi mai puţini: deaceea chiar trebue să ne fie cu atât mai scumpi şi să ne pară cu atâta mai vrednici de cercetare. Cercurile din care nu putem eşi sânt: mediul românesc — influenţa străină — mediul românesc (acum adaos) — altă influenţă — iarăşi mediul, etc.

În învârtirea acestei roate a vremii şi influenţii, susul este pentru mine mediul românesc; îl voiu cerceta deci totdeauna mai cu dragoste decât mijloacele, pe care fireşte asemenea voiu căuta să le cunosc.

D l Pompiliu Eliade aprobă poate. Dacă aprobă, cum o să poată face aceasta fără — erudiţie? Cum o să poată clădì statornic, dacă nu va iubì căutarea migăloasă de ştiri, întâia condiţie a alcătuirii oricărei istorii literare? —

Ajuns la capătul răspunsului meu, poate prea lung, par'că mă cuprinde o mirare: În ce chestie a trebuit să stric atâta cerneală şi hârtie! Să conving pe un profesor universitar că dispreţul erudiţiei ridică cărţilor sale dreptul de-a fi considerate călăuze suficiente în domeniul literar în care îşi iau sarcina să ne conducă!

Am voit să-l conving dându-i probe lămurite, mai presus de orice îndoeală sau controversă, înlăturând orice apreciere subiectivă, caracterizând faptele numai cum merită, fără exagerări de atribute. *Comicului dispreţ al erudiţiei i-am opus un semn de serioasă cinstire a tot ce priveşte trecutul literaturii române.*

G. Bogdan-Duică.

D. GUSTI, „Egoismus und Altruismus. Zur sociologischen Motivation des praktischen Wollens", Leipzig, 1904.

(Sonderabdruck aus der «Vierteljahrschrift fur wissenschaftliche Philosophie und Sociologie», 28 Band).

Printre tinerii români cari studiază în Germania, se semnalează prin lucrările sale serioase d-l Dimitrie Gusti, fost student al Universității din Iași. Teza sa de doctorat în filosofie, citată mai sus, a fost publicată, după recomandarea profesorului Wundt (care fusese unul din referenții tezei și prezidentul ei), într'o însemnată revistă germană. Această lucrare a fost așa de bine apreciată, în cât d-l Gusti a fost însărcinat îndată de profesorul P. Barth de la Universitatea din Lipsca, directorul sus numitei reviste, cu recensiunea lucrărilor de sociologie la acea revistă. În numărul 4 din 1904 al acestei publicații, a și apărut prima recensiune de acest fel a d-lui Gusti: o dare de seamă critică despre operele mai nouă ale economiștilor Schmoller, Sombart, Oncken și Tarde. În numărul din Noemvrie 1904 al cunoscutei reviste din Berlin „Preussische Jahrbücher" a apărut un articol foarte documentat al d-lui Gusti despre „chestiunea Dunării" (cu prilejul publicației d-lui D. A. Sturdza despre această problemă), unde d-sa face o expunere istorică a subiectului și caută să stabilească, din punctul de vedere al dreptului internațional, caracterul comisiunii dunărene și drepturile României față cu procedarea arbitrară a Ungariei la Porțile de fier.

Credem interesant a da câteva amănunte despre teza de doctorat a d-lui Gusti, spre a se putea vedea valoarea acestei lucrări.

După o parte introductivă, în care autorul cercetează în mod critic teoriile lui Auguste Comte și Herbert Spencer asupra problemei egoismului și altruismului și arată insuficiența lor din punctul de vedere al analizei psihologice și etice, lucrarea d-lui Gusti tratează într'o a doua parte, care

formează fondul subiectului său, despre metoda ce trebue urmată în asemenea cercetări de psihologie socială, despre motivele acțiunilor omenești în de obște și apoi în deosebi despre motivele și mobilele activității morale și ale activității economice a omenirii. Călăuzit de metoda de psihologie socială („volkerpsychologische Methode“) a lui Wundt și de rezultatele analizei pătrunzătoare a acestui fruntaș al filosofiei contemporane, precum și de cercetările economiștilor germani contemporani, în special ale lui Bücher, d-l Gusti reduce și mobilele activității economice obștești la aceleași motive și impulsiuni fundamentale ale firii omenești, care determină și celelalte fapte individuale și sociale.

„*Iubirea de sine* și *simpatia* alcătuesc cele două resorturi fundamentale ale activității economice. Cea dintâi determină mai ales partea de activitate îndreptată spre mulțumirea trebuințelor, *producțiunea* bunurilor economice (întreprindere, împărțire a produselor, etc.); cea de-a doua mai ales *distribuțiunea* bunurilor economice (salariu, etc.)

„Din sinteza psihică a acestor două resorturi fundamentale naște, ca un compromis adequat, sentimentul *dreptății* economice . . .

„Diferitele amplitudini ale activității economice ar putea fi numite diferitele trepte de evoluție ale acestei activități, determinate de motive de percepție, de inteligență și de rațiune; și aceste trepte corespund treptelor de desvoltare economică ale lui Bücher.

„Astfel omul primitiv, a cărui grijă se mărginește numai la mometul de față și care lucrează numai subt impulsul trebuințelor momentane, trăește într'o stare care e tocmai contrariul activității economice, căci pe această treaptă nu se poate încă vorbi despre o activitate adequată unui scop: lipsește „distanța de expansiune între producțiune și consumațiune“.

„Această distanță se găsește mai întâiu, într'o mică măsură, la trib, întemeiat pe rudenia de sânge. Aci, fiindcă interesele individuale nu sânt încă diferențiate de interesele comunității, bazate pe simpatia economică, bunurile sânt consumate în *aceeași* comunitate economică în care s'au produs. Ca și trebuințele actuale, tot astfel și mijloacele pentru îndestularea lor sânt comune; în toate domnește comunitate de muncă.

„Cu creșterea calitativă și cu diferențiarea intereselor individuale de interesele comunității, e imposibil de a mai pro-

duce într'o comunitate economică închisă toate bunurile cerute spre consumare; astfel ia naştere schimbul în natură şi vânzarea (comerţul) între diferitele triburi, precum şi împărţirea muncii înăuntrul unui trib. Distanţa de expansiune între producţiune şi consumaţiune s'a mărit, mijloacele pentru satisfacerea trebuinţelor s'au înmulţit. O *alegere a mijloacelor* economice are loc.

„Cu diferenţiarea progresivă a intereselor individuale şi prin organizarea lor într'un stat producţia se răsfiră aşa de mult, încât bunurile trebue să treacă printr'un întreg şir de organizări economice, înainte de a ajunge la consumare. Împărţirea muncii este atunci foarte desvoltată. Producţiunea e în mâna întreprinderilor, iar acestea sânt condiţionate prin capital industrial, care creşte mereu prin întinderea din ce în ce mai mare a pieţelor de desfacere. O *alegere a scopurilor* economice are loc . . .

„Activitatea economică pe această treaptă e foarte complicată prin adăogarea a doi factori psihici noi: *transformarea trebuinţelor* şi *heterogonia* lor. Cea dintâi constă în aceea că trebuinţele rămân în fond aceleaşi, dar pentru satisfacerea lor se întrebuinţează alte mijloace . . . Cea de-a doua stă într'un strâns raport cu heterogonia scopurilor: prelucrarea intelectuală a membrilor unei serii de scopuri ale activităţii economice deşteaptă trebuinţe nouă, iar acestea deşteaptă mijloace nouă de satisfacere a lor,—un proces care se continuă la nesfârşit . . .

„Dacă traducem în termeni de psihologie întreaga evoluţie economică cu cele trei trepte ale sale, rezultă trei trepte de desvoltare a activităţii economice: o treaptă de percepţie, o alta de inteligenţă şi o a treia de raţiune, după felul motivelor şi al scopurilor şi după amplitudinea seriilor economice de mijloace şi scopuri."

„Pe toate aceste trepte de desvoltare ale activităţii economice, resorturile ei fundamentale: iubire de sine, simpatie şi dreptate, sânt aceleaşi, însă pe un grad de desvoltare deosebită în privinţa creşterii lor calitative şi a diferenţierii trebuinţelor actuale . . ."

„Individul, şi din punct de vedere psihologic şi din punct de vedere etic, nu este nici egoist, nici altruist, şi prin urmare nici „ego-altruist." Voinţa individuală ca atare atârnă, conform alcătuirii sale psihice, de alte voinţe. Din înrâurirea reciprocă a voinţelor individuale se naşte însă voinţa

obștei, conform principiului: „câtă actualitate, atâta realitate . . .“

„Acești poli ai vieței sociale, voință individuală și voință obștească, nu sânt forțe contrarii. Voința individuală, care se exercită într'o comunitate de voințe, determină această voință obștească și e influențată la randul său de aceasta, iar voința obștească însăși stă într'o neîntreruptă înrâurire reciprocă cu alte voințe de comunități mai mici, de diferite trepte: inferioare, egale și superioare. Astfel de unități complexe de voință sânt de pildă voința comună a unui neam, a unei familii, a unei corporații, a unei națiuni, a unui stat, a omenirii civilizate.

„Noțiunile *egoism* și *altruism* pot găsì aplicare numai în cazurile excepționale: în caz de conflict între o voință individuală și o voință obștească. Egoistă ar fi acea voință care cu intenție *conștientă* se răscoală în contra unei voințe obștești; altruistă aceea care, în desfășurarea activității sale de *devotament* conștient ori instinctiv pentru binele vreunei unități superioare de voință, își aduce pagubă sie însăși. Conflicte de asemenea natură sânt inevitabile și necesare, atât pentru progresul individual, cât și pentru progresul civilizației . . . O voință obștească pe deplin conștientă de sine are nevoe de influența reciprocă a unor voințe individuale de sine stătătoare, care se completează una pe alta și, în parte, se contrazic . . .“

Am redat în traducere pasagii mai întinse din concluziile lucrării d-lui Gusti, pentru ca cititorii să-și facă singuri o idee mai lămurită de claritatea și pătrunderea acestei lucrări, care e în curent cu acea întreagă mişcare științifică și filosofică ce dă atâta viață și profunzime cercetărilor mai nouă de psihologie socială și de economie națională în Germania de astăzi.

I. A. R.

BIBLIOGRAFIE

I. Slavici. — *Din bătrâni (Manea).* Narațiune istorică. București, edit. «librăriei școalelor» C. Sfetea, 1906. 1 vol. de 343 pp. in-8⁰ mic. Prețul Lei 2,50.

I. Slavici. — *Mara.* Roman. Editura «Luceafărului», Budapesta 1906. 1 vol. de 388 pp. in-8⁰. Prețul 3 Lei (2 cor. 50 b.)

N. Gane. — *Dante Alighieri: Divina Comedie, Infernul.* Traducere în versuri. Iași, ed. librăriei Iliescu, Grossu & comp., 1906. 1 vol. de XVI + 319 pp. in-8⁰. Prețul Lei 3,50.

Elena Farago (Fatma) — *Versuri.* Budapesta, inst. tipogr. «Luceafărul» 1906. 126 pp. in-8⁰ mic. Prețul 2 Lei (1 cor. 50 b).

D. Karr. — *Poemele visului.* Versuri. Ploești, Stabilimentul «Progresul», 1906. Prețul 4 Lei.

N. Iorga. — *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească,* vol. II. București «Minerva» 1906. pp. 383—752. Prețul Lei 2,50.

N. Iorga. — *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc* (vol. III din «Istoria Românilor în chipuri și icoane). București «Minerva» 1906. 1 vol in-8⁰ de 263 pp. Prețul Lei 2,50 (Cuprinde : I. Meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc; II. Negoțul în trecutul românesc; III Meșteșugurile la Români; IV. Bani și măsuri. In două apendice se dau scrisori și privilegii comerciale).

G M. Ionescu — *Istoria mitropoliei Ungrovlahiei* (1359—1709). Atelierele Socec & comp. București 1906, 240 pp. in-8⁰. Prețul 5 Lei

St. Nicolaescu. — *Documente slavoromâne,* cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI. Texte originale însoțite de traduceri și adnotațiuni istorice. București, tipografia L. Motzătzeanu, 1905. 1 vol. de VII+368 pp. in-8⁰. Prețul 10 Lei.

Dr. Siegescu József. — *A román helyesirás tortenete* (Istoria ortografiei române). Budapest, 1905. 1 vol. de 284 pp. in-8⁰. Fară indicația prețului.

Dr. Ioan Lupaș — *Un capitol din istoria ziaristicei românești-ardelene (Gheorghe Barițiu).* Sibiu, 1906. 1 broș. de 26 pp.

Alex. Lăpedatu. — *Episcopia Strehaii și tradiția scaunului bănesc de acolo.* Studiu istoric. București, tipogr. Carol Göbl S-sor I. St. Rasidescu, 1906. 1 broș. de 30 pp. in-8⁰.

G. Bogdan-Duică. — *N. Nicoleanu, V. Cârlova, C. Stamati* (Poezii și proză). București, ed. «Minerva» 1906. 1 vol. de 352 pp. in-8⁰. Prețul Lei 1,50. (Din biblioteca scriitorilor români).

Paul Boyer et **N Speranski.** — *Manuel pour l'étude de la langue russe.* Paris, Librairie Armand Colin, 1905. 1 vol. de 386 pp. in-8⁰. (Cuprinsul: Textes accentues. Commentaire grammatical. Remarques diverses en appendice. Lexique).

Annuaire de l'universite de Sophia (Godišnik na Sofijskija universitetъ), I. 1904—1905. Sofia 1905. 1 vol. in-8⁰ mare, de 288 pp.

L. Miletic. — *Comunicări ale seminarului de filologie slavă pe lângă universitatea din Sofia.* (Izvestija na seminara po slavjanska filologija pri universiteta vъ Sofija), pe an. 1904 și 1905. Sofia, tipografia Statului, 1905 1 vol. de XVI+463 pp. in-8⁰ (la p. 1—100 un studiu de Romanski asupra versiunei bulgărești a învățăturilor lui Neagoe Basarab, publicată de P. A. Lavrov la Petersburg 1904).